

**ІНСТИТУТ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ
ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ УКРАЇНИ**

М.П. Лукашевич

**СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

навчальний посібник

Київ 2012

УДК 316
ББК 605
Л 84

Рецензенти:

Кучменко Е.М., доктор історичних наук, професор

Судаков В.І., доктор соціологічних наук, професор

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту підготовки кадрів державної служби
зайнятості України (протокол №1 від 25 січня 2012 року)

Лукашевич М.П.

Л 84 Соціологія сім'ї: теорія і практика : навч. посібник. – К. : ІПК ДСЗУ,
2012. – 186 с.

ISBN 978-617-649-009-8

Розглядаються основні категорії, об'єкт і предмет соціології сім'ї та особливості використання соціологічних методів у дослідженнях впливу сімейної сфери на суспільне життя та поведінку людей. Здійснено ретроспективний аналіз становлення соціології сім'ї у світовій практиці та в Україні.

Сім'я досліджена як соціальний феномен, важливий соціальний інститут, соціальна організація та мала соціальна група, які в сукупності визначають дошлюбну та сімейну поведінку людини, первинну соціалізацію особистості. Розглянуто перспективи розвитку сім'ї під глобальними впливами у контексті національної культури, традицій та звичаїв. Для студентів вищих навчальних закладів та аспірантів.

**УДК 316
ББК 605**

© М.П. Лукашевич, 2012

© О.М. Лукашевич глава 4.1, 2012

© Інститут підготовки кадрів
державної служби зайнятості
України (ІПК ДСЗУ), 2012

ISBN 978-617-649-009-8

ЗМІСТ:

Глава 1. Соціологія сім'ї як наукова дисципліна.	5
1.1. Визначення соціології сім'ї.	5
1.2. Об'єкт, предмет і методи дослідження соціології сім'ї.	10
1.3. Функції соціології сім'ї.	21
1.4. Поняття та категорії соціології сім'ї.	24
<i>Резюме</i>	27
<i>Запитання для самоконтролю</i>	28
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	29
Глава 2. Виникнення і розвиток соціології сім'ї.	30
2.1. Періодизація становлення та розвитку соціології сім'ї.	30
2.2. Інституалізація соціології сім'ї в Росії.	35
2.3. Становлення соціології сім'ї в Україні.	42
<i>Резюме</i>	54
<i>Запитання для самоконтролю</i>	55
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	56
Глава 3. Сім'я: типологія, функції, дослідницькі підходи.	57
3.1. Класифікація і типологія сім'ї.	57
3.2. Основні функції сім'ї.	65
3.3. Сучасні напрями досліджень сім'ї.	69
<i>Резюме</i>	74
<i>Запитання для самоконтролю</i>	74
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	75
Глава 4. Людина як суб'єкт сімейного життя.	76
4.1. Людина як жива біопсихосоціальна багаторівнева система.	76
4.2. Соціальні статуси, ролі і типи особистості: гендерний дискурс.	81
4.3. Людина у статусно-рольовій системі сім'ї.	88
<i>Резюме</i>	93
<i>Запитання для самоконтролю</i>	93
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	94
Глава 5. Сімейна поведінка людини.	95
5.1. Сім'я у поведінковому дискурсі.	95
5.2. Дошлюбна поведінка.	105
5.3. Поведінкові механізми реалізації дошлюбних і шлюбних соціальних ролей.	108
<i>Резюме</i>	114
<i>Запитання для самоконтролю</i>	115
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	115
Глава 6. Сімейна соціальна спільність.	117
6.1. Сімейне соціальне угруповання.	117
6.2. Сім'я як мала соціальна група.	121
6.3. Висхідні форми сім'ї як малої соціальної групи.	124
<i>Резюме</i>	127
<i>Запитання для самоконтролю</i>	128

<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	128
Глава 7. Сім'я як соціальна організація.	129
7.1. Сім'я як носій родових ознак соціальної організації.	129
7.2. Соціальна організація сім'ї: видові особливості.	132
7.3. Механізми побудови соціальної організації в сім'ї.	134
7.4. Типологія сімейних соціальних організацій.	137
<i>Резюме</i>	141
<i>Запитання для самоконтролю</i>	142
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	142
Глава 8. Соціальний інститут сім'ї.	143
8.1. Сім'я як соціальний інститут: родові ознаки.	143
8.2. Еволюція інституту сім'ї.	149
8.3. Інституціональні характеристики сім'ї.	151
<i>Резюме</i>	158
<i>Запитання для самоконтролю</i>	159
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	160
Глава 9. Сучасна українська сім'я: проблеми збереження та розвитку.	161
9.1. Криза сім'ї: глобальні прояви.	161
9.2. Проблеми сучасної української сім'ї.	165
9.3. Сімейна політика в Україні і світі.	172
<i>Резюме</i>	182
<i>Запитання для самоконтролю</i>	184
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	184

Глава 1.

СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї ЯК НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА

Засвоївши матеріал цієї глави, Ви зможете знати і вміти:

- Визначення соціологію сім'ї.
- Охарактеризувати об'єкт, предмет та категорії соціології сім'ї.
- Визначити взаємозв'язки соціології сім'ї з іншими галузями соціологічних знань.
- Розкрити особливості методики і методології соціологічних досліджень сім'ї.

Логіка викладання матеріалу:

- 1.1. Визначення соціології сім'ї.
- 1.2. Об'єкт, предмет і методи дослідження соціології сім'ї.
- 1.3. Функції соціології сім'ї.
- 1.4. Поняття та категорії соціології сім'ї.

Основні терміни: сім'я, шлюб, об'єкт дослідження, предмет дослідження, функції, галузеві соціології, методологія, методика, традиційні методи дослідження, нетрадиційні методи дослідження, генеалогічні дослідження, біографічний метод дослідження.

1.1. Визначення соціології сім'ї

Термін «соціологія сім'ї» з'явився в західній соціологічній культурі на кінець XIX століття з виходом роботи *Е. Дюркгейма* «Вступ до соціології сім'ї» (1988)¹. З того часу галузь соціологічних знань під такою назвою пройшла значний шлях розвитку, уточнення її змісту і структури. Продовжується уточнення і доповнення визначення соціології сім'ї в довідковій та навчальній літературі сучасної Росії та України. Звернемо увагу, що перші визначення соціології сім'ї носили дещо узагальнений характер, без уточнення соціологічного розуміння феномену сім'ї. Так у «Кратком словаре по социологии» (М, 1988) соціологія сім'ї визначається як галузь соціології, що вивчає формування, розвиток та функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин, в конкретних культурних та соціально-економічних умовах².

Важко не помітити позитивні характеристики цього визначення. *По-перше*, соціологія сім'ї виділена в окрему галузь соціологічних знань, чим зафіксовано її статус соціологічної теорії середнього рівня. *По-друге*, передбачається дослідження сім'ї як процесу формування, розвитку та функціонування. *По-третьє*, зафіксовано конкретно історичний підхід до вивчення сім'ї — в конкретних культурних і соціально-економічних

¹ Див.: Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т10 : Гендер. Брак. Семья. – М. : ИНФРА-М, 2006 – С. 643.

² Див.: Краткий словарь по социологии / под. общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина – М. : Политиздат, 1988. – С. 369.

умовах. На жаль, не всі ці позитивні підходи збережено в деяких більш пізніх виданнях. Зокрема дослідження сім'ї не виділяється в окрему галузеву соціологію в «Российской социологической энциклопедии» (М, 1999), в «Соціологічній енциклопедії» (К, 2008). В той же час цьому визначенню притаманно дещо філософське розуміння сім'ї як шлюбно-сімейних відносин, в яких специфічне соціальне, у вузькому, соціологічному сенсі ще не конкретизується.

Подальша конкретизація визначення соціології сім'ї відбувалось через концентрацію уваги на дослідженні сім'ї як *соціального інституту*. За визначенням авторів навчального словника-довідника «Соціологія: терміни, поняття, персоналії» (К-Л, 2002) «соціологія сім'ї» – напрям в соціології, який визначає сім'ю як соціальний інститут³. Як бачимо, в цьому визначенні конкретизовано інституціональний соціологічний контекст, спрямувавши дослідницьку увагу на характеристики сім'ї, як соціального інституту. Однак, через не виправдану, на наш погляд, лаконічність це визначення позбавлене всіх переваг попереднього.

Більш перспективним виявився підхід до визначення соціології сім'ї, запропонований українською дослідницею *Н. Лавринович* «Соціологія сім'ї, — вважає вона, — це галузь соціології, що вивчає закономірності виникнення, функціонування та розвитку сім'ї як *соціального феномену*, об'єднуючого в собі риси *соціального інституту і малої соціальної групи*»⁴.

Звернемо увагу на те, що в цьому визначенні окреслено два основних напрями дослідження сім'ї в сучасній соціології – як соціального інституту і як малої соціальної групи. Саме ці напрями є складовими переважної більшості визначення і розуміння соціології сім'ї зарубіжними та вітчизняними соціологами.

Заслуговує на підтримку закладене у визначенні *Н. Лавринович* розуміння сім'ї як соціального феномену. З *одного боку*, в ньому чітко конкретизовано соціологічний характер предметного поля цієї галузі знань. З *іншого боку*, поняття «соціальний феномен», як буде показано в подальшому, за своїм обсягом дозволяє охопити практично всю можливу сукупність характеристик та ознак, які набуватиме феномен сім'ї у своєму розвитку та в процесі подальшого поглибленого пізнання його сутності.

Зокрема, визначення сім'ї як соціального феномену охоплює своїм обсягом і розумінням її як *соціальної системи*. Так, відомий білоруський соціолог *Є. Бабосов* визначає соціологію сім'ї як галузь соціології, що вивчає сім'ю як соціальну систему відтворення людини, основу на кровному спорідненні, шлюбі чи усиновленні, та об'єднуючу людей спільністю побуту, взаємною моральною віддачею та взаємодопомогою.

³ Див.: Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. – укладачі В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. – за заг. ред. В.М. Піча – К.: «Каравела», Львів «Новий Світ - 2000», 2002. – С. 336.

⁴ Див.: Социологический справочник / под. общ. ред. В.И. Воловича – К.: Политиздат-Украины, 1990. – С. 296.

Щоб показати, що ця соціальна система має свою специфіку, автор наголошує на її найважливішій особливості – «сім'ї одночасно притаманні характерні риси соціального інституту і малої соціальної групи».⁵

До цих двох характерних рис українська дослідниця Г. Дворецька додає у своєму визначенні соціології сім'ї врахування конкретних культурних та соціально-економічних умов, місце і посередницьку роль сім'ї у суспільстві, взаємодію з іншими соціальними групами та інститутами, з окремими індивідами⁶. І в цьому визначенні зазначені додаткові ознаки не виходять за межі статусу «соціальний феномен». Отже, доцільно проаналізувати обґрунтованість віднесення сім'ї до групи соціальних феноменів.

Визначення сім'ї як *соціального феномена* вимагає зіставлення цього поняття з іншими соціологічними поняттями та категоріями: *соціальне, соціальне явище, соціальний факт*.

Починаючи розгляд визначених понять з категорії «соціальне» (від лат. *socialis* – спільний, товариський, суспільний), слід зазначити, що вона визначається, як центральна категорія соціології, що служить для виявлення та відображення:

- а) сутності суспільного життя людей (теоретичні та прикладні проблеми взаємодії природи та суспільства);
- б) специфіки вищої (соціальної) форми руху матерії, відмінності суспільства від угруповань тварин (надбіологічний характер соціальних організмів та законів їх розвитку);
- в) суперечливої єдності людини як суспільної істоти і разом з тим біологічного організму (співвідношення біологічного та соціального);
- г) структури суспільних систем з точки зору оптимізації їх функціонування та розвитку (місце соціальної сфери суспільства, взаємозумовленість соціальних та економічних, культурних, національних та інших процесів і явищ)⁷.

Аналіз показує, що термін «соціальний» виник для позначення тих принципово нових явищ, які властиві тільки людині, виникають в угрупованнях людей. Це якісно інший тип зв'язку, зумовлений не інстинктами (доброзичливості чи, навпаки, агресивності), а необхідністю сумісної діяльності із забезпечення засобів до життя. Соціальний зв'язок у всіх його різноманітних формах породжується й відновлюється самими умовами життя людей, які спонукають індивіда до об'єднання з іншими індивідами в колективній праці з виробництва всього необхідного для задоволення життєвих потреб. Без такого зв'язку неможливе

⁵ Див.: Бабосов Е.М. Социология семьи // Социология : энциклопедия / сост.: А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин и др. – Мн. : Книжный дом, 2003. – С. 1064.

⁶ Див.: Дворецька Г.В. Соціологія : навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 273.

⁷ Див.: Социологический словарь. / сост. А.Н. Елсуков, К.В.Шульга / отв. ред. Г.П. Давидюк — 2-е изд. перераб. и доп. — Мн.: Университетское, 1991. — С. 274-276. Див. також: Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія: Загальний курс : підручник. 2-ге вид. — К.: Каравела, 2011. — С.16-19.

самозбереження, виживання людини, і тому він — перша і найголовніша умова існування суспільного життя.

Зазначимо, що поняття *«соціальне»* в науковій літературі вживається у двох розуміннях: в *широкому* — як синонім суспільного на відміну від соціального аспекту життя наряду з економічним, юридичним, політичним і т. ін. Соціальне, яке розуміється у *вузькому сенсі*, відображає спосіб взаємодії між соціальними групами та індивідами як представниками цих груп в залежності від їх становища й ролі в суспільстві, способу життя, забезпечення умов для можливо повної самореалізації. Тут соціальне розглядається не як індивідуальне, а як загальне, типове. Поняття *«соціальне»* пов'язане з становищем людей у суспільстві, їхнім способом життя, з діяльністю, зі змінами суспільного становища і способу життя. Соціальне визначається через взаємодію великих груп людей з приводу умов їх життєдіяльності.

Як бачимо, *сім'я* цілком підходить під визначення категорії *соціальне*, оскільки в ній відбувається широка і різноманітна взаємодія людей, з різних соціальних груп і організацій у відповідності з їх місцем у сімейній сфері, яке визначається їх соціальними статусами і соціальними ролями.

В той же час категорія *«соціальне»* відображає широкий спектр елементів соціальної реальності, які відрізняються за масштабами, типовістю, повторюваністю — *соціальні явища, соціальні факти і соціальні феномени*. Отже, важливо з'ясувати, в якій мірі і в яких формах соціальне представлено в сім'ї.

У сучасній соціології *соціальне явище* розуміють як елемент соціальної реальності, якому притаманна вся повнота соціальних властивостей та ознак; усе те в соціальній дійсності, що являє себе, свідчить про стан, зміни, взаємодію, процеси в соціальних об'єктах⁸.

Як бачимо, *сім'я* повною мірою *відповідає ознакам соціального явища*: вона є результатом соціальної реальності, виявляє себе у виконанні певних *соціальних функцій* — виховання та соціалізація підростаючого покоління, створення та розвиток людського капіталу, здійснення функцій релаксації, засвідчує при цьому певні стани, зміни, взаємодію і потреби в сімейній сфері.

Соціальні явища неоднорідні за своїм значенням та своєю роллю у суспільному житті. Розрізняють соціальні явища, які розкривають другорядні, випадкові зв'язки і відношення, та ті, що містять інформацію про суттєві характеристики соціальних об'єктів. Зрозуміло, серед сукупності соціальних явищ соціологи вирізняють насамперед останні, тобто ті, що характеризують стійкі, повторювані, типові зв'язки між об'єктами соціальної дійсності. Такі соціальні явища в соціології відносять до категорії *«соціальні факти»*.

⁸ Див.: Войнович С.А. Явище соціальне // Соціологія: короткий енциклопедичний словник. / під заг. ред. В.І.Воловича. — К.: УЦДК, 1998. — С. 691-692.

Отже, будь-яке соціальне явище може розглядатися як факт соціальний, якщо його повторюваність, типовість, масовість, суспільна значущість встановлені, тобто якщо зафіксовані його ознаки і властивості.

Як бачимо *сім'я* цілком *відповідає ознакам соціального факту*: вона існує вже понад 500 тисяч років і набула типових ознак у різних країнах. Її суспільна значущість проявляється у спрямованості на задоволення загальносуспільних потреб людини — у відтворенні людини, вихованні та соціалізації підростаючого покоління, формуванні і розвитку людського капіталу. Ознаки і властивості сім'ї досліджуються і зафіксовані у результатах цілої системи наук.

Отже, соціальне притаманне сім'ї в тій формі соціального явища, яке визначається як соціальний факт.

Та чи є сім'я соціальним феноменом?

У пошуках відповіді на це питання звернемось, перш за все до словника⁹. *Феномен* (гр. *Phainomenon* — існуюче) у філософії те ж, що й явище. Дійсно, у вітчизняній філософії поняття „феномен” традиційно ототожнюється з поняттям „явище” — філософською категорією, що відображає зовнішні властивості предмета, що розкривають його сутність¹⁰. Водночас, з поняттям „феномен” в сучасному його розумінні пов'язують складні, багатофакторні Явища, що потребують комплексного, системного підходу до їх вивчення. Іншими словами, соціальний феномен може включати в себе сукупність простих соціальних явищ і соціальних фактів.

Як наголошує білоруський соціолог *Є. Гурко*, соціологічне дослідження соціальних феноменів передбачає підхід до цих феноменів як до цілісних утворень, взятих комплексно і у всій сукупності своїх зв'язків та залежностей, в контексті мети, для досягнення якої вони виконують в соціальному організмі певні функції, що перебувають у безперервному процесі змін та розвитку.

До основних *характеристик соціальних феноменів* відносять: цілісність, системність, комплексність, багатофакторність, доцільність, динамізм а також суб'єктивно опосередкований характер, пов'язаний з неможливістю використання пристроїв при його фіксації¹¹.

Кожна з визначених характеристик притаманна також і сім'ї. Так, *цілісність* проявляється у інтегрованій спрямованості всіх соціальних явищ і соціальних фактів, що входять до соціального феномену «сім'я», на досягнення спільних цілей — задоволення суспільних потреб людини у вихованні, соціалізації та формуванні людського капіталу.

⁹ Див.: Словарь иностранных слов. — 7-е изд., перераб. — М., 1980. — С. 535.

¹⁰ Див.: Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л.Ф. Ильичев, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов. — М., 1983. — С. 665, 717.

¹¹ Гурко Е.Н. Социальный факт // Социологический словарь. / сост. А.Н.Елеуков, К.В.Шульга / отв. Ред. Г.П.Давидюк. — Мн., Университетское, 1991. — С. 691.

Системність притаманна сім'ї як сукупність взаємодіючих елементів — сімейних груп, організацій, форм і напрямків сімейної поведінки на задоволення потреб людини.

Динамізм характеризує процес розвитку сім'ї протягом її існування.

Суб'єктивно опосередкований характер притаманний сім'ї завдяки її антропоцентричній спрямованості, орієнтованості на диференційовані потреби різних сімейних груп, що утворюють велику соціальну спільноту із спільним *соціальним статусом*.

Отже, за наявності всіх основних характеристик *соціального феномена сім'я* визначається повноправним представником цього найскладнішого виду соціальних явищ.

Таким чином, наш порівняльний аналіз основних підходів до визначення соціології сім'ї дає підстави визначити цю галузь знань у такій редакції. *Соціологія сім'ї* — спеціальна соціологічна теорія середнього рівня, що вивчає закономірності виникнення, функціонування і розвитку сім'ї як соціального феномена у конкретних культурних і соціально-економічних умовах, що поєднує у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи.

1.2. Об'єкт, предмет і методи дослідження соціології сім'ї

При визначенні *об'єкта і предмета соціології сім'ї* необхідно керуватися вимогами і принципами, що склались у сучасній соціології. Адже, правильний вибір предмета й об'єкта дослідження для соціології має принципове значення, оскільки, з *одного боку*, він окреслює коло досліджуваних проблем, а з *іншого* — виступає структуроутворюючим моментом, який визначає характеристики засобів та методів спостереження, теоретичну лінію знання і водночас методологічний статус дисципліни в цілому, її місце та роль у науковій системі¹².

При визначенні *об'єкта соціології сім'ї*, слід виходити з того, що суспільство як об'єкт дослідження соціології, розглядається у двох аспектах.

По-перше, як *соціальний організм*, що складається із взаємопов'язаного комплексу соціальних утворень, тобто соціальних інститутів, соціальних спільнот, соціальних груп та індивідів. Кожен з компонентів цього комплексу є відносно самостійним суб'єктом суспільного життя, виконує певні функції і перебуває у взаємодії з іншими компонентами. Відповідно до цього соціологія вивчає суть соціального, закономірності та якісні характеристики кожного компонента і всього суспільства в цілому як соціального організму, а також різноманітні соціальні процеси, що в ньому відбуваються.

¹² Добренєков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т. 1 : Теория и методология – М.: ИНФРА-М, 2003 – С. 183.

По-друге, суспільство – об’єкт дослідження соціології – розглядається як найскладніша природно-історична *соціальна система*. Суспільство як велика соціальна система являє собою органічну спільність виробничих сил і виробничих відносин, соціальної, політичної, економічної і духовної сфер.

Взаємодія різних соціальних груп людей, їхня діяльність у різних сферах суспільного життя – економічній, соціальній, політичній, духовній (або ідеологічній) – за визначальної ролі способу виробництва надає розвиткові тієї чи іншої суспільної спільноти характеру природничо-історичного процесу. Кожна із зазначених сфер суспільного життя виконує певні *функції*: економічна – функцію матеріального виробництва, соціальна – соціалізації, політична – соціального управління та контролю, ідеологічна – духовного продукування.

Це зумовлює складність об’єкта соціології – людського суспільства, його специфіку, особливості, характер функціонування та розвитку. В повній мірі ознака складності притаманна і *сім’ї*, яка структурно належить до соціальної сфери і взаємодіє з економічною, ідеологічною та політичною сферами. В процесі такої взаємодії основна *функція сім’ї* – задоволення соціалізаційної та відтворювальної потреб людини – переплітається з функціями зазначених сфер суспільства.

Отже, у вивченні і виділенні об’єкта соціології сім’ї слід опиратись на основні *наукові принципи соціології*¹³.

Передусім ідеться про *принцип історизму*. Це означає, що, *по-перше*, усі соціальні явища та процеси в суспільстві розглядаються як системи, що мають внутрішню структуру; *по-друге*, вивчається процес їх функціонування та розвитку; *по-третє*, виявляється специфічні зміни та закономірності переходу їх з одних якісних станів в інші.

Наступний – *принцип соціального детермінізму*, який відображає всебічний взаємозв’язок та взаємозумовленість соціальних явищ. Він відрізняється від економічного детермінізму тим, що враховує вплив не тільки економічної підсистеми, яка є “кінцевою причиною” всіх соціальних явищ та процесів, а й інших підсистем – політичної, ідеологічної тощо. Соціальний детермінізм означає також зумовленість будь-якого соціального явища або процесу всією сукупністю відносин, а не тільки окремими їх різновидами, наприклад, економічними відносинами, хоч останні і є визначальними. Взаємний вплив безпосередньо пов’язаних структур конкретних соціальних систем, наслідком якого є їх взаємна зміна, має діалектичний характер.

Соціологія базується також на *діалектичному принципі наукового пізнання* суспільства та його соціальних систем. Його суть полягає в тому, що суспільство розглядається як живий організм, який перебуває в постійному розвитку. Для його вивчення потрібні об’єктивний аналіз

¹³ Див.: Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс : підручник – К. : Каравела, 2011 – С. 13-19.

виробничих відносин, що становлять дану суспільну систему, дослідження законів її функціонування та розвитку.

Таким чином, в соціології органічно поєднуються *генетичний (конкретно-історичний) та структурно-функціональний підходи* до аналізу як різних соціальних систем окремо, так і загалом суспільної системи як їх сукупності.

Кожна із *соціальних систем*, у свою чергу, *включає* багато інших *підсистем*. Соціальні системи перегруповуються, одні й ті ж індивіди можуть бути елементами різних систем. Кожна з них, узята ізольовано або у зв'язку з іншими, розглядається як відносно незалежна.

Це повною мірою стосується і *сім'ї*, яка з позицій соціології може розглядатись як відносно незалежна *соціетальна система*. У свою чергу індивід не може не рахуватись із законами тієї соціальної системи, до якої належить. Тією чи іншою мірою він бере на озброєння її норми та цінності, тобто соціалізується. Його діяльність, таким чином, стає соціально визначеною. Разом з тим у суспільстві існують різні види, варіанти і форми соціальної діяльності та поведінки, між якими можливий вибір, а отже, і вияв активності людини.

Попри те, що соціальні системи складаються з елементів, які мають різні індивідуальні якості, тобто елементи однієї соціальної системи можуть бути не тотожними за своїми якостями елементам іншої, обидві системи можуть мати загальні інтегральні властивості. Однотипні інтегральні властивості соціальних систем є основою їх *типологізації*, виділення різних типів соціальних груп, спільнот, інститутів, організацій тощо.

Покладання в основу класифікації соціальних систем тип соціальних зв'язків дає підстави для виділення таких *елементів суспільної системи*, як *соціальні групи* (соціальні відносини), *соціальні інститути* (інституціональні зв'язки), *система соціального контролю* (зв'язки соціального контролю), *соціальні організації* (організаційні зв'язки).

Дослідження на базі наукової теорії соціального розвитку конкретного стану соціальних систем, соціальних явищ і процесів зумовлює формування спеціального наукового знання — соціологічного. Залежно від цього визначається і його об'єкт: суспільство, соціетальні й соціальні системи, соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні групи, соціальні процеси в їх конкретному стані і взаємодії.

Отже, *об'єкт дослідження в соціології* представлений живими людьми, котрих опитує соціолог, реальними явищами та процесами, організаціями та установами (підприємством, цехом, офісом, банком, бібліотекою), де проходить дослідження, та матеріальне середовище яких (розташування кімнат, структуру управління, організацію та умови праці, грошові потоки) вчений аналізує.

Доходимо висновку, що *об'єктом соціології сім'ї є соціальний феномен* (соціетальна система) сім'ї, що виступає у двох *іпостасях*: як

мала соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як *соціальний інститут*, що регламентує відтворення людини — з іншого боку.

Переходячи до визначення *предмета соціології сім'ї*, слід звернути увагу на його зв'язок з об'єктом цієї науки. Адже будь-який із об'єктів соціології є дуже різноманітним, в одному дослідженні неможливо охопити всі грані та сторони об'єкта дослідження. Тому соціолог щоразу обирає тільки один аспект чи грань реального об'єкту, описує його крізь сукупність абстрактних конструктів і називає предметом дослідження.

Хоча предмет дослідження і передбачає свій об'єкт, та повністю не співпадає з ним. Пояснюється це тим, що один і той самий соціальний об'єкт може досліджуватись для різних наукових проблем. По суті, предмет встановлює межі, в яких об'єкт вивчається в даному дослідженні.

Таким чином, *предмет соціологічного дослідження* відображає лише одну зі сторін об'єкта, але найбільш важливу для дослідження. *Пізнавальна функція* предмету дослідження полягає в тому, що він, наче фільтр, відсіює в об'єкті дослідження все другорядне та тимчасове, виділяючи найбільш стійке та важливе.

Слід наголосити, що визначальною властивістю предмета соціологічного знання є й те, що він являє собою всю сукупність зв'язків і відносин, які називаються соціальними. А оскільки ці зв'язки та відносини в кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані особливим чином, то об'єкт соціологічного знання завжди виступає як соціальна система. Тому головним завданням соціології є типологізація соціальних систем, дослідження зв'язків і відносин кожного соціального об'єкта на рівні закономірностей, отримання конкретного наукового знання про механізми дії та форми вияву цих закономірностей у різноманітних соціальних системах для цілеспрямованого управління їхньою поведінкою.

Отже, поняття *соціального*, соціальних дій, зв'язків, відносин і процесів, способу їх організації є вихідним моментом для розуміння специфічних особливостей *предмета соціологічного знання*, а поняття *соціальних закономірностей* — для розуміння сутності *предмета соціології*.

Таким чином, *предметом соціології* є соціальні явища, зв'язки, відносини і процеси, що відбуваються в суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності, тобто оточуючого нас соціального життя. Водночас, визначальною властивістю предмета соціології є те, що він являє собою усю сукупність дій, зв'язків, відносин, явищ і процесів у суспільстві, що мають назву соціальних.

На нашу думку, у визначенні предмета дослідження слід виходити з розуміння предмета загальної науки — соціології та інтерпретації його до галузевої соціологічної науки. Тобто — з орієнтації на спільний предмет всякої соціологічної науки — соціальні відносини — та вносити до нього специфіку тієї сфери, спільноти, або процесу, в яких ці відносини проявляються.

Отже, *предметом соціології сім'ї* є соціальні відносини, які виникають між сім'єю та суспільством, а також усередині сім'ї в результаті їх різного соціального стану в процесі становлення, функціонування і розвитку сім'ї.

Переходячи до розгляду *методів дослідження* соціології сім'ї, слід зазначити залучення для дослідження як *класичних* (традиційних) так і *специфічних методів*.

У відповідності до програми дослідження обирають сукупність методів, орієнтуючись на *основні методи збирання соціологічної інформації*. Диференціація соціологічних методів дозволяє розглянути кожен з них окремо, підкреслюючи його специфіку. У такій диференціації є різні рівні, серед яких наймасштабнішим є виділення таких основних *методів збирання соціологічної інформації*: 1) *аналіз документів*; 2) *опитування*; 3) *спостереження*; 4) *експеримент*. Кожний з цих методів диференціюється за певними ознаками, а також характеризується своєю внутрішньою структурою.

Метод аналізу документів – спосіб збирання даних в соціологічних дослідженнях сім'ї, який передбачає отримання та використання інформації, зафіксованої у рукописних, або друкованих текстах, на магнітних стрічках, кіноплівках, інших носіях соціальної інформації. Отже, *документи* – це спеціально створені предмети, призначені для передавання чи зберігання інформації. Залежно від засобів фіксації даних їх (тобто документи) розподіляють передусім на такі: 1) *текстові*; 2) *статистичні*; 3) *іконографічні*, кожен з яких містить різноманітні форми документальних повідомлень.

Крім *традиційного* (класичного, якісного) *аналізу документів* застосовують і *контент-аналіз* документів (формалізований, кількісний). *Перший* передбачає все розмаїття розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію змісту документа, а *другий* з'ясовує змістові одиниці, які можна однозначно фіксувати та переводити у кількісні показники за допомогою визначених одиниць рахування.

Важливо наголосити, що контент-аналіз використовує змістові одиниці відповідно до концепції дослідження, провідної ідеї тексту документа. Індикаторами одиниць тут можуть бути окремі поняття, теми, події, імена. За допомогою одиниць рахування здійснюється кількісна оцінка об'єкта, частота появи ознак його у полі зору дослідника, що фіксується з математичною точністю. Саме високий ступінь точності, коли є великий обсяг несистематизованого матеріалу, – перевага контент-аналізу.

Практика соціологічних досліджень засвідчує *доцільність використання контент-аналізу* у випадках:

- коли потрібна висока точність при співставленні порядкових даних;
- великий масив матеріалу, щоб виправдати затрачені зусилля;

- квантифікація можлива, якщо якісні характеристики, що досліджуються, з'являються з достатньою частотою.
- Найбільш доцільно використовувати якісний аналіз, якщо кваліфіковані тексти можуть бути співставлені з іншими також якісними характеристиками.
- В той же час не рекомендують застосовувати контент-аналіз за умов:
 - коли аналізуються унікальні документи (змістовна інтерпретація);
 - коли описуються складні явища;
 - коли документальні дані неповні або недостатні для масової обробки.

Як бачимо, *обмеженість* його полягає в тому, що не всю різноманітність змісту документа можна виміряти за допомогою кількісних показників. Традиційний і формалізований методи аналізу документів взаємодоповнюються, компенсуючи недоліки один одного.

Більш поширений *метод опитування* (згідно підрахункам М.С.Мацьковського його використовували біля 50% дослідників сім'ї в той час як аналіз документів — 13,3%, спостереження — 8,6%, експеримент — 1,2%)¹⁴. Багато в чому він універсальний. Його основу становить сукупність запитань респондентів, відповіді якого є необхідною для дослідника інформацією. *Опитування* — це метод одержання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на усному або письмовому зверненні до людей за допомогою *анкети*, наслідки якого важливі на емпіричному й теоретичному рівнях.

Опитування передбачає чіткість формулювань, їх зрозумілість для респондента, звернення до нього щодо мети, змісту, механізму відповідей, диференціацію опитування за місцем проживання та роботи. За характером взаємодії виділяють такі види *опитування*: 1) *анкетування*; 2) *інтерв'ювання*.

Кожен з видів *анкетування* також позначений певною внутрішньою структурою. Так, *анкетування* поділяється на *пресове* (анкети друкуються засобами масової інформації з проханням надіслати їм відповіді); *поштове* (анкети розсилаються поштою); *роздаткове* (анкети роздаються групі осіб, зосереджених у певному місці).

Інтерв'ю (тобто бесіда, що проводиться за певним планом) може бути *особистим* і *груповим*, *телефонним*, *клінічним* (глибоким, довгочасним) і *фокусованим* (короткочасним), *структурованим* і *неструктурованим*.

Процедура інтерв'ю передбачає: а) вибір об'єкта (тобто, особи, з якою належить проводити інтерв'ю); б) визначення місця і часу проведення інтерв'ю; в) записування відповідей і кінцеве оформлення

¹⁴ Див.: Мацьковский М.С. Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики. — М. : Наука 1989. — С. 16.

матеріалів.

До переваг інтерв'ю відносять наступні:

- питань без відповідей в ньому практично не буває;
- невизначені або суперечливі відповіді можуть бути уточнені;
- є можливість спостереження за респондентом і фіксації не тільки його вербальних відповідей, але й невербальних реакцій;
- отримана інформація повніша, глибша і достовірніша у порівнянні з анкетною.

Крім того, існують ситуації, де інтерв'ю просто незамінне:

1) зондажні опитування експертів на підготовчому етапі дослідження, коли розроблюється теоретична модель предмета дослідження і висувуються гіпотези; 2) пілотаж (випробувальне дослідження), в якому перевіряється якість методичного інструментарію; 3) метод інтерв'ю незамінний і в тих випадках, коли проблема, що вивчається, вимагає використання при формулюванні питань таких термінів, які можуть представляти які-небудь мовні, змістовні або логічні труднощі для респондентів.

Головні *недоліки методу інтерв'ювання* – його мала оперативність, суттєві витрати часу, необхідність наймати велику кількість інтерв'юерів, неможливість його використання в ситуаціях короточасних масових опитувань. Для соціологів-початківців він представляє чимало труднощів, тому що потребує спеціальної підготовки і солідного тренінгу. До того ж різні види інтерв'ювання передбачають існування у дослідника неоднозначних наборів знань і умінь.

Інтерв'ю використовується як індивідуальний і груповий метод. Найбільш популярним з групових інтерв'ю вважають метод фокус-групи.

Фокус-група (від англ. focus groups, нім. Methode der Gruppendiskussion) – бесіда невеликої групи людей за визначеним планом на попередньо поставлену наукову тему в безпосередньому (особистому) контакті у спеціально відведеному приміщенні. Р. Крюгер визначив фокус-групу як ретельно розплановану дискусію, призначену (задуману) для отримання поглядів з визначеної теми в незагрозувальній ситуації¹⁵.

До переваг методу фокус-групи відносять наступні:

- взаємодія респондентів у фокус-групі стимулює більш глибокі відповіді і дає можливість з'явитися новим ідеям;
- замовник може безпосередньо спостерігати за перебігом обговорення, сховавшись за склом зі зворотнім видом, робити власні висновки, причому ще до отримання кінцевого наукового звіту;
- такий метод оперативніше і дешевше, ніж анкетування або інтерв'ювання; його використання дає економію не тільки часових, фінансових, але й трудових витрат;

¹⁵Див.: Kreuger R.A. Focus groups: A practical guide for applied research. London : Sage, 1988. P. 18.

- він дозволяє за короткий термін визначити причини виникнення проблеми, наприклад, падіння попиту на конкретний товар у цьому регіоні у порівнянні з іншими, де він прекрасно розкуповується (якщо в фокус-груповій дискусії приймають участь споживачі цього товару, то вони зазвичай точно вказують перелік основних причин даного явища).

До *недоліків методу* спеціалісти відносять труднощі обробки даних. Доводиться використовувати транскрипти, спеціально підготовлені кодовані таблиці, контент-аналіз, ручний підрахунок даних або дуже складні комп'ютерні програми. Не дивлячись на кількість проблем, що виникають на стадії обробки даних, багато спеціалістів, що мають багаторічний досвід, вважають, що за допомогою сучасного комп'ютера і хорошого тренування їх можна вирішити¹⁶.

До аналізу документів та опитування близький ще один із соціологічних методів – *метод спостереження*. *Спостереження* — це цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, у процесі якого одержуються знання щодо зовнішніх сторін, властивостей та відносин об'єктів, що вивчаються. Іншими словами, *спостереження* – це пряма реєстрація подій (що відбуваються) з боку очевидця, тобто того, хто спостерігає.

На відміну від *буденного* спостереження у *науковому* спостереженні наперед планується його організація, розробляється методика реєстрації, опрацювання та інтерпретації даних, що дозволяє забезпечити відносну надійність отриманої інформації. Головним об'єктом при цьому є поведінка окремих людей і соціальних груп, а також умови їх діяльності. Використовуючи *метод спостереження*, можна вивчати реальні стосунки у дії, аналізувати реальне життя людей, конкретну поведінку суб'єктів різноманітної туристичної діяльності.

Спостереження може проводитись як відносно самостійно, так і у зв'язку з *експериментом*. Диференціація між ними полягає в тому, що в експерименті дослідник активно втручається в перебіг процесу, що вивчається, з метою набуття потрібних знань. *Специфіка експерименту* – у відсутності відомостей про нього у тих, хто досліджується, щоб не деформувати очікувані результати. У свою чергу, *експеримент* – це спосіб отримання інформації, що проводиться у спеціально створених і контрольованих умовах, які дозволяють щоразу поновлювати хід явища при повторенні умов.

Розрізняють дві основні *функції соціального експерименту* як одного з методів соціологічних досліджень: 1) досягнення ефекту в практично-перетворювальній діяльності; 2) перевірка наукових гіпотез, тобто визначення ефективності функціонування соціального об'єкта.

Виходячи з того, що *соціальний експеримент* є способом одержання

¹⁶ Див.: Добренєков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т. 3 : Методика и техника исследования. – М. : ИНФРА-М, 2004. – С. 316-321.

інформації про кількісні та якісні зміни показників соціального об'єкта внаслідок впливу на нього керованих і контрольованих факторів, розрізняють два типи *експерименту*: *натурний* і *уявний*. Перший передбачає втручання експериментатора у природний хід подій, а другий – коли замість маніпуляцій з реальними об'єктами дослідник оперує інформацією про об'єкт.

Необхідно також зазначити, що в соціології часто-густо використовується і такий метод збирання первинної інформації, як *соціометрія*, особливо при вимірі стосунків між членами малих соціальних груп, зокрема сім'ї. Як вважає його засновник Дж. Морено, *соціометрія* – це певний набір прикладних методик вивчення структури й динаміки “неформальних” взаємовідносин між індивідами, а саме: структури соціальних груп та соціальної дистанції між їх членами з погляду на їх особисті переваги.

Розглянуті вище методи соціологічного дослідження об'єднують в групу *традиційних*. Дійсно, вони зазвичай використовуються для дослідження всіх основних сфер суспільного життя, зокрема – сімейної сфери, де вони також традиційно використовуються, з урахуванням, звичайно, деяких особливостей щодо сфери дослідження.

У той же час з розвитком комп'ютерної техніки і появою Інтернету з'явилися нові, так звані *нетрадиційні методи*, основними серед яких вважають дослідницьку стратегію *case study* та *он-лайніві опитування*.

На нетрадиційність *case study* для російської соціології вказують Ф. Шарков та О. Родіонов¹⁷ і ця оцінка в повній мірі може бути віднесена і для української соціології. Сутність такого дослідження полягає в тому, щоб, детально дослідивши один чи декілька глибинних процесів, які відбуваються у суспільстві, краще зрозуміти явище, що вивчається, і запропонувати численну інтерпретацію.

Ключовим методологічним моментом *case study* є опора на якісні методи збору і аналізу емпіричного матеріалу.

Case study – дослідницька стратегія, направлена на глибокий, повний і комплексний аналіз соціального феномена на прикладі окремого емпіричного об'єкту (випадку).

Очевидною *перевагою* методу є можливість отримання глибшої інформації про латентні процеси, скриті механізмами соціальних відносин; тільки за допомогою такого якісного підходу можна реконструювати сферу неформальних відносин, що існують між людьми.

Case study дозволяє зробити це найбільш цілісним образом, оскільки дослідницькі стратегії самі по собі містять набори певних технік і *case study* у цьому сенсі оснащений багатше всіх інших.

Метод визначає необхідність працювати більш з конкретними

¹⁷Див.: Шарков Ф.І., Родіонов О.О. Социология массовой коммуникации. / учебное пособие : в 2-х ч. Ч I Техника и технология сбора и обработки информации. – М. : Изд. Дом «Социальные отношения», из-во «Перспектива», 2002 – С.153-211.

речами, ніж зі сконструйованими типами, що дозволяє забезпечити краще розуміння соціальної дійсності, унікальність кожного об'єкта і в той же час виділити спільні риси для подальшого узагальнення.

Безумовно, всі обрані випадки повинні бути теоретично обґрунтовані. В залежності від завдання дослідження або обґрунтовується типовість даного випадку, або пояснюється необхідність розгляду саме даного випадку з точки зору цілей і завдань дослідження.

Основними методами case study є *вільне інтерв'ю* і *включене спостереження*.

До сучасних нетрадиційних технологій збору масової інформації відносять також *он-лайн опитування*, поява яких пов'язана з виникненням і поширенням Інтернету та пошуками дослідників нових можливостей використати в своїй роботі комп'ютер, сучасні статистичні програми і комп'ютерно-телефонні технології опитування. При цьому вірогідними виглядають прогнози, що значна частина опитувань – політичних, маркетингових, що стосуються локальної тематики, орієнтовані на спеціальні групи і т. ін. буде здійснюватись через *web-мережу*.

Технічні можливості для цього вже зараз високі: можна використовувати тексти, трьохвимірне зображення, відео сюжети, електронну пошту в режимі прямого діалогу, телефонний зв'язок.

Природа і процедурні рішення *web-опитувань* стануть ясніше, а відношення до них більш обґрунтованим, якщо зрозуміти, що нова опитувальна схема тільки почасти нова, що вона не виникла з нічого, а є логічним і технологічним продовженням усіх (багатьох) починань і досягнень опитувальної методології.

За своєю технологією і організацією це нове – *он-лайн опитування* найбільш близьке до самої старої схеми масових опитувань – *поштового анкетування*, методу, що має більш ніж сторічну історію зі "світлими" і "темними" періодами¹⁸.

Через десятиріччя з'ясувалося, що багато методичних результатів, і, що саме головне – самі напрями пошуку прийомів активізації участі потенціальних респондентів у поштовому опитуванні, мають принципове значення і для організації мережевого анкетування. Виникнувши у самому кінці 20 століття, *web-опитування* у всіх своїх найважливіших аспектах враховує і продовжує все цінне, що було знайдено і закріплене в раніше створених і експлуатованих в наші дні різновидах соціологічних і маркетингових опитувань.

До нетрадиційних методів соціологічних досліджень сім'ї слід віднести також *генеалогічні дослідження*, які використовують широке коло

¹⁸ Див.: Докторов Б.З. Почтовый опрос. // Методы сбора информации в социологических исследованиях : кн.1. Социологический опрос. / отв. ред. В.Г. Андреевков. – М. : Наука, 1990.

джерел для написання історії сім'ї, роду, для складання родоводу, генеалогічного дерева та ін.¹⁹

На думку О. Божкова, генеалогічні дерева є цінним джерелом інформації для дослідження широкого спектру соціологічних проблем, зокрема соціології сім'ї²⁰. Він виділив універсальні характеристики родоводів дерев: нуклеарна сім'я, рід (прізвище), сімейний клан, домогосподарство, конкретний персонаж (індивід).

У генеалогічних дослідженнях застосовуються специфічні методи: *генеалогічний метод*, суть якого в розробці для певної спільноти (населення села, селища) генеалогічної таблиці та дерева родоводу, через дослідження родовідних дерев сімей, потрапивших до вибірки; *біографічний метод* (Life History), суть якого в збиранні автобіографічних даних методом інтерв'ю. Він використовується для вивчення життєвого шляху людини, її походження та родоводу; *он-лайнний метод*, суть якого у використанні для створення родоводу Інтернет мережі, в якій існують чисельні сайти цих послуг, або он-лайнні автоматичні системи пошуку та бази даних.

На завершення розгляду традиційних і «новітніх» методів соціологічного дослідження сім'ї зазначимо спільну для них тенденцію інтеграції. Дійсно, при проведенні соціологічних досліджень соціологічні методи використовують, як правило, в комплексі, тобто в інтегрованому вигляді, що характеризується певними обмеженнями кожного з них стосовно повноти, об'єктивності, якості та швидкості отримання соціологічної інформації.

Інтеграція соціологічних методів діалектично взаємопов'язана з їх *диференціацією* і спирається на діалектику загального і особливого, що передбачає чітке розмежування методів аналізу документів, опитування, спостереження та експерименту (з урахуванням їх внутрішньої структури) і дозволяє досягти конкретності істини, яка не може не бути конкретною. Водночас її компоненти також не можуть не бути зведені до єдиного комплексу в його системності, тобто цілісності.

Саме *комплексно-системний підхід* вимагає поєднати диференціацію та інтеграцію соціологічних методів як засобів встановлення об'єктивної істини. Програма соціологічних досліджень, методи їх проведення логічно продовжуються аналізом отриманих даних задля ефективного використання і практичної реалізації сформульованих висновків, рекомендацій та пропозицій. Цей творчий цикл єднання теорії і практики є комплексно-системним, цілісним, кожний компонент якого відіграє свою важливу роль у процесі проведення соціологічного дослідження.

¹⁹ Див.: Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т 10. Гендер. Брак. Семья. – М. : ИНФРА-М, 2006. – С.1023-1043.

²⁰ Див.: Божков О.Б. Родословные (генеалогические) деревья как объект социологического анализа // Социологический журнал, 1988. №3/4. – С. 117-143.

1.3. Функції соціології сім'ї

При розгляді *функцій соціології сім'ї*, як галузі наукових знань, доцільно виходити з наступних *методологічних підходів*:

1. Місце і роль соціології сім'ї в суспільстві визначається можливостями впливати на нього через реалізацію притаманних їй функцій, які є похідними від можливостей загальної соціології.
2. Соціологія сім'ї, як соціологічна теорія середнього рівня має реалізувати функціональний потенціал наукової теорії.
3. Соціологія сім'ї як навчальна дисципліна має відповідати функціональним завданням соціологічного курсу.

Саме в такій послідовності використання зазначених методологічних підходів будемо здійснювати дослідження функцій соціології сім'ї.

Аналізуючи стан і можливості впливу сучасної соціології на суспільні інтереси, *В. Добренєков* і *А. Кравченко* визначають, що в будь-який історичний період він обумовлюється двома базисними моментами:

1. Соціологія завжди намагається систематизувати, описати і досягнути існуючий стан суспільства, орієнтуючись на багатогранність його проявів.
2. Могутній теоретичний і методологічний потенціал соціології як фундаментальної дисципліни дозволяє заглянути в саму сутність сучасної реальності, швидко реагувати на виклики сучасності.

Могутній теоретичний потенціал дозволяє соціології аналізувати макро- і мегатенденції розвитку світового суспільства в цілому. За метафоричним виразом цих авторів, соціологія є тим дизайнером, або архітектором, який здатен формувати, описувати та видозмінювати соціальний ландшафт людства²¹.

Отже, *теоретичний потенціал соціології сім'ї* дозволяє аналізувати стан і динаміку розвитку сім'ї як соціального феномену та в певній мірі впливати на соціальний сімейний ландшафт в Україні та світі.

Як *науковій методологічній теорії*, соціології сім'ї, притаманні два контексти функціонування:

1. *Репрезентативна функція*, що полягає в її здатності слугувати абстрактною моделлю (замісником) реальних об'єктів (екстенсійний контекст).
2. *Регулятивна функція* теорії представляє її уже як систему теоретичних операцій (інтенсійний), за допомогою яких будується абстрактна модель.

Похідними від зазначених контекстів є *пояснювальна* та *прогнозуюча* функції наукової теорії. Окремо виділяється унікальна можливість

²¹ Див.: Добренєков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т 1 : Теория и методология. – М. : ИНФРА-М, 2003. – С. VI - VII.

справжньої наукової теорії — вона може ефективно виконувати *функцію методу* при побудові інших теорій²².

Як бачимо є всі підстави виділення функцій галузевої соціологічної теорії — соціології сім'ї, спираючись на методичну функцію загальної соціології.

За таких методологічних підходів, місце і роль соціології сім'ї у практичній діяльності людей, у життєдіяльності суспільства в цілому реалізується через ті функції, які вона виконує. *Функції* соціології таким чином, визначають основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. Головними *функціями соціології сім'ї* є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, управлінська, гуманістична, ідеологічна, й соціалізаційна.

Пізнавальна функція пов'язана з вивченням закономірностей соціального розвитку, тенденцій зміни різних соціальних явищ і процесів у сімейній сфері. Особливе місце тут належить соціологічним теоріям, які на основі соціологічних досліджень розкривають закономірності й перспективи розвитку цієї сфери суспільства, дають наукові відповіді на актуальні проблеми сучасності, вказують шляхи й методи соціального перетворення сімейної сфери.

Практична функція визначається ступенем участі соціології сім'ї у розробці практичних рекомендацій і пропозицій щодо підвищення ефективності управління різними соціальними процесами в сфері сім'ї та сферою в цілому.

Практична функція соціології тісно пов'язана з пізнавальною. Єдність теорії і практики — характерна риса соціології.

Теоретична функція полягає у концентрації, поясненні, поповненні та збагаченні наявного соціологічного знання про сімейну сферу, в розробці законів, категорій і методів цієї науки на основі дослідження соціальної діяльності в галузі.

Описова функція соціології сім'ї передбачає систематизацію, опис, накопичення одержаного дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних розвідок, різного роду наукових звітів, статей, книг. У них відтворюється реальна картина сім'ї як соціального об'єкта, що вивчається. При виконанні цієї роботи вимагається висока моральна чистота і добропорядність ученого, бо на основі таких матеріалів робляться практичні висновки і ухвалюються управлінські рішення. Ці матеріали є джерелом виміру, підрахунку, порівняння для майбутніх поколінь.

Інформаційна функція — це збирання, систематизація та нагромадження соціологічної інформації про сім'ю, яку одержують у

²² Див.: Добренєков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т 1 : Теория и методология. — М. : ИНФРА-М, 2003. — С. 487.

результаті проведення досліджень. Соціологічна інформація – найоперативніший вид соціальної інформації. У дослідницьких центрах вона концентрується в пам'яті ЕОМ. Її використовують соціологи, керівники державних та інших установ для управління сімейною галуззю, соціальними процесами і явищами, соціальною діяльністю й поведінкою людей, задіяних у сімейній сфері.

Прогностична функція полягає у підготовці соціальних прогнозів у сімейній галузі. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням короткострокового, середньострокового чи довгострокового прогнозу досліджуваного об'єкта. Короткостроковий аналіз спирається на виявлену тенденцію, а також на зафіксовану закономірність і відкриття фактора, який вирішальним чином впливає на прогнозований об'єкт. Відкриття такого фактора – це складний вид наукової роботи. Тому в соціологічній практиці частіше використовуються короткострокові та середньострокові прогнози розвитку галузі.

Управлінська функція соціології сім'ї пов'язана передусім з використанням знань для розробки і створення ефективних моделей управління різноманітними соціальними системами та інститутами, соціальними процесами і об'єктами сімейної сфери.

Гуманістична функція соціології сім'ї полягає в розробці цілей соціального розвитку сфери, формуванні соціальних ідеалів і цінностей, програм науково-технічного й соціокультурного розвитку сімейної сфери.

Ідеологічна функція впливає з об'єктивної участі соціології сім'ї в духовному житті суспільства, виробленні перспектив його розвитку, поширенні наукової ідеології серед населення, підготовці висококваліфікованих кадрів і компетентних спеціалістів сімейної сфери.

Соціалізаційна функція соціології сім'ї полягає в тому, що сприяючи підвищенню ефективності управління сферою, вона розширює можливості позитивного впливу сім'ї на соціалізацію людей, задіяних у ньому. Ці можливості додатково розширюються завдяки реалізації соціологією сім'ї ідеологічної функції.

На завершення звернемо увагу ще на одну групу *функцій соціології сім'ї*, але вже як *навчальної дисципліни*, які автор підручника намагався закласти в пропонований навчальний курс: а) навчити студентів правилам користування науковими інструментами, теоріями і методами; б) сформувати у них аналітичне мислення, здатність самостійно розбиратись у суті питання, підготуватись до майбутньої професійної діяльності; в) виховати соціально-активну особистість з гуманістичною свідомістю, здатну відстоювати демократичні ідеали та захищати патріотичну позицію; г) готувати студентів до життя в дорослому світі, надаючи вичерпну інформацію про суспільство в якому ми живемо²³.

²³ Див.: Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: в 15 т. Т 1 : Теория и методология. – М. : ИНФРА-М, 2006. – С. 767.

Як бачимо, функцій у соціології сім'ї багато, але об'єднує їх мета – дати об'єктивні знання щодо сутності, чинників розвитку, інтересів та тенденцій, що характеризують сучасну сім'ю як соціальний феномен.

1.4. Поняття та категорії соціології сім'ї

Поняття та категорії соціології сім'ї утворюють мисленнєвий апарат розуміння і опису соціальних процесів і явищ у сімейній сфері, своєрідну соціологічну мову дослідження, аналізу і інтерпретації його результатів. Сам термін «*поняття*» розуміється як форма мислення, що відображає істотні властивості, зв'язки і відносини предметів та явищ у їхній суперечності та розвитку; думка або система думок, що узагальнює, виділяє предмети певного класу за певними загальними і в сукупності специфічними для них ознаками. Розрізняють поняття в *широкому* і в *науковому* значенні. Перші формально виділяють спільні (схожі) ознаки предметів та явищ і закріплюють їх у слова. *Наукові поняття* відображають істотні і необхідні ознаки, а слова і знаки (формули), що їх виражають, є науковими термінами.

Соціологічні категорії являють собою основні і найбільш загальні поняття соціології, що відображають об'єктивну соціальну дійсність в узагальненому вигляді, у її становленні, розвитку і утвердженні і, крім того, вони виступають «сходинками» соціологічної науки і соціологічного знання. Вони складають основу процесу мислення про соціальну дійсність, про ті явища та процеси, що протікають у тому чи іншому суспільному організмі²⁴.

Розглядаючи поняття і категорії соціології сім'ї слід виділити серед них дві *основні групи*.

До першої слід виділити основні категорії науки соціології, які є *родовими* для всіх рівнів соціологічного знання.

До другої групи доцільно віднести ті специфічні соціологічні поняття і категорії, що притаманні саме соціологічному баченню і предмета соціології сім'ї.

Розглянемо категорії кожної з груп.

Для науки соціології гранично широкою та центральною категорією є категорія «*соціальне*». Тому уявляється доцільним прояснити суть цієї категорії більш предметно. Так, у “Тлумачному словнику живої великоросійської мови” В. *Даля* *соціальність* визначається як «общественность, общежительность, гражданственность, взаимные отношения и обязанности гражданского быта, жизни», тобто як конкретно-емпіричне, що виявляється в поведінці людей і їх взаємодіях. У цьому визначенні «соціальне» притаманне й особистості — через громадянськість позиції, і спільноті — через соціальні відносини.

Зміст категорії соціальне розкривається у наступних поясненнях.

²⁴ Див.: Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: Підручник для науковця. – К. : 2003. – С. 296.

По-перше, соціальне – це властивість, внутрішньо притаманна індивідуумам і спільнотам, що формується в результаті процесів соціалізації й інтеграції людини в суспільство, у суспільні відносини.

По-друге, соціальне відбиває зміст і характер взаємодій між суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами) як результат виконуваних людиною визначених соціальних ролей, що вона бере на себе, стаючи членом певної соціальної спільноти.

По-третє, соціальне є результатом взаємодії і може бути виражене в культурі, оцінках, орієнтаціях, поведінці, духовній діяльності, способі життя людей і т. ін. Отже, *сучасне суспільство* можна представити як свого роду *систему*, яка складається із окремих рівнів соціальних груп та їх зв'язків, і розглядається з таких позицій:

- фундаментальний рівень формування організації суспільства – це людство в цілому, яке усвідомлює свої інтереси як єдина цивілізація;
- соціальні інститути – стійкі, організовані форми спільної діяльності людей;
- соціальні класи, групи, спільноти, прошарки, верстви, кола;
- рівень окремого індивіда, особи, оскільки для соціології сама особистість є предметом вивчення – як суб'єкт та об'єкт соціальних відносин.

Нарешті, *соціальне* може мати і *позаособистісну форму буття*. Наприклад, духовні і матеріальні цінності суспільства, груп, особистості; твори мистецтва і літератури і багато чого іншого, де відбита соціальна ідея людини як їхнього духовного творця.

Як бачимо, категорія «*соціальне*» служить, перш за все, для виявлення і відображення сутності суспільного життя людей (теоретичні і прикладні проблеми взаємодії природи і суспільства); специфіки соціальної форми руху матерії, тобто відмінності суспільства від об'єднань тварин; суперечливої єдності людини як суспільної істоти і разом з тим біологічного організму; структури суспільних систем з погляду оптимізації їх функціонування і розвитку.

Отже, категорія «*соціальне*» відображає і виражає специфіку буття суспільства як суб'єкта життєвого процесу в цілому, а відповідно — специфіку всіх соціальних процесів і соціальних суб'єктів.

Складність фактичного здійснення соціального процесу, різноманіття його соціальних суб'єктів, кожний з яких являє собою соціальну цілісність, відображається відповідною категорією (особистість, родина, соціальна група, організація, спільнота, соціальний інститут, суспільство і т. ін.), а також має свої сутнісні характеристики, які виявляються через категорію соціальне.

Соціологічні категорії умовно поділяють на два типи: методологічні та процедурні. До *методологічних* відносяться категорії, які розкривають: сутність соціальних зв'язків (соціальні системи, інститут, організація,

контроль, дія, відносини, сфера); зміст соціальних спільностей (суспільство, спільнота, клас, шар, група, особистість); сутність соціальних процесів (соціальні адаптація, мобільність, інтеграція, конфлікт, дезорганізація, соціалізація); сутність соціального розвитку (соціальний прогрес, дія, рух, діяльність, розвиток, інновація); характер використання соціологічних знань у практиці суспільного життя (соціальне проектування, прогнозування, планування, технології).

Процедурні категорії відображають особливості збору, аналізу й обробки соціальної інформації, організації соціологічних досліджень і обробки їх результатів (соціологічне дослідження, методологія, методика і техніка дослідження, соціологічний вимір і його прийоми, емпірична інтерпретація понять, програма і технології дослідження та ін.).

Всі ці категорії *першої групи* зберігають своє значення на всіх рівнях соціологічного знання²⁵, в тому числі і в соціології сім'ї

У той час, соціологічні категорії і поняття наповнюються реальним соціальним змістом через свої системоутворюючі елементи — практичну діяльність конкретних індивідів у конкретних сферах суспільства, в тому числі в сфері сім'ї.

Щодо до категорій *другої групи*, слід зазначити певну запозиченість значної їх частини із системи знань і наук про сім'ю — з наданням їм соціологічного змісту. Так, з етнографії та антропології запозичені *типології шлюбу, сім'ї та родства*. Із споріднених дисциплін запозичені соціологією сім'ї також поняття *екзогамії та ендогамії, моногамії, полігамії, патріархальності, патрілінійності* та ін.²⁶

До цієї групи слід віднести також поняття, створені самими соціологами для надання соціологічного контексту характеристикам сім'ї. Йдеться, наприклад, про поняття: *нуклеарна та розширена сім'я, шлюб за розрахунком, сім'я за походженням, прокреаційна сім'я, одно- і багато рівнева сім'я* та ін.

Розгорнутий опис *понятійного апарату соціології сім'ї* здійснено М.Мацковським, який виділив в ньому такі основні категоріальні одиниці²⁷:

1. *Умови життя сім'ї* — сукупність факторів макросередовища (загальні соціальні умови) та мікросередовища (найближче соціальне оточення).
2. *Структура сім'ї*, під якою розуміється вся сукупність відносин між її членами, включаючи, крім відносин рідства, систему духовних, моральних відносин, в тому числі відносин влади і авторитету.

²⁵ Див.: Лукашевич М.П., Туленков М.В. Зазначений твір. — С. 47-54.

²⁶ Див.: Добренєков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т 10. Гендер. Брак. Семья. — М.: ИНФРА-М, 2006. — С. 589.

²⁷ Див.: Мацковский В.М. Зазнач. твір. — С. 36-51.

3. *Функції сім'ї*, які розуміються як спосіб прояву активності, життєдіяльності сім'ї та її членів. Функції сім'ї розглядають як соціальні (по відношенню до суспільства) та індивідуальні (по відношенню до особистості).
4. *Спосіб життя сім'ї*, під яким слід розуміти сукупність тих видів життєдіяльності, які здійснюються разом усіма, або деякими членами сім'ї, чи одним з них, але від імені, або для всієї сім'ї. Отже, йдеться про вплив цих видів життєдіяльності на реалізацію сімейних функцій.
5. *Спосіб мислення сім'ї* (сімейна ідеологія) — сукупність цінностей, норм, установок у сфері сімейного життя.
6. *Успішність функціонування сім'ї*, яку Я. Щепанський оцінював за такими критеріями: 1) міцність шлюбу; 2) суб'єктивне відчуття щастя обома одруженими; 3) здійснення очікувань більш широких груп; 4) повний розвиток особистості одружених; 5) досягнення повного пристосування, внутрішня інтеграція подружжя, відсутність конфліктів та криз, викликаних антагонізмами між членами сім'ї²⁸.
7. *Етапи життєвого циклу сім'ї* — категорія, що характеризує динаміку змін, що відбуваються в сім'ї від її формування до розпаду.

Як бачимо, понятійно-категоріальний апарат соціології сім'ї утворює методологічне підґрунтя, евристичний інструментарій для пізнання і розвитку системи соціологічних знань про сім'ю як соціальний феномен. Зазначимо, що більш глибоко і конкретно основні поняття і категорії будуть розглянуті у відповідних главах підручника.

Резюме

1. Соціологія сім'ї — спеціальна соціологічна теорія середнього рівня, яка вивчає закономірності виникнення, функціонування і розвитку сім'ї, як соціального феномена, що поєднує у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи.

2. Об'єктом соціології сім'ї є соціальний феномен (соціальна система) сім'ї, що виступає у двох іпостасях: як мала соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, та як соціальний інститут, що регламентує відтворення людини, — з іншого.

²⁸ Див.: Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. — М. : Прогресс, 1969. — С. 147.

3. Предметом соціології сім'ї є соціальні відносини, які виникають між сім'єю та суспільством, а також усередині сім'ї, внаслідок різного соціального стану їх в процесі становлення, функціонування і розвитку сім'ї.

4. Для соціологічного дослідження сім'ї використовується дві групи методів: 1) Класичні (традиційні) – спостереження, аналіз документів, опитування, соціологічний експеримент. 2) Нетрадиційні – case study, он-лайн опитування, генеалогічні дослідження сім'ї.

5. Головними функціями соціології сім'ї є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, управлінська, гуманістична, ідеологічна і соціалізаційна.

6. Соціологія сім'ї оперує поняттями і категоріями двох видів: загально-соціологічними і специфічно галузевими для дослідження сімейної сфери.

До першого виду відносять соціологічні категорії, які умовно поділяють на два типи: методологічні та процедурні. До методологічних відносяться категорії, які розкривають сутність соціальних зв'язків (соціальні системи, інститут, організація, контроль, дія, відносини, сфера); зміст соціальних спільнот (суспільство, спільнота, клас, шар, група, особистість); сутність соціальних процесів (соціальні адаптація, мобільність, інтеграція, конфлікт, дезорганізація, соціалізація); сутність соціального розвитку (соціальний прогрес, рух, дія, діяльність, розвиток, інновація); характер використання соціологічних знань у практиці суспільного життя (соціальне проектування, прогнозування, планування, технології). Процедурні категорії відображають особливості збору, аналізу й обробки соціальної інформації, організації соціологічних досліджень і обробки їх результатів (соціологічне дослідження, методологія, методика і техніка дослідження, соціологічний вимір і його прийоми, емпірична інтерпретація понять, програма і технології дослідження та ін.). Всі ці категорії першої групи зберігають своє значення на всіх рівнях соціологічного знання, в тому числі і в соціології сім'ї.

До другого виду відносять поняття екзогамії та ендогамії, моногамії, полігамії, патріархальності, матрілінійності, нуклеарної і розширеної сім'ї, шлюб, одно- і багатодітна сім'я та ін. Ці поняття частково запозичені із споріднених гуманітарних дисциплін, або створені саме для цієї галузі соціологічного знання.

Запитання для самоконтролю

1. За якими ознаками відрізняється соціологія сім'ї від інших соціологічних наук?
2. Що є об'єктом соціології сім'ї як галузевої соціології?
3. Що є предметом соціології сім'ї як галузевої соціології?

4. Які є основні функції соціології сім'ї?
5. За яким критерієм виділяють види основних категорій соціології сім'ї?
6. Охарактеризуйте зміст основних загально-соціологічних категорій, що використовуються в соціології сім'ї.
7. Охарактеризуйте зміст основних галузевих соціологічних категорій, що використовуються для досліджень в сімейній сфері.
8. Яке місце посідає соціологія сім'ї в системі соціологічних знань?
9. Охарактеризуйте традиційні (класичні) методи соціологічного дослідження сім'ї.
10. Назвіть і охарактеризуйте нетрадиційні методи дослідження соціології сім'ї.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи : учебное пособие для вузов. – М., 1996.
2. Гіденс Е. Соціологія. — К. : Основа, 1999.
3. Дворецька Г.В. Соціологія : навч. посібник. — К. : КНЕУ, 2002.
4. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т.1 : Теория и методология. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 2003. – 908 с.
5. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : В 15 т. Т. 10: Гендер.Брак. Семья. – М. : ИНФРА-М, 2006.
6. Дюркгейм Э. Социология. Предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М. : Канон, 1995.
7. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія : Загальний курс. – К. : Каравела, 2011.
8. Мацковский М.С. Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики. – М. : Наука, 1989.
9. Сорокин П. Система социологии. – Пг., 1920.
10. Социология на пороге XXI века: новые направления исследований / под ред. С.И. Григорьева, Ж. Коэн-Хуттера. – М. : Интеллект, 1998.
11. Социология: учебник / отв. ред. П.Д. Павленок. – М. : Книготорговый центр «Маркетинг», 2002.
12. Социология : энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л.Абушенко, Г.М. Евелькин и др. – Минск : Книжный Дом, 2003.
13. Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008.
14. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: навчальний посібник / за заг. ред. А. Ручки – К., 2007.
15. Черняк Е.М. Социология семьи : учебное пособие – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2003.

Глава 2.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ СІМ'Ї

Засвоївши матеріал цієї глави, Ви зможете знати і вміти:

- Розкрити соціальні та наукові передумови виникнення соціології сім'ї.
- Обґрунтувати наукові засади періодизації виникнення та розвитку соціології сім'ї.
- Охарактеризувати протосоціологічний період виникнення соціології сім'ї.
- Розкрити внесок соціологів в розвиток соціології сім'ї в академічний період.
- Охарактеризувати становище соціології сім'ї в Росії.
- Описати стан соціології сім'ї в Україні.

Логіка викладання матеріалу:

2.1. Періодизація становлення та розвитку соціології сім'ї.

2.2. Інституалізація соціології сім'ї в Росії.

2.3. Становлення соціології сім'ї в Україні.

Основні терміни: протосоціологія, академічна соціологія, інституалізація, періодизація, материнське право, матріархат, патріархат, ендогамія, екзогамія, проміскуїтет, сімейна солідарність, сімейна аномія, безбатьківщина, моделі материнства, генетична соціологія, інститут сім'ї, народжуваність, мала соціальна група, цінності сім'ї, криза сім'ї.

2.1. Періодизація становлення та розвитку соціології сім'ї

В українських соціологічних джерелах підтримується класифікація етапів становлення соціології сім'ї, запропонована американським соціологом *Г.Кристонсеном*²⁹. В ній виділено чотири етапи:

1. *«Переддослідницький» етап* (до сер. XIX ст.), присвячений опису сімейних норм та традицій, зокрема й у фольклорі, філософській та художній літературі.
2. *«Соціального дарвінізму»* (кін. XIX ст.), для якого головним напрямом стало вивчення еволюції сім'ї як соціального інституту, в результаті чого з'явилися роботи, що містили широкі теоретичні узагальнення в історичній та соціокультурній перспективі.
3. *«Спонтанної науки»* (перша половина XX ст.), який характеризується як накопиченням емпіричних даних щодо різноманітних форм шлюбно-сімейних взаємин і окремих стадій шлюбу, так і великою кількістю спекулятивних, ненаукових робіт про сім'ю.

²⁹ Див.: Лавриненко Н.В. Соціологія сім'ї // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / уклад. В.І.Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін. / під заг. ред. В.І. Воловича. — К. : УІДК, 1998. — С. 572.

4. *Етап «Планомірної побудови теорій»* (із сер. XX ст. до цього часу), який позначають як «період самосвідомості». Для цього періоду характерна певна систематизація знань у царині дослідження шлюбу і сім'ї і окремі спроби аналізу перспектив розвитку сім'ї.

Оцінюючи *перший етап*, В. Добренєков та А. Кравченко³⁰ наголошували на домінуванні у цей період чисто споглядальних уявлень про сім'ю. Основною формою визнавалась моногамна сім'я. Її вважали мініатюрним взірцем суспільства, а саме суспільство розумілось як розширена сім'я. Зокрема, *Платон* вважав: жінки повинні навчатись того ж мистецтва, що й чоловіки, також, як і вони, оволодівати складними навиками. У нього ми знаходимо конкретні рекомендації, щодо забезпечення здорових нащадків. Так, недопустимо, підкреслював *Платон*, зачаття у стані сп'яніння, це матиме важкі наслідки для майбутніх дітей.

Слід погодитись з думкою цих соціологів, що філософи і історики (*Руссо, Кондорсе, Гегель, Кант*) виводили соціальні відносини із сімейних, конструюючи теоретичні схеми, в яких не знаходилося місця для порівняльно-історичного аналізу.

Другий етап – з середини XIX ст. до початку XX ст. В цей період інтелектуально-образотворчі схеми поступились місцем конкретним фактам. Складався понятійний апарат соціології сім'ї, головне місце в котрому займали антропологічні поняття, які зберегли своє значення до сьогодення. Активно вивчаються різні системи спорідненості. Теоретична дискусія розгортається стосовно проблем патріархату та матріархату.

Споглядальні схеми піддав критиці швейцарський історик права *Йоган Якоб Бетховен* (1815-1887). Його класична праця «Материнське право» (1861) поклала початок вивченню історії сім'ї і проблематики матріархату. В цій книзі він показав мінливість форм шлюбу і сім'ї, а також висунув ідею передування матріархату патріархату. Він припустив, що моногамному шлюбу передували полігамні відносини між статями, а патріархату – період верховенства жінок в житті первісного роду.

Незалежно від *І.Бетховена* до відкриття материнського права прийшов шотландський адвокат *Дж. Мак-Леннан* (1827-1881). Розглядаючи розвиток сімейної організації, він ввів у науку такі фундаментальні поняття, як *ендогамія* і *екзогамія*. За схемою *Мак-Леннана*, сім'я пройшла у своєму розвитку *три сходинки* — від *промискуїтету* через *материнське право* до *батьківського права*.

Уявлення про групові форми шлюбу було властиве *Дж. Леббоку* (1834-1913), котрий розглядав «*общинний*» і «*комунальний*» шлюби як одну з ранішніх форм шлюбних відносин. Із неї через викрадення жінки виникла *екзогамія*.

³⁰ Див.: Добренєков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т 10. Гендер. Брак. Семья. – М. : ИНФРА-М, 2006. – С. 641-650.

Теорія матриархату піддавалась критиці зі сторони прибічників теорії патріархату, зокрема *Г. Мена*, який видав у 1885 році книгу «Стародавній закон та звичай». Ідеї патріархату відстоювались у роботах *Е. Тейлора*, *К.Штарке*, *Е. Вестермаркера*, *Е. Гроссе*, *К. Каутського*. Теорія патріархату з тих пір стала головною у науці. На думку *Е. Гідденса* (1992), більшість антропологічних досліджень свідчили про те, що всі в достатній мірі вивчені суспільства були матриархальними, хоча міра і сутність головування чоловіка скрізь різняться.

Важливе значення мала праця *Л. Морган* «Стародавнє суспільство» (1887, в рос. пер. – «Первобытное общество», 1900), котра спричинила суттєвий вплив на розвиток соціології сім'ї. Первісний рід він розумів як складний соціокультурний інститут, важливий культурний винахід, котрий менш розвинені народи запозичили у більш розвинених. На основі досліджень побуту індіанського союзу племен ірокезів *Морган* розробив *теорію дуально-родового шлюбу*, згідно з якою, материнський рід складався з двох половин, *фратрій*, в кожній з яких чоловіки і жінки не могли вступати у шлюб один з одним, але знаходили собі чоловіків і дружин в іншій фратрії.

Робота *Ф. Енгельса* «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884) заснована на роботі *Л. Морган*. *Енгельс* фактично заклав основи *економіки сім'ї*. Встановлення *моногамії* і *патріархальної сім'ї*, за висновками *Ф. Енгельса*, стало актом захоплення влади над жінками і найбільш значимою соціальною революцією у всесвітній історії. *Енгельс* писав, що *одношлюбність* протягом всього життя – без сумнівів факт історичного розвитку і прогресу. Поруч з довічною *одношлюбністю* і *протитуцією* невід'ємним суспільним явищем став *адюльтер*, заборонений, суворо караний, однак невикорінний.

Соціологічний напрям у дослідженні сім'ї представлено головним чином роботами *Е. Дюркгейма* («Введення в соціологію сім'ї», 1888), *М. Вебера* («Дружина і мати в правовому розвитку», 1907), *Ф. Мюллер-Лієра* («Сім'я», 1911), *У. Гудселла* («Історія шлюбу та сім'ї», 1915), *С.Ціммерман* («Сім'я та цивілізація», 1917) і *Ч. Кулі* («Соціальна організація», 1908). В них кінцево закріпився відхід від європейської і особливо американської соціальної науки, від споглядальних схем в бік конкретно-історичного уявлення сім'ї.

Дюркгейм звернув увагу на те, що сім'я втрачає ряд важливих функцій під впливом урбанізації. Вона стає менш міцною через добровільність шлюбу (замість шлюбу за домовленістю батьків), а зменшення кількості членів сучасної сім'ї зменшує *сімейну солідарність*. *Дюркгейм* звернув увагу на ролі кожного члена сім'ї в сімейному житті, вклад чоловіка і жінки в *сімейну аномію* – специфічний вид порушення сімейної рівноваги, властивий чоловікам перш за все і який проявляється в їх самогубствах у зв'язку з розлученням (жінки, за *Дюркгеймом*, менш схильні до суїциду внаслідок розлучення). *Е. Дюркгейм* розглядав

паралелізм розлучень і самогубств, оскільки і ті, і інші, мали одну причину – руйнування соціальних норм.

Помітний слід в соціології сім'ї залишив французький методолог, теоретик і дослідник *Фредерік Ле Пле* (1806 –1882), знаходячись під впливом ідей *О. Конта* про сім'ї, як невеличкі суспільства, спонтанно стійкі при зміні поколінь завдяки солідарності. Його цікавило, що саме (звички, умови праці) сприяє або заважає підвищенню сім'ї в соціальній ієрархії.

Ле Пле ретельно вивчив особливості життя сімей в різних європейських країнах і в різних соціальних групах, монографічно описуючи умови та спосіб життя досліджених сімей. Результатом виявилась *типологія сімей*. Запропонована ним техніка пошуку індикатора для вимірювання і діагностики соціальних відносин отримала широкий розвиток в сучасній соціології сім'ї.

Третій етап – перша половина ХХ століття. В соціології сім'ї з'являється багато спекулятивних робіт про роль сім'ї і одночасно накопичуються емпіричні дані про стадії, форми і типи шлюбних відносин (вибір чоловіка, розлучення і т. ін.), Поява такого роду робіт свідчить про те, що конкретні факти не отримали чіткого теоретичного осмислення. До дослідження проблем сім'ї в цей період звертались *Ф. Тенніс*, *Т. Парсонс*, *Дж. Хоманс*. Зусилля соціологів, особливо американських, у першій половині ХХ століття були зосереджені на соціальній інженерії і наданні практичної допомоги у вирішенні *сімейних конфліктів*.

Четвертий етап – з середини ХХ століття до нашого часу – характеризується планомірною побудовою теорій і настільки ж планомірною організацією емпіричних досліджень. Дослідники *В. Добреньков* й *А. Кравченко* звертають увагу на такий факт, що свідчить про перехід до організованих зусиль. Протягом 1974 – 1975 рр. близько 50 вчених із 25 університетів США взяли участь в масштабному проекті – створення єдиної системи пояснювальних теоретичних моделей функціонування сім'ї. Вперше в історії соціології сім'ї поєдналися основні центри, задіяні у цій області. До цього часу соціологія сім'ї роздробилася на безліч самостійних напрямків і тематичних областей. Учасники проекту виокремили 24 сфери вивчення сім'ї: *сімейна комунікація, етапи життєвого циклу сім'ї, молода сім'я, рольове напруження та конфлікт, неповна сім'я* і т. ін. За підрахунками спеціалістів, в США соціологія сім'ї включає кілька десятків тисяч робіт. Найбільш відомими спеціалістами в області соціології сім'ї в США є *І. Най*, *Л. Коттрелл*, *У. Гуд*, *К. Девіс*, *У. Берр*, *Р. Хілл*, *Г. Крістенсен*, *І. Райтс*, у Франції – *А. Жірап*, *Л. Руссель*, *М. Бекамбо*.

В зарубіжній соціології на цей час проводяться сотні тисяч досліджень за різними напрямками і темами соціології сім'ї – від загальних теоретичних питань еволюції сім'ї як соціального інституту, до

конкретних питань, пов'язаних з вихованням дітей в сім'ях інвалідів, або проблем неповних сімей і безбатьківщини.

Маргарет Вінн в 1960-ті рр. вивчила *проблему безбатьківщини* і прийшла до висновку, що відсутність батька негативно впливає на соціальний статус і образ життя сім'ї – члени її не здатні вийти з жахливої бідності. *Деніс Марсден* в 1996 р., дослідив 116 сімей без батьків, наочно показав: дуже низький рівень життя відобразився на дуже поганому рівні харчування. Багато сімей були змушені носити тільки той одяг, котрий надавали їм родичі або друзі.

Дослідження молодих неодружених і не мавших першої дитини у віці до 1 року англійок, дозволило *Анжелі Хопкінсон*, ретельно описати соціальний стан молодих матерів-одиначок: їх фінансовий стан, житло, зайнятість, суспільне життя, використання медичних установ та ін..

В книзі *Елізабет Малрой* «Нові переселенці: одинокі матері в пошуках міського життя» гармонічно поєднується багатий статистично-демографічний матеріал і результати якісних досліджень (історії життя), відносно одиноких матерів в Америці за останні два десятиріччя. Автор простежує те, як соціально-економічні події останніх років, зокрема житлова криза в США, відобразилась на структурі і способі життя неповної сім'ї. Головний висновок дослідження — одиноким жінкам на всіх рівнях соціальної стратифікації доводиться робити одне і те ж, а саме – боротися за виживання.

На *четвертому етапі* набувають поширення комплексні дослідження сімей, які проводяться скоординовано дослідниками декількох країн. Так, в узагальнюючому збірнику³¹, що вийшов 1997 року у Великобританії, наведені результати емпіричних досліджень (case studies), отриманих із 8 країн: Британія, Ірландія, Німеччина, Франція, Австралія, Японія, Швеція, США. Вони розміщені на відомому континуумі соціальної держави *Еспрінг-Андерсена* (Espring-Andersen) від неучасті у допомозі (*ліберальна модель Ірландії*) до повної участі (*державна опіка Швеції*). В цих країнах відповідно і різні *моделі материнства* – від *доморієнтованої* до *робото-орієнтованої*. Відмовившись від традиційної моделі компаративістських досліджень, побудованих на унілінійній каузальній логіці, автори використовують багаторівневу *context-action модель*, котра дозволяє врахувати не один, а багато статусів монобатьківства, а саме одинокої жінки як робітника (позиція на ринку праці), платника податків, соціалізатора і вихователя, споживача, громадянина з певною політичною орієнтацією, сусіда та наймача житла, отримувача соціальних субсидій та ін.

Учені провідних індустріальних країн, де найбільш розвинена соціологія сім'ї, розглядають також *проблеми гендерної дискримінації, структуру місцевих ринків праці* для жінок, *ефективність соціальних*

³¹ Single mothers in an International context: Mothers or Workers / S. Dunkan, R. Edwards (Eds.) London, 1997.

мереж на рівні сусідської підтримки, релігійні і ціннісні традиції батьків, проблему соціальної стигматики, суб'єктивне сприйняття соціальної ролі (домогосподарки, зайнятої жінки, соціалізатора).

На завершення зазначимо, що питання і проблеми соціології сім'ї, що вивчаються зарубіжною соціологією, корелюють з російськими та українськими дослідженнями, хоча існують певні особливості, обумовлені специфікою культурних і соціально-економічних умов в певному історичному контексті.

2.2. Інституалізація соціології сім'ї в Росії

Вивчення соціологічних джерел засвідчують, що Росія також не стояла осторонь від світового процесу становлення соціології сім'ї. 1899 року виходить з друку чи не перша російська публікація з проблем сім'ї *П.Каптерєва* «Развитие семейных чувствований в связи с историей семьи»³². В роботах того часу сім'я розглядалась як одна із загальних проблем соціології поруч з *особистістю, соціальними взаємодіями та соціальними відносинами*. Ніякого специфічно соціологічного підходу до її дослідження не простежувалось, в якості предмета самостійної галузі соціологічного знання вона ще не виступала. З різних боків – політико-правового, етнографічного, педагогічного, культурологічного, філософського – сім'я розглядалась в роботах *М. Ковалевського, І. Кухаржевського, П. Каптерєва, М. Рубінштейна, В. Хвостова* та багатьох інших вчених³³.

Значний інтерес до сих пір викликають дослідження *І. Кухаржевського*, який ретельно проаналізував різноманітні теорії і концепції пов'язані з правовою регламентацією шлюбу в стародавні часи. *П. Каптерєв* дав розгорнутий психологічний та історичний аналіз структури, походжень і напрямків еволюції основних внутрішньо сімейних відносин, багато в чому перевершивши ряд сучасних досліджень. Позитивні і негативні сторони суспільного і сімейного виховання аналізував у своїх роботах *М. Рубінштейн*.

Навіть такий короткий ретроспективний аналіз розвитку соціології сім'ї, дозволяє дійти висновку, що в Росії виникнення соціології сім'ї співвідносять із виникненням соціології і датують серединою XIX століття. В її еволюції розрізняють *три історичні періоди*, кожний із яких позначений внутрішньою своєрідністю, тенденціями і логікою руху теоретичної думки, а також об'єктивними суперечностями, спадами і піднесеннями: *перший період* — з сер. XIX ст. до 1917 року; *другий період* — від поч.. 20-х до сер. 50-х рр. XX століття; *третій період* — із сер. 50-х рр. XX століття і дотепер.

³² Див.: Каптерев П. Развитие семейных чувствований в связи с историей семьи // Образование, 1899.

³³ Див.: Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т 10. Гендер. Брак. Семья. – М. : ИНФРА-М, 2006. – С. 650-656.

Перший період характеризувався розвитком промисловості, значним збільшенням міського населення і капіталізації відносин у селі (починаючи із сер. XIX ст.). І як результат – ускладнення соціальної структури суспільства, розшарування населення, зростання соціальної напруженості, поява в Росії зачатків промислового капіталізму і найманої робочої сили, кризові явища в сімейно-общинних відносинах.

У цей період почалося широке вивчення російської, перш за все сільської сім'ї. Проблемам сім'ї, як сільської, так і міської, було присвячено велику кількість публікацій правознавців, істориків, етнографів, філософів на межі XIX-XX століть. У працях правознавців викладались загальногромадянські норми сімейного права, кодифіковані до моменту їх описання, з іншого боку, розглядався процес історичного формування шлюбно-сімейних норм з найдавніших часів і аж до кінця XX століття.

Значний внесок в дослідження сім'ї в той період здійснили *П. Сорокін* та *М. Ковалевський*.

Так, *П. Сорокін* вивчав не тільки еволюцію сім'ї та шлюбу, але і її статистику, функції, типологію, зовнішні і внутрішні зв'язки³⁴. Він не зводив сім'ю до якогось одного визначення, він розглядав її з різних точок зору – то як соціальний інститут і тип соціальної організації (куди окрім сім'ї включав також клан, плем'я, націю, касту, соціальний клас), то як господарську одиницю, то як ланку у поколінні еволюції і атомарну одиницю роду, то як малу групу. Частіш за все *П. Сорокін* розумів сім'ю як союз подружжя, батьків і дітей, родичів і свояків, а також деяке господарське ціле, зцементоване кооперацією, взаємною відповідальністю і співпрацею.

У більш зрілих творах, особливо американського періоду, присвячених стратифікації і мобільності, *Сорокін* розглядає шлюб та сім'ю як канал вертикальної циркуляції.

М. Ковалевський дотримувався принципів *генетичної соціології*, тобто вчення про вихідні моменти у розвитку сім'ї, роду, власності, політичної влади і психічної діяльності. Займався етнографічними спостереженнями. Вивчав племена Океанії, індіанців Північної Америки. Прийшов до висновку, що слов'яни, германці, арійці та інші розпочали свій шлях з материнського родочислення, але не з матріархату. Сім'я розвивається у всіх: і у дикунів, і у цивілізованих народів через одні і ті ж етапи. *Ковалевський* висловив думку про виникнення *екзогамії* як засобу зняття конфліктів і антагонізму всередині первобутніх проміскуїтетних об'єднань. *М. Ковалевський*, розглядаючи общинно-родовий устрій в якості загальноісторичного явища, зазначав широке поширення общинно-родових порядків і поглядів у Росії аж до XIX ст.³⁵

³⁴ Сорокін П. Брак в старину (многоженство и многожестство). Рига, 1913.

³⁵ Ковалевський М.М. Происхождение семьи, рода, племени, собственности, государства и религии (Итоги науки в теории и практике. Т. 3) СПб 1914.

Ряд досліджень кінця XIX – початку XX століття присвячений соціальним аспектам статі. Вітчизняні вчені намагались зрозуміти природу відмінностей між чоловіками і жінками. Аналізуючи в тому числі медично-соціологічні аспекти статевої відносин. Для з'ясування культурних стереотипів щодо чоловіків і жінок вивчалися твори народної творчості. На початку XX століття багато уваги приділялось становищу жінок у фабрично-заводській промисловості.

Слід погодитись з оцінкою *В. Добренєкова* та *А. Кравченка*³⁶, що дореволюційні дослідники проводили багато статистичних досліджень, але осмислення накопичених фактів було недостатнім. Переважав описовий і публіцистичний підхід.

Другий період характеризувався пошуком шляхів революційного перетворення сім'ї через відкидання та обмеження її виховних функцій та передачі їх соціалістичній державі.

У 1920-1930 рр. до аналізу питань сім'ї і шлюбу звертались *В. Адольф*, *К. Ковалев*, *Л. Сосновський*, *В. Бістряньський*, *С. Вольфсон*, *Я. Ліфшиць*, *С. Каценбоген*, *Є. Преображенський*, *А. Колонтай*, *А. Луначарський*, *А. Залкінд*, *П. Люблінський*, *Л. Троцький* та інші.

Важливим джерелом знань про реальну поведінку, характер, установки людей того часу можуть слугувати масові опитування з проблем відносин між статями, вперше в світовій історії проведені в таких масштабах в різних регіонах і соціальних пластах (*М. Бараш*, *І. Гельман*, *С. Голосовкер*, *З. Гуревич*, *Ф. Гроссер*, *Д. Ласс*). Незважаючи на ряд недоліків цих досліджень (не зовсім коректне встановлення емпіричних залежностей, відсутність зв'язку з теоретичними посиленнями і з коректно-історичним контекстом), вони достатньо об'єктивно відображали реальний стан справ в сфері сімейних відносин.

На думку *В. Бехтерева*³⁷, сім'я, є наслідком статевого і батьківського «інстинкту», слугує родоначальницею материнства, забезпечує виховання малолітніх дітей, а оскільки і те і інше є суттєвим в житті сучасного суспільства, то воно підтримує і всемірно оберігає сімейний початок відповідними закономірностями. Те, що існування *інституту сім'ї* безпосередньо пов'язано з народженням і вихованням дітей, на думку *В. Бехтерева*, підтверджується тим падінням ролі сім'ї в суспільному житті, котре спостерігається при штучно створених (перешкоди в торгівлі, підвищення цін), або природних (погані умови для землеробства) причинах, що вимагають обмежити дітонародження.

Важливий внесок в вивчення сім'ї, шлюбу і народжуваності вніс *С. Струмлін*, який організував під егідою ЦСУ СРСР (1934) перше дослідження *народжуваності* в сім'ях робочих, службовців і колгоспників, котрі вели бюджетні записи. Дослідження переконливо демонструвало зворотну залежність рівня народжуваності від рівня

³⁶ Див.: Добренєков В.І., Кравченко А.І. Зазнач. твір. – С. 651.

³⁷ Див.: Бехтерев В.М. Коллективная рефлексология. Пг., 1921.

доходів, житлової забезпеченості, соціального положення, освітнього цензу респондентів, а також від зайнятості жінок в суспільному виробництві³⁸.

Проте загальний результат змін в соціології сім'ї за цей період, незважаючи на досить могутній дослідницький потенціал і перспективність завдань розвитку, виявився невтішним. Зародки соціології сім'ї разом з усією соціологією практично були скасовані адміністративною системою, оскільки результати соціологічного дослідження проблем сімейної сфери як і інших, не підтверджували абстрактно «прогнозованих» очікувань і результатів соціалістичного будівництва. Теоретичним обґрунтуванням подібного скасування послужило переміщення соціології у сферу абстрактної філософії. Як і інші складові соціології сім'ї та її категоріальний апарат почали розглядатися тільки на філософському, тобто абстрактно-теоретичному, рівні. Методи конкретного дослідження були не тільки відірвані, але й протиставлені соціологічному знанню, через те, що воно тепер вважалось знанням філософським, «сумісним». Конкретне вивчення соціальних процесів у сімейній сфері було заборонено. Соціологія оголошувалась буржуазною псевдонаукою, не тільки не сумісною з марксизмом, а й ворожою йому. Саме слово «соціологія» виявилось поза законом і було вилучено з наукового вжитку, поступово пішли в «небуття» і соціологи-професіонали.

Статистика як джерело інформації зазнала на початку 1930-х рр. серйозних змін: *по-перше*, соціальна та економічна інформація для відкритого друку піддавалась цензурі; *по-друге*, деякі найважливіші показники розвитку країни значно завищувались. Урешті-решт статистику, як і інші сфери громадського життя, було поступово одержавлено, тому соціологія сім'ї втратила можливість опори в дослідженнях на аналіз статистичних даних. Соціологія сім'ї, як і вся радянська соціологія, входила в *третій період* свого розвитку, будучи відкинутою на десятиліття назад.

Третій період, зумовлений так званою «хрущовською відлигою», починається з відродження соціології сім'ї в середині 1950-х рр.

Політичні передумови відродження пов'язані з розвінчанням культу особистості і демократизацією суспільства, у тому числі і сімейної сфери, що позначилось на активізації соціологічних досліджень у цій сфері. Так, за період з 1968 по 1983 рік в країні опубліковано більш ніж 3 тис. робіт про сім'ю. Переважна більшість з них присвячена питанням репродуктивної поведінки, співставленню професійних і сімейних ролей працюючих жінок, розподілу влади і обов'язків у сім'ї. Значний масив даних введений в науковий обіг Всесоюзним дослідженням репродуктивних установок, проведеним в НДІ ЦСУ у 1969 році.

³⁸ Струмилин С.Г. К проблеме рождаемости в рабочей среде // избр. произв. М., 1963-1965. Т.3 – С. 132-147.

Соціологія сім'ї і шлюбу в якості самостійної галузі соціології з'явилась в 1960-ті роки. Для періоду середини 1960-х характерний помітний приріст емпіричних досліджень і розробка широкого кола теоретичних питань, але, як і в попередній період, в рамках жорсткої методологічної парадигми – історичного матеріалізму. Завдяки ряду гострих дискусій про предмет і місце соціології в системі загальних дисциплін соціологам вдалось відстояти свій суверенітет у рамках уявлення про рівневу будову наукового знання. Починають формуватися галузеві напрями соціології, в тому числі і соціологія сім'ї.

Програмною тезою для соціологічних побудов цього і наступних етапів стає визнання сім'ї в якості *первинної ланки суспільства*, а значить важливим *елементом соціальної структури* і особливого *типу соціальної спільності*. За важливістю з сім'єю міг тоді посперечатися тільки *трудовий колектив*, котрому також відводилась роль одного з китів, на яких спочиває соціальна структура і процес соціалізації особистості. Між двома базовими спільностями, сім'єю і колективом встановлювався функціональний зв'язок, котрий зобов'язував трудовий колектив допомагати і укріплювати сім'ю (аж до розгляду скарг дружини на аморальну поведінку чоловіка), а сім'ю – виховувати і надавати виробництву морально і ідейно витримані робочі кадри. На союзі двох інститутів трималась стабільність соціалістичного суспільства. Приблизно в 1970-ті рр. формується перша *теоретична концепція*, покликана в наступний час слугувати своєрідним орієнтиром, згідно з яким сім'я розумілась у двох аспектах – як *соціальний інститут* і як *мала група*. *Концепцію двоєдиного статусу сім'ї* в сучасному суспільстві першим сформулював патріарх соціології сім'ї *А. Харчев*. З тих пір вона стала класичною. І ввійшла у всі вітчизняні посібники і довідкові видання. Хоча соціологія визнавалась в якості одного з провідних галузевих напрямів марксистської соціології, в країні, як і раніше, так і тепер дуже мало наукових центрів, що спеціалізуються в даній області. Більшість дослідників вело роботу у складі структурних підрозділів, що займались вивченням інших проблем. Теми, над котрими працювали соціологи сім'ї, частіш за все були включені в плани таких підрозділів, або в якості периферійних, або позапланових. Основною організацією, покликаною координувати і визначати стратегію досліджень сім'ї в країні, була секція по дослідженню сім'ї і побуту Радянської соціологічної асоціації, створена у 1966 році, під егідою *А. Харчева*³⁹. Робота цієї секції продовжувалась до розпаду самої РСА (1993)⁴⁰. Головним підрозділом був сектор, а пізніше відділ соціології сім'ї Інституту соціології РАН.

Становлення соціології сім'ї як галузевої дисципліни сприяло переносу ваги з узагальнених історико-генетичних сюжетів, властивих

³⁹ Харчев А.Г. Брак и сім'я в СССР. Опыт социологического исследования. М., 1964.

⁴⁰ Клецин А.А. Социология семьи // Социология в России : под ред. В.А. Ядова. М., 1996. С. 156; Мацковский М.С. Социология семьи. Проблемы теории, методологии и методики. М., 1989.

дореволюційному і постреволуційному періодам, на конкретні питання внутрісхідної взаємодії.

У 1970-ті роки відомий соціолог З. Янкова провела велике дослідження жінок-робітників у шести великих і малих містах Росії.

Набагато пізніше на цю тему провели дослідження Є. Груздева та Е. Чертихіна. Вони виявили, що працюючі жінки бояться відірватися від ділового життя хоча б і ненадовго, виявитись неконкурентноздатними та відчувати потребу в грошах.

На початку 1980-х років посилилась увага спеціалістів до способу життя сім'ї, емоційних відносин подружжя, конфліктів, розподілу обов'язків, державної допомоги сім'ї (включаючи діяльність служб сім'ї і сімейних консультацій), теоретичних і методологічних питань, молодих сімей, виховання дітей в неблагополучних сім'ях, сексуальної і дошлюбної поведінки. Одночасно скоротилась кількість публікацій з правових аспектів шлюбу, репродуктивних функцій сім'ї, процесів народжуваності, умов і способу життя сім'ї, професійної діяльності жінок, інституту сім'ї в сучасних умовах. Мало уваги у вітчизняній соціології сім'ї приділялось проблемам батьківства, а сам термін «батьківство», використовувався рідко. Лише декілька досліджень було спеціально присвячено батьківським ролям. Частіше було прийнято говорити про виховні функції (потенціал) сім'ї або сімейної соціалізації з акцентом на реалізацію суспільних потреб.

Можна говорити про те, що у 1980-ті роки спостерігалось зміщення акцентів з аналізу сім'ї як інституту (відношення «сім'я — суспільство») на емпіричні дослідження сім'ї як малої групи.

На початку 1990-х років найбільш популярними темами стали проституція, девіантна поведінка, діти-сироти, шлюб за розрахунком, самогубства, наркоманія, гомосексуальна поведінка, моральна підготовка до сімейного життя, міська багатодітна сім'я, ситуація до і після розлучення, гендерні дослідження, жінки-підприємці.

У кінці 1994 - початку 1995 у містах Брянськ, Володимир, Тамбов та Москва проведено дослідження (під кер. Т. Гурко) у ході котрого було опитано 980 підлітків і 450 матерів з нуклеарних одиодітних сімей. Мета — аналіз установок матерів з точки зору соціокультурних норм у сфері батьківства.

Аналогічні дослідження, що проводились у 1980-1990 роках в СРСР, в тому числі і в Уральському регіоні, одиоднозначно виявили пріоритет цінності сім'ї, котра помітно перевищувала цінність дітей, а в групах з високим освітнім цензом могла поступатися лише цінності здоров'я і суспільній стабільності.

Згідно з даними дослідження «Наші цінності сьогодні», проведеного у 1994 році, цінності сім'ї (в умовах економічної кризи) помітно витіснили цінності безпеки і спілкування. До них впритул наблизилась цінність свободи і незалежності. Зазначено зниження значення цінності роботи і

благополуччя (здоров'я). Низькою виявилась оцінка значення цінності життя людини (6-те місце). Таким чином, несприятлива обстановка в країні виявила вплив не на власне сім'ю, а на цінність найважливішого елементу сімейної сфери – дітей. Перехід російської сім'ї до нової *накопичувальної стратегії та економічних пріоритетів* поєднується з повною депресією репродуктивної функції та особистості⁴¹.

У 1990-ті роки у дослідженнях проблем сім'ї, за спостереженнями спеціалістів, відбувалися наступні процеси. *По-перше*, посилилась комплексність емпіричних і теоретичних досліджень, розширилась сфера міждисциплінарного підходу до сім'ї, взаємопроникнення різних напрямів і наук, у результаті чого, стало можливим говорити не тільки про вузько спеціалізовані дисципліни, наприклад соціологію або психологію сім'ї, але і про нову комплексну науку, яка отримала назву *фамілістика*. *По-друге*, розширилась участь вітчизняних дослідників у великих міжнародних проектах, завдяки чому відкрилась можливість, з одного боку, збагатити науково-методичний інструментарій польових досліджень, з іншого – розвивати в себе ті ж *теоретичні напрями*, котрі існують на Заході, а саме *інтеракціоністський, інституціональний, функціональний, феноменологічний, аксіологічний, або нормативно-ціннісний, еволюційний та інші*. *По-третє*, дослідницькі акценти значно змістились у бік нового *напрямку – гендерних досліджень*, який являє собою загальносвітовий рух і відповідає об'єктивним соціокультурним та соціально-економічним умовам нової Росії. Окремо слід зазначити велику кількість сучасних ретроспективних та історичних демографічних досліджень, що з'явилися у зв'язку з відкриттям мало доступних раніше архівних даних поточної переписної відомчої статистики. Відроджується практика *генеалогічних досліджень*, отримують розмах *етнологічні програми*.

Вибіркове дослідження, проведено сектором соціології сім'ї та гендерних відносин Інституту соціології РАН у Москві у 2000 році, показало, що у порівнянні з 1991 роком зменшилось число студентських шлюбів, підвищився вік вступу у шлюб, та кількість вимушених шлюбів пов'язаних з вагітністю наречених. У порівнянні з 1991 роком не така велика питома вага пар, котрі вважають, що в майбутньому в них можуть виникнути проблеми з власними батьками, або батьками обранця, також можливо, через більшу економічну самостійність.

За оцінками дослідників⁴², найбільший внесок у розвиток соціології сім'ї зробили: *А. Харчев* (теорія), *М. Мацковский* (методологія та методика), *А. Антонов* (народжуваність), *В. Сисенко* (стійкість шлюбу), *І. Голод* (стабільність сім'ї), *І. Кон* (сексуальна поведінка), *В. Борисов* (потреба у дітях), *Д. Кутсар* (якість шлюбу), *Н. Юркевич*, *М. Соловьев*, *С. Седельников* (мотиви і причини розлучення), *Л. Гордон*, *Е. Клопов*,

⁴¹ Кузьмин А.А. Концептуальные подходы к исследованию жизнедеятельности семьи // Семья в России. 1996. №1. С. 63-95.

⁴² Див.: Добрянков В.І., Кравченко А.І. Знач. твір. — С. 661.

Н. Рімашевська (життєвий цикл сім'ї і рівень життя), І. Герасимова (демографічна типологія сімей), В. Ружжє (типологія сімейних груп), Г. Вишневський (історичні типи народжуваності), І. Бестужев-Лада (прогнозування сім'ї), А. Волков (очікувана тривалість шлюбу), Н. Малярова (типологія подружніх конфліктів), Т. Гурко (молода сім'я), Е. Васильєва (типологія видів життєдіяльності сім'ї), В. Голофаст (функції сім'ї), Е. Ачільдієва (багатодітна сім'я), З. Янкова (міська сім'я) та інші.

2.3. Становлення соціології сім'ї в Україні

Соціологія сім'ї в Україні, як і вся українська соціологія, сформувалася під впливом і в єдиному процесі зі світовою, західною соціологією разом із російською соціологічною наукою.

Головною особливістю становлення і розвитку соціології сім'ї (як і всієї соціології в Україні) є її висока політизація, пов'язана з ідеями державної, національної і культурної незалежності. Саме в такому контексті розглядаються проблеми цієї науки на всіх етапах її розвитку. Зазначимо, що зародившись і розвиваючись, разом із виникненням соціологічної думки в Україні, соціологія сім'ї проходить основні періоди її розвитку.

В історії української соціологічної думки виокремлюють *два загальні періоди її розвитку: протосоціологія та академічна соціологія.*

Протосоціологія охоплює період від виникнення перших примітивних уявлень про світ людини до моменту появи соціології як самостійної науки (О. Конт).

Академічна соціологія охоплює період із моменту появи системи О.Конта до наших днів.

Кожний із цих періодів має кілька етапів. Протосоціологічний період (V— сер. XVIII ст.) містить (залежно від впливу на формування соціологічних поглядів економічних, соціальних, політичних, ідеологічних і парадигмальних факторів) такі *етапи*:

- Становлення, розвиток і розпад Київської Русі (V – кін. XV ст.);
- Виникнення, розвиток і розвал козацтва (кін. XV – сер. XVIII ст.);
- Відродження України (кін. XVIII — сер. XIX ст.).

Характерно, що насиченість уявлень і знань кожного періоду проблематикою соціології сім'ї була різною залежно від змісту історичного процесу в кожний період і на кожному етапі. Так, на *першому етапі* (V – кін. XV ст.) соціальні проблеми ще не вирізняються із загального контексту теологічних знань, вірувань та міфів.

Антропологічні та культурологічні дослідження засвідчують, що історія України гармонічно об'єднана з історією слов'ян, які проживали на її теренах задовго до утворення Київської Русі з їх віруваннями та тотемами.

Зокрема, поряд з богами, що уособлювали сили природи, слов'яни мали ще й культ Роду, Рожаниць. Род був особливим богом, з яким ототожнювались всі предки. Це був своєрідний символ неперервності життя, його зв'язку з минулим. Слов'яни шанували своїх предків – «дідів», «пращурів»; вважаючи, що життя продовжується й після смерті, вони справляли спеціальні свята в честь Рода при відзначенні таких значних родинних подій, як народження, весілля. Смерть супроводжувалась теж особливими обрядами; спеціально для «дідів» залишали ритуальну символічну їжу та питво. Живі постійно відчували присутність предків. М.Грушевський у зв'язку з цим зазначає, що бражництво слов'ян було перенесене на християнські свята.

Культ Роду був пов'язаний з культом Рожаниць, які визначають долю новонародженого, й потрібно їх задобрити, щоб дитина росла здоровою та щасливою.

Пізніше деякі християнські проповідники закидали звинувачення, що слов'яни «почали ставити трапезу Роду и Рожаницам» раніше ніж своєму богові Перуну, хоча творцем усього є бог, а не Рід. Це свідчить про те, що культ Роду виникає серед землеробських племен раніше, ніж культ Перуна, з яким пов'язувалась військова могутність.. Род та Рожаниці були символами родючості й родинного благополуччя⁴³.

Ці міфи та вірування стали підґрунтям для наступних етапів. Зокрема, на другому етапі, із вирізненням соціальних проблем людини з теологічних знань, виникають умови для виокремлення цієї проблематики.

Серед мислителів того часу ці проблеми досліджував Феофан Прокопович (1681 – 1736). Виходячи з розуміння людини як малого макрокосму чи особливого світу він розкриває механізми і мету людської діяльності, пов'язуючи їх із потребами людини. Кожна людина діє тому, що «вона бажає чогось, заради чого це робить». Досягнення щастя пов'язане з діяльністю людини, із задоволенням її потреб, зокрема в продовженні роду. Такий підхід відкривав можливості для майбутніх досліджень соціальної діяльності на основі розрізнення основних її спонукальних сил без жорсткої регламентації божественним провидінням. Заслуговує на увагу думка про необхідність з'ясування сутності добра й блаженства, до яких потрібно прагнути і що найбільшою мірою відповідає людині.

Продовження і розвиток ці ідеї знайшли у працях мислителів козацького часу, зокрема, Григорія Кониського (1717 – 1795). У його концепції людської активності людина спирається на власні рушійні сили й мотиви, а не тільки на божественне провидіння. Людська діяльність розглядається ним як усвідомлена, що містить мету, засоби її досягнення і «добро» як потребу, усвідомлену у вигляді первісної мети. Віра у творчі можливості людини, які та реалізує в процесі досягнення людського блага,

⁴³ Див.: Соціологічна думка України: Навч. посібник / М.В. Захарченко, В.Ф. Бурлачук, М.О. Молчанов та ін. — К. : Заповіт, 1996. — С. 39.

не суперечать вищому благу, що «приготував людині Бог». Людське благо, чи щастя, припускає наявність здоров'я, доблесті, задоволення потреб у продовженні роду, почуттєвих насолодах, відчутті добробуту і щасливої долі й вимагає занять як фізичною, так і розумовою діяльністю.

Як бачимо, в розумінні механізмів людської діяльності *Г. Кониський* не такий уже й далекий від сучасних соціологічних поглядів. Плідні також його ідеї про роль людської праці в досягненні щастя — «добра».

Подальшого розвитку ідеї про людську діяльність як шлях досягнення щастя набули у працях *Григорія Сковороди (1722 — 1794)*. У праці «Алфавіт, або Буквар світу» він відходить від розуміння джерела щастя в абстрактному початку добра. Такий початок, на його погляд, міститься в праці. Розвиваючи ідею про необхідність самопізнання як умови успішної діяльності людини, він збагачує їх *ученням про «Горній Іерусалім»*.

Суть цього вчення полягає у визнанні природних нахилів людини до праці й необхідності розпізнати та усвідомити, для чого ти народжений — лише в цьому ти «будеш для себе і для братія твоєї корисним». Роби те, для чого породжений, і тоді будеш щасливий не тільки результатами праці, а й самою працею: «... сама у деланії твоєму праця буде для тебе сладчайшею, ніж... самі праці твоєї плоди».

Як бачимо, результат праці пов'язаний не лише із задоволенням матеріальних потреб. Досить чітко простежується орієнтація на суспільну користь, соціальний характер праці та її результатів, які розглядаються як засоби до побудови ідеального суспільства «Горної республіки», де «новый мир и люд божий, земля живых и царство любви, Горный Иерусалим...».

Слід погодитись з авторами книги «*Соціологічна думка України (1996)*», що за всієї самобутності наукової творчості *Григорія Сковороди* її можна розглядати як єднальну ланку між традиційною системою уявлень про суспільство й людину та новою, що інтенсивно розвивалась в Європі під впливом новітніх досягнень у сферах філософського, соціального і, особливо, природничого знання. Цей вплив досить помітний у соціальній думці України в *другій половині XVII — перших десятиріччях XIX ст.*, де проблеми природного права та суспільного договору, людських прав і свобод, різноманітні аспекти державознавства, класових відносин, тощо займають важливе місце у філософських, юридичних, економічних, етичних та інших дослідженнях, котрі набувають більш визначених наукових форм як з точки зору методологічних принципів побудови відповідних концепцій, так і з точки зору їх логічної, фактологічної (емпіричної) обґрунтованості, більш послідовної і визначеної культури оперування понятійно-категоріальним апаратом⁴⁴.

⁴⁴ Див.: Соціологічна думка України: Навч. посібник / М.В. Захарченко, В.Ф. Бурлачук, М.О. Молчанов та ін. — К.: Заповіт, 1996. — С. 190.

На цей період припадає процес певної переорієнтації науки на дослідження соціальної проблематики: суспільства, людини, системи соціальних відносин, механізмів їх удосконалення й регулювання тощо, а розгляд проблем та ідей стає менш спекулятивним, більш наближеним до проблем життя й суспільних потреб і запитів, хоча вони ще досить далекі від прагматичного застосування. Настає час учених-професіоналів. Проблеми сім'ї досліджуються в дискусії природного права та суспільного договору.

Так, професор Харківського університету *Йоган Шад* в 20-х роках XIX ст. розвивав цю теорію у своїй праці «Природне право», де виокремлює як першопочаткові права право на життя, на свободу мислення, на вступ до громадянського суспільства. *Шад* вважав, що й шлюб є формою суспільного договору між чоловіком і жінкою, причини розлучень вбачав у порушенні «законів суспільного договору».

Ще один професор тих часів українського походження *П. Лодій* (1764 – 1828). Він народився в с. Збой на Закарпатті, яке в той час належало Австро-Угорщині. Працював професором Львівського (1787), Краківського (1801), Петербурзького (1819 — 1929) університетів.

Відомий як філософ, *П. Лодій* займався дослідженням суспільних проблем, що знайшло своє відображення в праці «*Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном всеобщем государственном праве*» (СПб., 1828).

Люди народжуються вільними і мають однакові права бути людиною, право на життя і розвиток своєї особистості, право дбати про своє благополуччя, право на чесне ім'я. Спочатку люди жили окремими сім'ями, але необхідність боротьби з силами природи і самозахисту спонукала до добровільного об'єднання кількох сімей в одну спільність. Так виник рід. Цю організацію людей *Лодій* називає «анархією», бо за наявності рівності, свободи і незалежності людини від людини в цьому суспільстві не було верхової влади, не було єдиної організуючої волі на забезпечення безпеки кожного і всіх членів спільноти, вона була досить слабкою для забезпечення власного самозахисту й не мала для цього потрібних сил і засобів. Це зумовило появу держави, первинною, головною причиною якої був Бог.

Така несподівана інтерпретація права людини на своє життя й волю пояснюється тією кризою суспільно-політичної думки в Росії, що настала після кривавого придушення руху декабристів, і в зв'язку з торжеством миколаївської реакції. *Лодій* в силу обставин змушений був «маневрувати», що й зумовило таку спробу узгодити принципи «суспільного договору» з божественністю походження влади. Проте ідеальною, найкращою формою держави він вважає демократичну державу, в якій права та обов'язки впливають із загальної згоди.

За гуманістичною спрямованістю ці соціологічні ідеї не втратили своєї актуальності і у наш час. Вони започаткували гуманістичні традиції в

українській соціології сім'ї, що були продовжені на етапі відродження України та утворили соціокультурне підґрунтя гуманістичної соціології в Україні.

Третій етап цього періоду (друга половина XIX століття – 20-ті роки XX століття) характеризується поширенням соціологічних ідей *О. Конта* та активною підтримкою їх передовою частиною українських гуманітаріїв. Чимало з них мали особисті контакти з *Е. Дюркгеймом*, *Г. Спенсером*, співпрацювали з європейськими університетами – центрами становлення соціології.

Тут доречно звернути увагу на те, що незважаючи на певну самобутність і специфічність, ідеї соціології сім'ї в Україні розвивались не тільки в руслі західної і російської соціологічної думки, а й у безпосередньому контакті з видатними вченими того часу. Часто українські вчені реалізували свій творчий потенціал у науці інших держав. Так, видатний соціолог *Максим Ковалевський* (1851-1916), який народився в Україні, навчався в Харківському університеті, Берліні, Парижі й Лондоні і відомий як послідовник позитивізму в його контівському варіанті, працював у різних країнах.

Одним із центральних понять його концепції була *соціальна солідарність*. У розширенні сфер солідарності він убачав основу соціального прогресу, у тому числі і у виробничо-економічній та сімейній сферах.

Характерно, що ідеї західної соціології пропускалися через «фільтр» антропологічних та етнокультурних традицій, досліджень українських вчених у цій сфері.

Багатий етнографічний матеріал широко використовував у своїх економічних та соціологічних дослідженнях *Микола Зібер* (1844-1888), який закінчив у 1866 році юридичний факультет Київського університету і працював тут професором кафедри політичної економії та статистики.

У своїй праці «Нариси первісної економічної культури» на основі історико-порівняльного методу від аналізує не лише суто економічні проблеми життя первісного суспільства, а й піднімає чимало соціологічних і соціальних проблем, пов'язаних з культурою, побутом, системою суспільних відносин між різними спільностями всередині первісно-родового суспільства. Цікавим і плідним елементом цієї та інших наукових праць *Зібера* є спроби соціологічного аналізу діяльності різноманітних соціальних груп і знаходження спільного й загального, що трапляється у звичаях, побуті та інших сторонах життя різних спільнот та етносів.

Зокрема, він аналізує звичаї та норми, за допомогою яких українці регулюють систему соціальних відносин між членами сім'ї, громади, особливо це помітно у відносинах, пов'язаних з правом власності чи спадкування. Оскільки українці вважають працю «єдино справедливим засобом набування права власності», то не визнають «права на ліс недоторканим, бо ліс не затрачена людська праця». З прав власника в сім'ї

впливають і конкретні обов'язки щодо її членів: батько повинен годувати, одягати сім'ю, давати гроші на купівлю потрібних речей домашнього вжитку; те, що зробить сама господарка, дає їй право продати чи подарувати вироби своєї власної праці. В обов'язок батьків, особливо матері, входить збирання посагу дочці – «скрині»; дочка після шлюбу стає повним власником скрині і того, що молодій подарували її батьки і родичі⁴⁵.

Не обминув увагою соціологічні аспекти сім'ї *Михайло Драгоманов* (1841-1895) — один із перших мислителів, хто заклав підвалини української соціології.

Зрозуміло, що зачатки соціології сім'ї (як і політична соціологія *Драгоманова*), певна річ, були похідною від його загальнотеоретичних, методологічних переконань, уявлень про сутність і завдання соціології в цілому. Будучи першою людиною, яка використала саме поняття «соціологія» в авторському курсі лекцій перед студентами Київського університету, *Драгоманов* поділяв властиве передовим ученим того часу «жагуче бажання знайти такі ж об'єктивно точні початки для пояснення історичних явищ, які вже мають для багатьох життєвих процесів природничі». Соціологію він розумів як універсальну, а з тим і точну науку про суспільство, «якій багато з існуючих до тих пір самостійних наук повинні стати відділами». Винятки не передбачалися ні для історії, ні для політичної економіки, ні для науки про державу. *Драгоманов* прагне не стільки до диференціації галузей суспільствознавства, скільки до теоретичного синтезу «науки суспільної чи наук суспільних, динаміка якої чи яких є історія». Ці прагнення зближують його з основоположниками соціологічного теоретизування і першими класиками західноєвропейської соціологічної думки *О. Контом*, *Дж. Ст. Міллем*, *Г. Спенсером*, *Г. Боклем*. Зрештою, їх вплив на українського мислителя не слід переоцінювати.

М. Драгоманов визначає соціологію як «науку про діяльність людини в суспільстві», а історію – як науку про звершену, минулу діяльність, ставлячи вимогу, щоб ці науки давали «такі ж точно узагальнення, які дають інші науки, математичні, фізико-хімічні і біологічні, тобто так звані закони». Найважливішим засобом реалізації цієї вимоги виступає соціологічний метод «логічної семантики», тобто аналітичного групування суспільних явищ, що вивчаються, їх класифікації і типологізації. У підсумку *суспільство* постає складною *багаторівневою структурою*, яка з'єднує три основні *підсистеми*: «А) Матеріал з якого складаються суспільства: а) індивідууми; б) народності. В) Суспільства: а) їх форми, сім'я, клас, державний союз, міждержавний союз. С) Продукти суспільної діяльності: матеріальні і моральні». Всі зазначені рівні суспільної структури тією чи іншою мірою пов'язані з соціальними проблемами сім'ї, місце якої в соціальній структурі визначено як форма суспільства.

⁴⁵ Див.: Соціологічна думка України: Навчальний посібник / М.В. Захарченко, В.Ф. Бурлачук, М.О. Молчанов та ін. – К. : Заповіт, 1996. – С. 223-224.

В своїй концепції суб'єкта владних відносин, *М. Драгоманов* розцінює появу індивідуальної сім'ї як епохальну подію, що визначила наступний перехід від первісного колективізму з його суспільно-племінним самоврядуванням до ранніх форм держави.

Гуманістичні традиції української суспільної думки притаманні світоглядові *Івана Франка* (1856 - 1916). Еволюційний розвиток суспільства, його етапи та перспективи *Іван Франко* розглядає найбільш фундаментально у двох працях – «Мислі о еволюції в історії людськості» та «Що таке поступ?». Вони свідчать, що автор був глибоко обізнаний із новітніми досягненнями соціологічної думки Європи XIX століття, високо оцінює досягнення «наук соціологічних» і тих вчених, що піднялися до «оброблення» та узагальнення емпіричних фактів, – *Бокля, Маркса, Спенсера, Тейлора* та ін. Людина як суспільна істота зароджується і виділяється із світу природи в процесі еволюційного розвитку завдяки дії закону боротьби за існування, але така боротьба «не могла розвинути чоловіка духовно», не могла стати основою поступу людської історії, чим «блудять многі дарвіністи», оскільки з цього не можна зрозуміти ні початку історії, ані розвитку людської культури.

Перші «зав'язки суспільного життя» виникли у формі тимчасових об'єднань для самозахисту й полювання. Люди почали застосовувати вогонь, удосконалювати «зброю» (знаряддя праці), спілкуватися між собою, що зумовило розвиток мислення, пам'яті та інших «суспільних наклонів». Зміна способу життя та суспільних установ на новому етапі означала, що «природний добір з поля біологічного переходить на поле соціологічне» і змінює свої форми. Суспільне життя породило спілкування, звичаї, мораль, посилило процеси інтеграції між людьми. Виникають громади і цілі племена та народи, у яких виробляються спільні вірування та обряди, регулюються родинні і громадські відносини, міжплемінні зв'язки. Людина переходить від «стрілецтва» (мисливства), рибальства та «ловецтва» до пастушого і рільничого життя, а це зумовило появу обміну продуктами діяльності. Виникають війни, які закладають «першу підвалину до поділу суспільства на верстви». Змінюються форми сім'ї від «спільноженства», екзогамії, «многоженства», «многомужества» аж до «одноженства». З первинних церемоній, що мали синкретичний характер, диференціюються совість, моральність, релігія. Заслугою великого мислителя були віднесені в окрему галузь суспільних знань науки, що дістала в нього назву «суспільна економіка».

Суттєвий внесок у розвиток української соціології і зокрема соціології сім'ї, здійснив видатний вчений, історик-соціолог *Михайло Грушевський* (1866-1934). Соціологічні погляди вченого формувалися під впливом ідей *О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Л. Леві-Брюля* та передових соціологічних ідей свого часу. Найбільш повний вираз соціологічних поглядів на сім'ю представлений в його «Генетичній соціології».

Центральною ідеєю генетичної соціології є теоретичне обґрунтування законів трансформації людського суспільства, а також спроби застосувати вироблені соціологічні теорії і підходи до східноєвропейського в цілому, і українського, зокрема, матеріалу. Постійне протиборство індивідуалістичних та колективістичних тенденцій в історії людства є, за *Грушевським* основною рушійною силою соціальної революції. Вчений виділяє в історії людства три стадії, які відповідають: 1) родоплемінному устрою; 2) класовому устрою і виникненню держави; 3) розвитку нових колективістичних тенденцій, що знаменують собою перехід до нової демократичної держави. *Грушевський* гостро полемізує з теорією виникнення людського суспільства *Л. Морґана* її марксистського тлумачення. *Грушевський* піддавав критиці ці теорії за їх претензії та універсальність і загальність, а також однобічне бачення рушійних сил еволюції, що були зведені до зміни форм шлюбних відносин у *Л. Морґана* та економічних відносин марксистській інтерпретації. Вважав, що врахувати дію усіх факторів соціального розвитку не можливо, тому, що всі вони опосередковані свідомим впливом індивідуальної людської волі на суспільний процес. Справжній соціологічний підхід означає багатогранний позбавлений односторонності аналіз соціальних фактів.

М. Грушевський своєму розв'язує проблему механізму еволюції людського суспільства й різних форм суспільності. Аналізуючи соціальні факти того часу та дослідження соціальної еволюції у минулому вчений доходить до висновку про вирішальну роль у вічних змінах людського життя невинної конкуренції індивідуалістських та колективістських тенденцій і періодичного чергування переваги то одних то других. Саме ця боротьба двох тенденцій є, на думку *Грушевського* основою того ритму соціальної еволюції, котрі досліджує соціологія і всі соціальні науки.

Цей головний принцип концепції вченого зумовлює відповідну логіку побудови матеріалу, його структуру і завдання дослідження – показати процес переходу людського життя до організованого колективу – родоплемінного, розпад цього колективу під натиском індивідуалістських тенденцій, які приводять до класового устрою, на котрім виросло соціальне життя (цивілізованої доби, і переходу до цієї стадії суспільного життя).

Підсумовуючи творчий шлях і теоретичну спадщину *Грушевського* як соціолога, умовно можна поділити його соціологічні інтереси на два основні напрями: 1 - пов'язаний з діяльністю українського соціологічного інституту та соціологічно-антропологічною проблематикою розвитку людського суспільства, його первинних форм і законів еволюції — (*генетична соціологія*). 2 - більше практично-політичний за своїм змістом, пов'язаний насамперед з діяльністю *Грушевського* як громадсько-політичного діяча. Умовно ми будемо називати цей напрям «*політичною соціологією Грушевського*». Характерно, що в обох напрямках

прослідковується зв'язок з соціоетнічними та антропологічними засадами і традиціями української спільноти, зокрема – сім'ї.

Проти монополізації ролі якогось одного чинника діяльності соціальному житті суспільства виступав також видатний український соціолог, філософ і суспільний діяч *Богдан Кістяківський* (1868-1920). На його погляд, економічні відносини не можуть пояснити динаміку соціального життя. Основним недоліком «економічного матеріалізму» (так він називає марксизм) є методологічний монізм - прагнення всі соціальні зміни вивести з однієї єдиної причини - класової боротьби. Поняття класу у марксистському розумінні не може претендувати на статус соціологічної категорії, оскільки має перехідний і обмежений характер. Тут обґрунтовуються поняття «соціальна група», об'єднана сукупністю загальних почуттів, бажань і сподівань до якої відноситься і сім'я. Не абсолютизуючи жодної з форм, що складають каркас соціальних груп він визнає їхню інваріантність. Поділ праці вирізняється серед них поряд із владою й підпорядкуванням, конкуренцією, дослідженням, створенням партій, представництвом, їхня сукупність формується в процесі соціальної взаємодії.

Актуальною для всіх напрямів соціологічного знання і соціології сім'ї, зокрема, залишається проблема перетворення соціології у строгу науку. Для цього потрібно виконати такі умови: жорстко аналізувати понятійний апарат, застосовувати для аналізу соціальних явищ причинові відносини і спиратися на ціннісні регулятори. Відповідно до цього завдання соціально-наукового пізнання соціального життя, у тому числі й у соціально-економічній сфері, полягають в обробці соціальних явищ і з погляду спільності, необхідності та обов'язковості.

Своєрідність поглядів на поняття класу, соціальної групи, притаманна і *В'ячеславі Липинському* (1882-1931) - видатному українському мислителю, соціологу, політичному діячеві. Він розумів клас як органічний колектив працівників, пов'язаних загальною традицією, духовною і навіть фізичною спільністю людей. Не висуваючи відношення до власності як головну класоутворюючу ознаку, він по-своєму розумів і промисловий клас, до якого відносив і виробників і промисловців-капіталістів не визнаючи за ними важливого місця в соціальній структурі. Продовжуючи гуманістичні традиції української соціології, усяку форму людської діяльності (у тому числі політичну, трудову). *В. Липинський* вимагає розглядати з позиції знання людської природи як об'єкта цієї діяльності. У розробленій ним політичній антропології характеристики політичних типів людей зумовлені наявністю в суспільстві основних форм поділу праці.

Ідея про відповідність типу особистості (поєднання задатків, здібностей і якостей) певному роду діяльності актуально й сьогодні в соціоніці, соціології кар'єри й менеджменті персоналу.

Особливе місце в розвитку української соціології посідає *Микита Шаповал* (1882-1932) - видатний український учений, політичний і державний діяч, соціолог, із науковою діяльністю якого українська соціологія інституювалася як наука. Ним був заснований у Празі 1924 перший український соціологічний інститут під назвою «Український інститут громадознавства».

Методологічною основою соціології економіки можуть служити запропоновані *М. Шаповалом теоретичні соціологічні ідеї*: про суспільство, як динамічну життєдіяльну систему, що утворює сукупність соціальних процесів; про соціальне життя, поведінку і діяльність соціальних груп та індивідів, зумовлених обставинами і факторами що утворюють рушійні сили суспільства; про діяльність людини як реалізацію потреб через свідомо поставлену мету; про людину як сукупність біологічних і фізіологічних, психологічних і соціальних механізмів діяльності.

Аналізуючи соціальну структуру суспільства та характеризуючи скупчення які його утворюють, він приділяє особливу увагу родині, як своєрідному соціально-психологічному скупченню, виділяє основні чинники, які роблять її соціально могутнім скупченням, здійснює типологію сім'ї, аналізує причини «кризи родини», наголошує на необхідності сімейної політики держави, для підтримки сім'ї.

Через політичні мотиви праці *М. Шаповала* були не відомі масовому читачеві, нажаль, вони і тепер іще не введені достатнім чином до наукового вжитку. Однак загальна оцінка його внеску у розвиток української соціології визначається роллю вченого в інституалізації української соціології і соціології сім'ї, зокрема. Цим ім'ям завершується перший етап академічного періоду соціології в Україні - етап становлення розвитку соціологічних знань - і починається *етап інституалізації соціальних досягнень у суспільстві і становлення соціології в Україні в радянський час*.

Характерно, що на розвиток вітчизняної соціологічної думки вплинули не тільки західноєвропейська і американська соціологія, ідеалістична російська філософія, але й ідеї народництва, революційного демократизму в Україні, традиції національного визвольного руху.

У результаті вже на початку 20-х років ХХ століття соціологічна наука в Росії (до складу якої входила і Україна) була повною мірою оформлена в національну соціологічну школу. Соціологія в Росії, що розвивалась, з одного боку, під впливом західноєвропейських соціологічних теорій, тривалий час залишалася на рівні механічного перенесення наукових концепцій у національне соціокультурне середовище. З іншого боку інституалізація російської соціологічної школи відбувалася значною мірою і за рахунок розробок оригінальних наукових ідей вітчизняних вчень.

Отже, українська соціологія того часу визрівала під впливом західної соціології, але в річищі російської соціології, з боку якої національна автономізація соціологічної думки в Україні не заохочувалась.

Становлення держави (колишнього СРСР) збіглося з періодом прискореного процесу інституціалізації радянської соціологічної науки. Якийсь час цей процес за інерцією продовжувався. Створювались соціологічні наукові і навчальні заклади, проводились теоретичні і прикладні дослідження, тематика яких визначалась новими потребами, породженими змінами в країні.

Однак цей період продовжувався порівняно недовго. Вже з кінця 20-х – початку 30-х років XX ст. термін «соціологія» починає вживатися з надмірними ідеологічними штампами переважно в негативному аспекті. Соціологія стала розглядатись як буржуазна наука. Ніхто вже не зважувався говорити, що історичний матеріалізм є соціологією марксизму. Викладання соціології було заборонено. Кращі підручники марксистської соціології 20-х років XX ст. були вилучені з обігу. До кінця 30-х років минулого століття розгром соціологічної науки був завершений, а кращі вчені були змушені залишити країну. Тому проти майже п'яти десятиліть соціологія в нашій країні могла розвиватися лише в рамках інших галузей знання (філософії, історії, економіки, права).

За таких історичних умов важко було очікувати значних успіхів в соціологічному дослідженні українського суспільства, зокрема - сімейної сфери. В той же час відбувалось накопичення соціологічної інформації через суміжні дослідження інших галузей.

Серед напрямів соціально-економічних досліджень того часу відомі роботи *С. Дністрянського* (1870-1934) щодо розробки теорії соціального зв'язку, що ґрунтується на таких ідеях: соціальні зв'язки виникають з необхідності задоволення людьми своїх потреб; на ранніх етапах суспільного розвитку потреби є переважно економічними; історично-соціальні зв'язки розвиваються від найменш простих (родинні) до найбільш складних (народу, держави); умовою успішного функціонування соціальних зв'язків є наявність норм; вирізняються органічні соціальні зв'язки, що виникли самі по собі, і соціальні, що утворились на основі добровільної угоди.

В. Воровський (1871-1923) відстоював думку, що загальний характер і основні особливості соціальних відносин визначаються економічною структурою суспільства, яка залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Вона ж визначає місце сім'ї у суспільстві.

О. Мицюк (1883-1943) дійшов висновку, що у суспільно-економічному процесі одні явища відбуваються стихійно, поза волею суб'єкта і не можуть бути раціоналізовані, а інші – згідно зі свідомою волею і підлягають раціоналізації. Суспільний розвиток має тенденцію до все більшої раціоналізації, але з врахуванням особливостей суб'єктів, зокрема – сім'ї.

Як бачимо, ця проблематика знаходилась в руслі досліджень світової соціології того часу. Однак з утвердженням авторитарно-адміністративної системи управління суспільством, сімейною сферою, соціологічні дослідження в цій галузі були згорнуті. Повернення до них почалося у зв'язку з «хрущовською відлигою» і легітимізацією соціології як науки.

Зі зміною політичної ситуації у кінці 50-х на початку 60-х років XX століття змінюється ставлення до соціологічних наук. Зокрема, створюється перший соціологічний підрозділ у складі інституту філософії - сектор праці і побуту робочого класу. У 60-80-ті роки активізувалась соціологічна робота в Україні: створювалися служби соціального розвитку, широко вивчалися і проводились соціологічні дослідження проблем, пов'язаних із плинністю кадрів, конфліктами, адаптацією молоді на виробництві, мотивацією та дисципліною праці, згуртуванням колективу і міжособистісними відносинами, профдобором, профорієнтацією тощо. В тематиці соціологічних досліджень домінували проблеми виробництва та соціально-економічного розвитку. Усвідомлення значущості проблем сім'ї відкладалось на більш пізні часи.

Так, бібліографічні показники (відповідальний редактор *В. Городяненко*) фіксують наукові публікації з проблем соціології сім'ї, починаючи з 1980 року. Зрозуміло, що наявність таких науково-бібліографічних джерел свідчить про певний рівень інституалізації цієї галузі знань, , дозволяє скласти адекватну уяву про тенденції та напрями п розвитку, а запропонована рубрикація показника може слугувати орієнтиром для визначення перспектив подальшого розвитку.

Таблиця 2.1.

Тематичний розподіл публікацій з проблем сім'ї (1980-2002 рр.)

Тематичні напрями	Кількість публікацій	Тематичні напрями	Кількість публікацій
1. Сім'я і суспільство		3. Внутрісімейні стосунки	9
1.1 Сім'я як соціальний інститут	2	3.1 Проблеми соціалізації і виховання дітей в сім'ї	2
1.2 Соціальний портрет і різновиди сучасної сім'ї	1	3.2 Підготовка молоді до шлюбу	-
1.3 Сім'я в суспільстві радянського типу	3	3.3 Емоційні та духовні стосунки між подружжям	2
1.4 Сучасна молода сім'я	9	3.4 Соціальні аспекти сімейних конфліктів	-
2. Міждисциплінарний аналіз сім'ї		3.5 Сексуальна культура	2
2.1 Історико-соціологічні дослідження сім'ї	1	4. Державна сімейна політика	2
2.2 Сім'я: особливості етнографічного опису	-	4.1 Сімейна політика і сімейне законодавство	7
2.3 Демографічні дослідження сім'ї	2	4.2 Соціальна робота з	2

		сім'ями 5. Підручники та навчальні посібники 6. Методики і програми дослідження сім'ї	-
--	--	---	---

Аналіз публікацій за роками їх видання засвідчує, що за 1980-1990 роки з соціологічних проблем сім'ї було опубліковано лише 10 наукових праць, які охоплюють 6 напрямів дослідження. З них – 3 публікації з тематики «Сім'я в суспільстві радянського типу», ще 3 - «Сучасна молода сім'я», по одній публікації з тем «Сім'я як соціальний інститут», «Історико-соціологічні дослідження сім'ї», «Проблеми соціалізації і виховання дітей у сім'ї» та «Підготовка молоді до шлюбу».

З останніх 10-ти тематичних підрубрик (згідно табл. 2.1) за ці 10 років не з'явилося жодної публікації.

Перше десятиріччя незалежності України (1991-2001 роки) відзначене активізацією досліджень з соціології сім'ї, їх кількість за цей період зросла втричі, порівнюючи з попереднім і становила 31 публікацію. Найбільш широко представлені рубрики «Сучасна молода сім'я» (6 публікацій), «Проблеми соціалізації і виховання дітей у сім'ї» (6 публікацій), та «Соціальна робота з сім'ями» (7 публікацій). У той же час за шістьма з 16-ти тем не з'явилося жодної публікації.

З'явилися перші українські навчальні посібники: навчально-методичний посібник з курсу «Соціологія сім'ї» / Уклад. С.В. Глазунов (1999) та Глазунов С.В. «Соціологія сім'ї» навчальний посібник (2000).

Проблеми соціології сім'ї в сучасній Україні досліджують: Батищева Р., Ганик С., Бевз Г., Волинець Л., Зайцева З., Козубовська І., Кередман В., Мигович І., Боришевський М., Зінченко А., Іванова І., Лавриненко Н., Онищенко Г., Якубова Ю., Глущенко В., Довженко В., Голік Л., Журбицька Т., Омельченко В., Сокурнянська Л., Зюбин Л., Храмцева А. Князев Е., Кравець В., Антонова-Турченко О., Святенко Г., Московка М., Колобкова К., Пономарев А., Святненко Г., Тележенко Т., Стрельник О., Ткачук В., Черниш Н., Щербицький Т., Гончарук О., Беленок О., Лукашевич М.

Отже, початок становлення соціології сім'ї як галузі науки випадає на 1980-ті роки, а вже з 1991 по цей час відбувається процес її інституалізації в незалежній Україні.

Резюме.

1. Соціологія сім'ї виникла й розвивалася в процесі виникнення науки соціології як одна з її складових. Тому соціологія сім'ї у своєму розвитку пройшла ті самі етапи, що й соціологія: донауковий (III тис. до н. е. – XIV ст.) і науковий (від XV ст. – теперішній час).
2. Донауковий етап охоплює виникнення перших соціально-сімейних відносин як форм індивідуальної та спільної діяльності у найдавніші

часи, становлення у родово-сімейних відносин й відображення цих процесів у суспільній свідомості у вигляді міфів, теологічних уявлень у поєднанні з геніальними здогадами й припущеннями.

3. Науковий етап історії соціології сім'ї починається з виникненням соціології та інституалізації її як науки. Нагромадження результатів вивчення соціальних проблем у межах права, утопічного соціалізму і інших наук створило наукові передумови для виникнення соціології сім'ї як соціальної галузі знань.
4. Класичний етап розвитку соціології сім'ї (XIX – поч. XX ст.) характерний розробкою і відкриттям основних наукових теорій, що не тільки послужили теоретичною базою виникнення й розвитку емпіричних і прикладних досліджень сімейної сфери, а й становлять ядро, теоретичну основу розвитку соціології сім'ї на сучасному етапі.
5. Сучасний етап розвитку соціології сім'ї (поч. XX ст. – теперішній час) пов'язаний інституціоналізацією її як окремої галузі соціологічних знань.
6. Російська соціологія сім'ї виникла й розвивалася в контексті світового розвою цієї науки. Однак специфічні історичні умови визначили необхідність виокремлення додаткових періодів у сучасному етапі: дореволюційного (сер. XIX ст. – до 1917 р.), радянської соціології (поч. 20-х рр. – середина 50-х рр. XX ст.), відродження й розвитку сучасної вітчизняної соціології сім'ї (кінець XX – початок XXI ст.).
7. Українська соціологія сім'ї виникла й розвивалася в руслі світової й російської соціології, проте на основі сукупності власних соціально-гуманітарних ідей. Як окрема наука українська соціологія сім'ї інституціоналізувалась із проголошенням України суверенною незалежною демократичною державою.

Запитання для самоконтролю

1. Який характер носить еволюція соціології сім'ї?
2. Охарактеризуйте основні підходи до періодизації виникнення і розвитку соціології сім'ї.
3. Визначте характерні ознаки донаукового етапу в розвитку знань про сім'ю.
4. Охарактеризуйте ознаки наукового етапу розвитку соціології сім'ї.
5. Проаналізуйте основні ідеї, притаманні науковому етапу розвитку соціології сім'ї.
6. Якими ідеями представлений класичний етап розвитку соціології сім'ї?
7. Які основні напрями досліджень у галузі соціології сім'ї на етапі її автономного розвитку?

8. Якими напрямами і концепціями характеризується інституалізація соціології сім'ї як окремої галузі соціологічних знань?
9. Які етапи становлення соціології сім'ї в Росії?
10. Як відбувається інституалізація соціології сім'ї в Україні?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи.: М. : учебное пособие для вузов – М., 1996.
2. Антонов А.И., Борисов В.А. Кризис семьи и пути его преодоления. – М. : Наука, 1990.
3. Глазунов С.В. Соціологія сім'ї: навчальний посібник. – Дніпропетровськ : РВВ ДДУ, 2000.
4. Голод С.И. Будущая семья: какова она? - М. : Наука, 1990.
5. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 10: Гендер. Брак. Семья. – М. : ИНФРА-М, 2006
6. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія: Загальний курс. – К. : Каравела, 2011.
7. Мацковский М.С. Социология семьи: проблемы, теории, методологии и методики. –М. : Наука, 1989.
8. Семья: социально-психологические и этические проблемы: Справочник. – К. : Политиздат Украины, 1990.
9. Семья: традиции и современность. – М. : Политиздат 1990.
10. Соціологічна думка України : навч. посібник / М.В. Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О. Молчанов та ін.. – К. : Заповіт, 1996.
11. Социология: Учебник / отв. ред. П.Д. Павленок. – М. : Книготорговый центр «Маркетинг», 2002.
12. Социология: Энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин и др. – Минск : Книжный Дом, 2003.
13. Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008.
14. Черняк Е.М. Социология семьи : учебное пособие. – М. : Изд. торг. корпорация «Дашков и Ко», 2003.

Глава 3.

СІМ'Я: ТИПОЛОГІЯ, ФУНКЦІЇ, ДОСЛІДНИЦЬКІ ПІДХОДИ

Засвоївши матеріал цієї глави, Ви зможете знати і вміти:

- Розрізняти класифікацію і типологізацію як засоби узагальнення інформації.
- Визначати відмінності антропологічної, статистичної типології від соціологічної.
- Охарактеризувати основні підстави соціологічної типологізації сім'ї.
- Розкрити основні функції сім'ї.
- Охарактеризувати сучасні напрями соціологічних досліджень сім'ї.

Логіка викладання матеріалу:

3.1. Класифікація і типологія сім'ї

3.2. Основні функції сім'ї

3.3. Сучасні напрями досліджень сім'ї

Основні терміни: класифікація, типологія, антропологічна класифікація сімей, статистична класифікація сімей, соціологічна класифікація сімей, патріархальна та матріархальна сім'я, функції сім'ї, типологія функцій сім'ї, дисфункціональна сім'я, функціоналізм, теорія конфлікту, символічний інтеракціоналізм, фемінологія, культурологія.

3.1. Класифікація і типологія сім'ї

Класифікація і типологізація соціальної інформації відносяться до важливих елементів та засобів її узагальнення. В поєднанні з опрацюванням інформації та її інтерпретацією вони утворюють *процедуру аналізу* соціологічних даних.

Узагальнення здійснюється у кількох формах, що фіксують різний рівень аналізу. Найпростішою з них є *групування* даних, тобто віднесення респондента до тієї чи іншої групи залежно від обраного показника. Згруповані таким чином однорідні за складом групи стають об'єктом аналізу. Основна проблема, що виникає у разі використання простого групування, - правильний вибір показника, за яким здійснюється групування. Поглиблення аналізу досягається за рахунок використання комбінаційного групування, яке полягає в тому, що респондентів розподіляють за двома та більше показниками. Залежно від завдань дослідження таке групування може бути: 1) структурним; 2) типологічним; 3) аналітичним. При *структурному групуванні* проводиться класифікація за певним показником, об'єктивно властивим усій сукупності даних. Якщо ж за основу групування береться показник створений самим дослідником, або суб'єктивний за своєю природою, то проводиться типологічне групування. У випадку коли групування здійснюється за двома чи більше

показниками з метою їх взаємозалежності, воно визначається як аналітичне.⁴⁶

Російський дослідник *М. Мацковський* наводить чимало цікавих типологій, за допомогою яких можна виявити диференційовану картину розвитку шлюбно-сімейних відносин, зокрема, класифікацію цінностей подружжя, типологію факторів ризику, що викликають розлучення, схему репродуктивних ситуацій, типологію подружніх конфліктів.

У той же час він підкреслює, що найбільш важливим і змістовним є типології сім'ї в цілому, починаючи з поширеної класифікації за *структурними ознаками*: нуклеарна і розширена, повна і неповна і т. ін.; згідно з *етапами життєвого циклу*; і, нарешті, за *характером відносин* між подружжям: авторитарна чи демократична, традиційна, колективістська чи індивідуалістична. Тут можна виокремити демографічну *типологію сім'ї*, і типологію сімейних груп⁴⁷.

Досить плідна *типологія* сімей в залежності від згуртованості і характеру *сімейних цінностей*: згуртована з орієнтацією на суспільні цілі; згуртована, але соціально пасивна; дезорганізована з орієнтацією на загально-соціальні цілі; дезорганізована з антисоціальними орієнтаціями⁴⁸.

Українська соціолог *О. Якуба* визначаючи типологію сім'ї підкреслювала її конкретно-історичний характер⁴⁹.

Історія знає різні види сім'ї які визначаються за характером шлюбу (моногамні та полігамні). *Моногамна сім'я* складається з двох суб'єктів подружжя, *полігамна* має два різновиди: *полігінія* (багатоженство) та *поліандрія* (багатомужжя). Історично, першим видом була полігамна сім'я, з розвитком суспільства їй на зміну приходить моногамна. У сучасному світі полігінія збереглася в основному, в країнах Арабського Сходу, поліандрія зустрічається у деяких племен Індії, Тибету, Південної Америки.

У сучасних країнах також зустрічаються *нетрадиційні одностатеві сім'ї*. Сексуальні меншини ведуть боротьбу за їх визнання, правове оформлення.

З точки зору сфери вибору подружжя *шлюби* поділяються на *ендогамні* (взяті у межах власної спільноти) та *екзогамні* (між представниками різних груп). Це призводить до виникнення двох видів сім'ї: *соціально-гомогенної* (однорідної) та *соціально-гетерогенної* (різнорідної). За даними соціологів, гомогенні сім'ї складають близько 70% від загальної кількості сімей. У таких сім'ях чоловік, жінка та їхні батьки

⁴⁶ Див.: Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс : підручник, 2-ге вид. - К. : Каравела, 2011. - С. 394.

⁴⁷ Див.: Мацковський М.С. Социология семьи: Проблемы, теории, методологии и методики. - М. : Наука, 1989.-С. 11-12.

⁴⁸ Див.: Харчев А.Г. Нравственность и семья. - М., 1981.

⁴⁹ Див.: Якуба О.О. Соціологія. Навчальний посібник для студентів. - Харків: Константа, 1996. - С. 136-140.

належать до одних і тих самих соціальних груп, соціальних верств. Гомогенна сім'я, як правило більш стійка, гармонійна, елітарна. Соціально-гетерогенних сімей до 36%. Належність до різних культурних, соціальних груп, різні освіченість та професії - порушують гармонію, стійкість сім'ї, тому тут переважають авторитарні стосунки. Проте ці особливості не слід абсолютизувати. Іноді існуючі відмінності стимулюють більшу активність самоосвіти, самовиховання і т. ін.

За *типом верховенства*, керівництва сім'єю визначають два різновиди сім'ї: *егалітарна* (рівноправна) сім'я та *авторитарна*. *Авторитарні* характеризуються жорстким підпорядкуванням одному з подружжя, чи іншому членові сім'ї. *Егалітарна* сім'я основана на розподілі ролей у відповідності з особистими якостями та здібностями подружжя, на участі кожного у прийнятті рішень, виховання дітей спирається на переконання, а не на примус. Егалітарну сім'ю часто називають демократичною, маючи на увазі розподіл влади. У суспільствах панують при цьому патріархальні або матріархальні принципи. Це відбивається на розподілі влади та розселенні членів сім'ї за місцем проживання батька чи матері. Як правило, більш стійкими є сім'ї, де головна роль належить жінці.

Типологія сім'ї здійснюється також за її *складом*. Дослідники виділяють *розширену сім'ю*, яка включає різні покоління, *нуклеарну*, окрему, просту, яку утворюють подружжя з дітьми, і *неповну*, коли відсутній один з подружжя. Кожний з цих видів сім'ї має свої соціальні проблеми. У складній сім'ї - це проблема взаємостосунків поколінь, відмови від дрібної опіки над молодими, допомоги старшим. У неповній сім'ї – це проблема виховання дітей. У простій (нуклеарній) - це проблема клімату, формування традицій, стилю сімейного життя.

Під час соціологічної класифікації сім'ї велике значення має врахування *вікових характеристик* подружжя. Розрізняють *молодіжну сім'ю*, коли вік подружжя до 30 років, сім'ю *середнього подружнього віку*, *літню подружню пару*. Вік накладає відбиток на сімейні стосунки, на характер труднощів, протиріч, які доводиться долати. В молодіжній сім'ї – це труднощі адаптації до подружніх обов'язків, до нового побуту. У сім'ї середнього подружнього віку – проблема уникнення нудьги, одноманітності, стереотипності у взаємостосунках подружжя, виникаючих конфліктів. У літнього подружжя – проблеми дбайливого ставлення один до одного, поступливості, освоєння нових ролей.

Підставою для класифікації є також *кількість дітей*. За кількістю дітей звичайно виділяють такі різновиди сім'ї, як бездітні, одnodітні, малодітні, та багатодітні сім'ї. *Бездітні сім'ї* (де протягом 10 років подружнього життя не народилася дитина) складають більше 15% всіх сімей. Кожна третя така сім'я розпадається частіше за все за ініціативи чоловіків. *Одnodітні сім'ї* складають у містах більше 50% сімей. З них розпадається кожна друга. *Малодітна* (сім'я з двома дітьми) відзначається більшою стійкістю (у порівнянні з одnodітною більше ніж у три рази).

Вона створює кращі умови для формування особистості дитини, її моральних якостей та комунікативних здібностей. *Багатодітна* сім'я (трьох та більше дітей) розпадається рідко, має й інші переваги, хоча в сучасних умовах її існування пов'язане з великими матеріальними труднощами.

Загальною тенденцією сучасного розвитку сім'ї, – зазначає *О. Якуба*, – є зменшення кількості дітей. За даними соціологічних досліджень, і чоловіки і жінки, хотіли б мати в середньому менше дітей, ніж було у сім'ї їхніх батьків. Це пояснюється не лише зміною становища жінки, її більшою зайнятістю, не лише рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї, але й напруженістю, конфліктністю стосунків у сім'ї. Найважливішою соціальною проблемою є взаєморозуміння в сім'ї, її згуртованість, вміння долати труднощі.

Автори дослідження фундаментальної соціології, зокрема, проблем сім'ї, *В. Добренєков* та *А. Кравченко* радять соціологам враховувати також класифікації суміжних галузей знань – антропології, статистики, економіки⁵⁰.

Згідно з *антропологією*, сім'я може бути утворена на консангвінальній та кон'югальній основі.

Консангвінальна (consanguine) родина складається з кровних родичів, які належать до кількох поколінь. Іншими словами, це така сімейна структура, котра формується з кількох нуклеарних сімей пов'язаних спільними предками. При цьому всі члени сім'ї живуть однією общиною, відчуючи прив'язаність скоріше до сімейного кола в цілому, ніж до своєї нуклеарної ланки. Консангвінальна сім'я характеризує наше історичне минуле, традиційне суспільство, хоча у багатьох країнах, зокрема, у Закавказьких республіках вона існує і досі. Відносини у такій сім'ї будуються по чоловічій (патрилінійність) або по жіночій (матрілінійність) лінії. Незалежно від того по якій лінії ведеться рідство, саме відносини між родичами, а не між чоловіком і дружиною, виступають основою організації сім'ї. Подружня пара проживає або з родичами дружини (матрілокальність), або з родичами чоловіка (патрілокальність), діти можуть належати як сім'ї дружини, так і сім'ї чоловіка.

Кон'югальна сім'я (conjugal) заснована на подружніх а не родинних відносинах. Це фактично інша назва нуклеарної сім'ї, що складається з дорослого подружжя і малолітніх дітей. Вся увага у ній зосереджена на собі а не на родичах, з якими подружжя і діти відчують скоріше емоційний зв'язок, ніж несуть перед ними важкі обов'язки і почуття боргу.

Родичі з боку чоловіка і дружини вважаються частиною даної сім'ї. Вони визнаються однаково важливими і включені в організацію сім'ї тільки як родичі чоловіка і дружини, але не самі по собі. Іншими словами

⁵⁰ Див.: Добренєков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: в 15 т. Т. 10 Гендер. Брак. Семья. М.: ИНФРА-М, 2006. - С. 719-753.

вони не мають права жорстко контролювати життя подружжя або втручатись у нього. Діти належать не родичам, а подружній парі.

Якщо *консангвінальна сім'я* зберігає себе завдяки спадковості покоління, то *кон'югальна* формується заново з кожним наступним шлюбом. За критеріями місця проживання остання відноситься до *дислокального шлюбу*. Це значить що новостворена сім'я відокремлюється від батьків і живе віддалено. Кон'югальна сім'я припускає більш широку свободу у виконанні сімейних ролей. Американське, російське, українське і європейське суспільство належать до кон'югального типу, а старокитайська сім'я була патрилінійною, патрилокальною, консангвінальною.

Консангвінальна сім'я заснована на біологічному рідстві. Це сім'я однокровних родичів, вона формує базис системи рідства. Кон'югальна сім'я – це група людей об'єднаних шлюбними зв'язками. Діти мають кровний зв'язок з обома з подружжя та їх родичами, але між собою подружжя, як правило, не мають кровного рідства. Хоча шлюб створює систему родичів - в - законі (теща, свекруха, свекор, тесть), кожна лінія таких родичів не несе, або несе незначну відповідальність один перед одним, тому вони можуть взагалі не вважатись родичами.

У сучасному суспільстві прикладом консангвінальної сім'ї виступає розширена сім'я, в якій разом проживають три і більше поколінь, включаючи кілька нуклеарних сімей: прабатьки з незамужніми дітьми, а також їх заміжні сини (доньки) разом з їх дружинами (чоловіками) і дітьми. В консангвінальній сім'ї один з подружжя зазвичай, дружина, приносить свої бажання і потреби у жертву усій родинній структурі. Розширена сім'я виховує яскраво виражене почуття безпеки, вона не заохочує індивідуалізм, дезертирство і смерть.

За даними *Дж. Леслі*, четверта частина усіх суспільств, включаючи і до індустріальні, заснована тільки на кон'югальній (нуклеарній сім'ї); четверта частина базується на полігамії, але виключає розширення сім'ї; нарешті, половина має різноманітні форми розширеної сім'ї. Традиційне аграрне суспільство базувалось на розширеній сім'ї, а більшість сучасних суспільств включає нелінійну систему рідства (відлік рідства ніяк не ведеться), розширені сім'ї і домінування чоловіка.

Переходячи до *статистичної типології* слід зазначити, що в сучасній статистиці сім'ї підрозділяють на типи за демографічним складом і розміром сім'ї. Проводиться також класифікація сімей за числом зайнятих членів сім'ї, за соціальною і національною належністю та ін. За демографічним складом сім'ї класифікують з урахуванням статі, віку, відносин спорідненості. В сучасних російських переписах усі сім'ї підрозділяються на ті які складаються з:

- Однієї подружньої пари з дітьми і без дітей;

- Однієї подружньої пари з дітьми і без дітей, з одним з батьків одного з подружжя;
- Однієї подружньої пари з дітьми і без дітей, з одним з батьків одного з подружжя (без нього), з іншими родичами;
- Двох або більше подружніх пар з дітьми або без дітей, з одним з батьків одного з подружжя (без нього) з іншими родичами (без них);
- Матерів (батьків) з дітьми.

В цій класифікації провідним слугує принцип розмежування за мірою складності сімейної структури. Не приймаються до уваги ні діти, ні стадії життєвого циклу. На базі загальної класифікації можуть бути розроблені більш детальні варіанти. Класифікація дозволяє визначити деякі узагальнюючі показники: долі повних і неповних сімей, долі простих і складних сімей. До повних відносяться сім'ї з подружньою парою, до неповних – сім'ї, що складаються з матері (батька) з дітьми. Розподіл сімей за числом членів дозволяє виокремити малі середні і великі сім'ї, проводиться комбінаційне групування сімей за числом членів і за демографічним складом, що дозволяє розрахувати середній розмір сімей у кожній групі⁵¹.

Останнім часом російські соціологи виділяють три форми моногамної сім'ї у Росії – патріархальну, дітоцентристську та подружню. *Патріархальна сім'я* характеризується домінуванням чоловіка у домогосподарстві. Він є главою сім'ї. У такій родині молодші її члени та жінки повинні підкорятися старшим та чоловікам. Патріархальна й матріархальна сім'ї характеризують історичні етапи розвитку суспільства й поділяються у залежності від економічного панування одного із подружжя: у першому випадку чоловіка, а у другому – жінки.

У *дітоцентристській сім'ї* дорослі надають великого значення благополуччю дітей й докладають зусиль, щоб за будь-яких обставин зберегти шлюб у їхніх інтересах. У *подружній сім'ї* домінують елітарні стосунки між подружжям. Патріархальна сім'я була найпоширенішою у Росії до Другої світової війни. За останні роки починаючи з 1940-х й до 1980-х рр. домінуючою стала дітоцентристська сім'я. І тільки зовсім недавно виникла подружня сім'я, котра стає помітнішою, проте поки ще не основною.⁵²

Характерними для сучасного суспільства є схожий на панування *критерій домінування*, або лідерства, в сім'ї. *Лідерство*, або верховенство, у сім'ї належить не до економічних, а до соціально-психологічних категорій. *Панування* встановлюється за об'єктивними ознаками та закріплюється законом. Так, патріархальна сім'я базується на приватній власності, успадковування котрої, згідно з законом, відбувається по

⁵¹ Социальная статистика : учеб. : под ред. чл.кор. РАН И.И. Елисеевой, М., 1997. С.52-53.

⁵² Римашевская Н. и др. Окно в русскую частную жизнь. Супружеские пары в 1996 году. М., 1999, - С. 53.

чоловічій лінії. Навпаки, *домінування* у родині – умовна суб'єктивна характеристика. Верховенство чоловіка або жінки встановлюється за взаємною домовленістю, частіше стихійно, у залежності від того, хто грає у родині активнішу роль. Щоб встановити домінування, соціологи включають до анкет спеціальні запитання, на зразок «Скажіть, будь ласка, хто у вас є главою сім'ї?».

За *критерієм панування* в сім'ї чоловіка або жінки виділяють *патріархальну* та *матріархальну* сім'ї, а за *критерієм лідерства* – *патеральну* (глава сім'ї чоловік), *матеральну* (глава сім'ї жінка) та *еквілітарну* (обое члени подружжя у рівній мірі вважаються главою сім'ї). Відсутність домінування одного чи іншого, рівновага ролей формує еквілітарну сім'ю. Найдемократичнішою вважається еквілітарна сім'я, контроль у ній поділений між чоловіком і жінкою, вони обоє на рівних правах беруть участь у прийнятті сімейних рішень. Це не відмінняє право чоловіка приймати принципові рішення (після спільного обговорення) в одній сфері, наприклад економічній, а жінці – у другій, приміром, побутовій. Діти можуть також приймати участь в опрацюванні рішень. Еквілітарну сім'ю називають ще демократичною.

Аналіз соціологічних джерел засвідчує, що у більшості з них відсутнє чітке розмежування між класифікацією та типологізацією сім'ї. Соціологи *В. Добреньков* та *А.І. Кравченко* пояснюють цей факт тим, що питання про класифікацію, типологію сімей дуже складне. До цих пір не існує, навіть, більш-менш загальноприйнятої типології. Пропонуються найрізноманітніші, варіанти, що часом перетинаються⁵³. (Один з розповсюджених варіантів типології сімей наведений у табл. 2.1).

Наприклад, типологія сім'ї за розподіленням влади у внутрішньо сімейних відносинах – це патріархальна, егалітарна, подружня, дітоцентристська сім'я, а типологія сім'ї за складом – повна, неповна сім'я. Типологія за дітьми розділяється на бездітну, мало - та багатодітну сім'ю. У типологію за сімейним стажем подружжя спеціалісти включають:

- Сім'я молодят – щойно створена й існуюча перші декілька місяців, включаючи медовий період: характеризується особливим піднесеним настроєм, ейфорією та відсутністю конфліктів;
- Молода сім'я – наступна стадія (у одних через пів року-рік, а у інших набагато раніше, якщо медовий період скорочується): передбачає зіткнення з першими перепонами, сварками та труднощами;
- Сім'я, що чекає на дитину: вагітна жінка слідкує за своїм здоров'ям, звертається до особливого харчування та режиму життя, присвячує весь час розмовам про майбутню дитину та зайнята приготуванням до її народження;

⁵³ Див.: Добреньков В.І., Кравченко А.І. Зазнач. твір. – С. 673-732.

- Сім'я середнього подружнього віку (від трьох до десяти років спільного проживання); вважається найнебезпечнішим періодом, саме в ці роки з'являється нудьга, одноманітність, стереотипність у взаємовідносинах подружжя, розпалюються конфлікти: у цей час трапляється більшість розлучень;
- Сім'я старшого подружнього віку (10-20 років): досягається морально-психологічна єдність сім'ї, згуртованість та взаєморозуміння, досягається взаємна поступливість;
- Похилі подружні пари – різновид сімей після взяття шлюбу дорослих дітей та появи внуків.

За *якістю відносин у сім'ї* соціологи виділяють: а) благополучні; б) стійкі; в) проблемні; г) конфліктні; д) соціально-неблагополучні; е) дезорганізовані сім'ї.

Таблиця 3.1

Типологія сім'ї

Критерії	Назва	Визначення
Ступінь родинних зв'язків	Консангвінальна	Сім'я із кривних родичів, що належать до різних поколінь
	Кон'югальна	Сім'я із подружжя-не родичів та їхніх дітей
Приналежність	Сім'я походження	Сім'я народження, чи батьківська сім'я
	Прокреаційна сім'я	Знову створена дорослими дітьми сім'я
Кількість поколінь	Розширена	Включає декілька поколінь (прародичі, батьки та діти)
	Нуклеарна	Включає два покоління (батьки та діти)
Кількість батьків	Повна	Має двох батьків
	Неповна	Має тільки одного з батьків
Кількість дітей	Бездітна	Немає дітей
	Однодітна	Одна дитина
	Багатодітна	Троє та більше дітей
Панування	Патріархальна	Економічне панування чоловіків
	Матріархальна	Господарське панування жінки
Домінування (верховенство, лідерство)	Патеральна	Соціально-рольове домінування чоловіка
	Матеральна	Соціально-рольове домінування жінки
	Еквілітарна	Рівноправ'я соціальних ролей чоловіка та жінки

Зараз соціологи стали виділяти у окрему категорію *сім'ї з особливим соціально-психологічним статусом*: сім'ї з дітьми-інвалідами, неповні, з безробітними, багатодітні, алкогольні, студентські, двохкар'єрні, сім'ї

«нових руських» та багатопроблемні сім'ї. За останній час у соціології вивчаються декілька *активних моделей сім'ї*. Перша – *традиційна модель*, котра передбачає чітке розрізнення чоловічої та жіночої сфер діяльності та відповідальності: чоловік – годувальник, а жінка – берегиня вогнища та творець затишку. *Модернізована модель сім'ї* передбачає рівноправ'я та рівні обов'язки подружжя у всіх питаннях – забезпечення сім'ї, ведення домашнього господарства, виховання дітей. У свою чергу, модернізована сім'я ділиться на *двохзарплатну* та на *двохкар'єрну*. У першому випадку це симбіоз традиційної та модернізованої: жінка працює, але зарібок є допоміжним, тому вона більше часу приділяє сім'ї. Про швидку кар'єру жінка не думає. У *двохкар'єрній* обоє члени подружжя орієнтуються на професійне зростання та службові досягнення. Подібну модель усе частіше обирають представники таких собі «нових руських», або міських яппі.

3.2. Основні функції сім'ї

Для дослідження різних соціальних процесів, що відбуваються у сучасній сім'ї, дуже важливими є аналіз і значення її *функцій*, що й визначило наш вибір виділити та розглянути цю категорію окремо.

Слід зазначити, що в цьому підрозділі буде розглянута сукупність основних функцій без строгої їх диференціації щодо соціального статусу сім'ї – як малої групи, соціальної організації і соціального інституту. Конкретизація функцій щодо зазначених статусів буде здійснена в подальшому у відповідних главах підручниках.

Під *функціями* слід розуміти способи вияву активності, життєдіяльності сім'ї та окремих її членів. Відомий польський соціолог *Я. Щепаньський* наголошує, що особливе значення сім'ї випливає з двох її *основних функцій*, які вона виконує в рамках суспільства: перша полягає в тому, що сім'я – це єдина соціальна група, яка збільшується не завдяки прийому нових членів із зовні, а завдяки народженню дітей. Отже, це група, яка підтримує *біологічну безперервність суспільства*. Інша її основна функція полягає в *передачі культурної спадщини суспільства*.

Російські дослідники *В. Добреньков* та *А. Кравченко* звертають увагу на те, що ні у вітчизняній, ні у зарубіжній науці не розроблена єдина типологія функцій сім'ї. різні соціологи у якості найважливіших називають різноманітні функції: продовження роду, виховання дітей, господарчо-побутова, духовне спілкування, сексуальна: взаємна моральна та матеріальна підтримка, організація вжитку та дозвілля й інші. Так, *Г. Свердлов* та *В. Рязанцев* (1958) у якості найважливіших функцій сім'ї називають продовження роду, виховну, господарську діяльність та взаємодопомогу. *Є. Васильєва* (1981) у своїх дослідках розглядає три групи функцій сім'ї: господарчо-економічну, генеративно-виховну, культурно-рекреаційну. Як вважали у свій час *А. Харчев* та *М. Мацковський*, які зробили найзначніший внесок у теоретичну розробку проблем соціології сім'ї у 1970-1980-і рр., до *функцій сім'ї* необхідно відносити:

- 1) репродуктивну (біологічне відтворення суспільства);
- 2) виховну (соціалізація молодого покоління);
- 3) господарчо-побутову (життя у сім'ї та ведення загального господарства);
- 4) економічну (економічна підтримка неповнолітніх та непрацездатних членів родини);
- 5) сферу первинного соціального контролю (відповідальність членів сім'ї);
- 6) сферу духовного спілкування;
- 7) соціально-статусну (відтворення соціальної культури);
- 8) дозвільну (організація раціонального дозвілля та відпочинку);
- 9) емоційну (емоційна стабільність сім'ї);
- 10) сексуальну (сексуальний контроль, задоволення сексуальних потреб).

На думку *С. Лаптенюка* (1967), найважливішими функціями сім'ї необхідно вважати господарчо-побутову, відтворення населення, організацію дозвілля своїх членів, виховну. Відповідно до *Н. Соловйова*, сім'я займається виконанням сексуальних, дітородних, господарчо-споживчих, емоційно-оральних, естетичних, психологічних функцій.

Антрополог *Дж. Мердок*, проаналізувавши декілька сотень типів суспільств у різних куточках планети, дійшов до висновку, що сім'я: перш за все нуклеарна, виконує усього чотири *найважливіші функції*:

- сексуальну;
- репродуктивну;
- економічну;
- освітню.

Білоруський соціолог *С. Бузова* до репродуктивної, соціалізаційної, економічної, рекреаційної, сексуальної та первинного контролю додає також емоційну та комунікаційну функції⁵⁴.

На важливість комунікативної функції сім'ї, яка полягає в задоволенні потреби людини в духовному спілкуванні, яке ґрунтується на взаєморозумінні та взаємній підтримці – наголошує українська дослідниця *Г. Дворецька* (2002).

У свою чергу *Лавриненко Н.* (1988) звертає увагу на необхідність досліджувати також ігрову та організаційну функції.

Зазначимо, що при аналізі функцій сім'ї виокремлюють функції суспільства стосовно сім'ї, сім'ї стосовно суспільства, сім'ї стосовно особистості і особистості стосовно сім'ї.

З огляду на це функції сім'ї можна розглядати як *соціальні* (стосовно суспільства) та *індивідуальні* (стосовно особистості). Функції сім'ї тісно пов'язані з потребами суспільства й особистості. Вони мають глибоке

⁵⁴ Див.: Бузова С.Н. Семья // Социология : энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко – Мн. : Книжный Дом, 2003 – С. 903-906.

історичне коріння і тісно пов'язані насамперед із соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства, в результаті чого з часом змінюються як характер, так і ієрархія функцій сім'ї.

Типологія функцій сім'ї виділена з огляду на найважливіші сфери її життєдіяльності й включає репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, емоційну, первинного соціального контролю, дозвільну, соціально-статусну, матеріального забезпечення, сексуальну, опікунську, рекреаційну, представницьку, організаційну та виробничо-економічну функції (табл. 3.2).

Для суспільства особливо важливим є ефективне здійснення репродуктивної та виховної функцій, оскільки лише в сім'ї підтримується біологічна безперервність суспільства і початкове формування особистості.

У той же час, за різних причин не всі функції сім'ї реалізуються у сучасному суспільстві у певній мірі. Не виконувати свої функції можуть як сім'я у цілому, котра виступає соціальним інститутом, так й окрема сім'я, тому що вона виступає малою групою. Як суспільний інститут сучасна сім'я не справляється зі своєю найважливішою функцією – репродуктивною.

Як мала група конкретна сім'я може не впоратися із функцією соціалізації, хоча репродуктивну вона виконує з надлишком. Проте усі п'ять дітей, наприклад, не ходять до школи, а батьків це не хвилює, бо вони безпробудно пиячать. Таку сім'ю необхідно називати *дисфункціональною*, тобто соціально небезпечною. Сім'я як соціальний інститут дисфункціональною бути не може. Невірно говорити про інститут сім'ї як про соціально небезпечне явище.

Порушення якої-небудь функції або декількох функцій надає сім'ї характер дисфункціональної.

Якщо невиконання стає патологічно непереборним, тоді ситуація з даною сім'єю оцінюється як *клінічна*, тобто така, що потребує невідкладного втручання державних служб соціальної допомоги або державного нагляду. І тоді вона стає об'єктом соціальної роботи, клієнтом сімейного консультування та сімейної терапії, а в екстремальних випадках – пацієнтом психіатричної лікарні.

Таблиця 3.2

Основні функції сучасної сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Громадські функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреб у дітях
Виховна	Соціалізація молодого покоління. Підтримка безперервності суспільства	Задоволення потреб у народжуваності, контактах з дітьми, вихованні їх, самореалізації в дітях

Господарсько-побутова	Підтримка соціального здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Надання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї іншим
Виробничо-економічна	Розвиток дрібного виробництва та сфери послуг, отримання доходу за рахунок використання сімейної приватної власності, сімейних фірм, фермерства	Надання економічної незалежності одними членами іншим, використовуючи сімейні підприємства, фірми.
Матеріального забезпечення	Матеріальна підтримка неповнолітніх та непрацездатних членів суспільства	Надання матеріальних коштів одними членами сім'ї іншим (у випадку непрацездатності або в обмін на послуги)
Первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності та обов'язку у стосунках між батьками і дітьми, представниками старшого та середнього поколінь	Формування та підтримка правових і моральних санкцій за порушення норм взаємин між членами сім'ї
Духовного спілкування	Розвиток членів сім'ї як особистостей	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї, зміцнення дружніх основ шлюбу
Соціально-статусна	Передача визначеного соціального статусу членам сім'ї в суспільстві, відтворення його соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля членів суспільства, соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємно-збагачений інтерес, пов'язаний з дозвіллям
Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства та їх психологічна терапія	Надання психологічного захисту й емоційної підтримки членам сім'ї, задоволення потреб в особистому щасті та любові
Сексуальна	Контроль сексуальної поведінки членів суспільства	Задоволення сексуальних потреб

Російські соціологи пропонують відносити до *дисфункціональних* наступні типи сімей:

- *неповна сім'я* – відсутність одного з батьків не дозволяє сім'ї виконувати репродуктивну функцію повністю, а соціалізаційну та господарську – частково;
- *деструктивна сім'я* – автономія та сепарація окремих членів сім'ї, відсутність взаємності в емоційних контактах навіть за наявності обох батьків не створюють передумов для повноцінної та успішної соціалізації, а нерідко порушують й репродуктивні функції (подружжя не живе повним життям, але заводять коханок/ців на стороні);
- *регідна, псевдо-солідарна сім'я* – тут спостерігається безвідмовне домінування одного з членів сім'ї: у результаті порушується функція соціалізації;
- *пост-розлучна*, або сім'я, що розпалася – ситуація, коли один з батьків живе окремо, проте зберігає контакти з колишньою родиною і продовжує виконувати у ній ряд функцій: одразу порушується декілька важливих функцій сім'ї.

Слід наголосити, що для ефективного виконання сім'єю своїх функцій вкрай важливою є суттєва допомога і підтримка з боку держави, оскільки духовно й морально здорова сім'я – запорука соціального здоров'я усього суспільства.

3.3 Сучасні напрями дослідження сім'ї

У дослідженні сім'ї сучасні соціологи спираються на визнання того факту, що загальної макротеорії сім'ї у строгому її розумінні не існує через надзвичайну складність і багатогранність цього соціального об'єкта. Існують різні напрями і підходи при її аналізі⁵⁵. Деякі з них набувають більшої ваги на тих, чи інших історичних етапах і визначаються як основні.

Так, американський соціолог *Нейл Смелзер* вважає, що в країнах Заходу аналіз сім'ї здійснюється головним чином на основі *функціоналізму* і *теорії конфлікту*⁵⁶.

Спираючись на методологічну позицію *функціоналізму*, згідно якої суспільство аналізується з точки зору впливу окремих його частин на функціонування єдиного цілого, прихильники цього напрямку розглядають сім'ю як одну з частин суспільства в аспекті її функцій або соціальних потреб, які вона задовольняє. Особливу увагу дослідники цього напрямку приділяють змінам функцій сім'ї за останні два сторіччя, і, навіть, стверджують, що сім'я в цей період втратила притаманні їй функції.

⁵⁵ Див.: Бурова С.Н. Знач. твір – С. 903.

⁵⁶ Див.: Смелзер Н. Социология : пер. с англ. – М. : Феникс, 1998 – С. 403-408.

Визначаючи певні переваги функціоналістського підходу, *Н. Смелзер* стверджував, що функціональна концепція сім'ї панувала в американській соціології в 50-их та 60-их рр. Проте з тих пір з багатьох причин вона під сумнівом й поступово домінуюче положення займає теорія конфлікту. Функціоналізм критикують головним чином за те, що для нього частини суспільства – елементи налагодженого механізму, що постійно пристосовуються один до одного. *Хартманн* (1981) насмілилась висловити інші критичні зауваження. Вона стверджує, що з точки зору функціоналізму сім'я – «соціальна сила» нарівні з економічним чинником, соціальним класом і т. ін. Унаслідок цього припускають, що серед членів сім'ї існує єдність інтересів і зазвичай не враховуються відмінності інтересів або конфлікти між членами сім'ї.

Теорія конфлікту підходить до пояснення сімейної структури на різних рівнях. Одні дослідники роблять акцент на аналіз порядку розподілу влади всередині сім'ї, надаючи особливе значення механізму прийняття рішень. Як правило, члени сім'ї, котрі в більшій мірі володіють матеріальними засобами, здобувають у родині більшої влади.

Відповідно до іншої точки зору, яка більше зосереджена на конфлікті, сім'я розглядається як мікрокосм конфлікту у «великому» суспільстві. У минулому цю ідею висловили *Карл Маркс* та *Фрідріх Енгельс*. Вони стверджували, що промислова революція сприяла перетворенню сім'ї у сукупність грошових відносин. Наприклад, у результаті використання дитячої праці діти в сім'ях робочого класу стали товаром та знаряддям праці. У сім'ях середнього класу до жінок ставились як до домашніх рабінь. Жінки з робочого класу були змушені працювати поза домівкою, щоб заробити гроші, що необхідні для того, щоби сім'я вижила. Проте, якщо вони отримували зарплату, їхнє положення усі більше наближалось до статусу чоловіків, ніж положення жінок з середнього класу.

Сучасний варіант теорії конфлікту, який стосується сім'ї, запропонувала *Хартманн* (1981). Вона називає його «марксистсько-феміністичним». На її думку, справжнє розуміння сутності сім'ї не пов'язане з аналізом емоційних або родинних відносин між її членами: сім'я – «місце боротьби». У сім'ї здійснюється економічне виробництво та перерозподіл матеріальних благ, при цьому інтереси кожного її члена вступають у конфлікт з інтересами інших членів та суспільства у цілому.

У теорії сім'ї протиріччя між прихильниками функціоналізму та теорії конфлікту перебільшуються – стверджує *Н. Смелзер*.

Схожої наукової позиції дотримується *Н. Лавриненко*. Вона наголошує, що при вивченні процесів, що відбуваються у сім'ї дослідники часто користуються і функціоналістським підходом і теорією конфлікту водночас, тобто уникають перебільшення суперечностей між цими підходами. І це зрозуміло: сім'я виконує багато важливих для суспільства функцій, але при цьому, як правило, її життєдіяльність не є вільною як від

внутрішніх конфліктів, так і між сім'єю як соціальним інститутом та ширшим соціумом⁵⁷.

До категорії основних підходів дослідження сучасної сім'ї Г. Дворецька відносить, крім функціоналізму і конфліктології, також символічний інтеракціоналізм.

Представники сучасного символічного інтеракціоналізму основну увагу приділяють вивченню символічних аспектів взаємодії членів сім'ї: розглядають сім'ю як систему соціальних ролей.

Конфліктологи роблять наголос на складному, суперечливому характері сімейних відносин, конфліктах, що виникають на ґрунті виконання членами сім'ї різних соціальних ролей та інших сімейних стосунків.

Функціоналісти, аналізуючи соціальні функції сім'ї, виходять з гармонії сім'ї і суспільства як цілісності і розглядають сім'ю як природне вираження і реалізацію потреб суспільства.

Деякі соціологи, зазначає вона, постійно намагаються поєднати макро- і мікроаналіз. Так, Т. Парсонс запевняє, що сім'я не протистоїть суспільству, вона – його підсистема, яка забезпечує стабільність соціуму в цілому завдяки встановленню «інструментальних» відносин з іншими соціальними підсистемами і структурами, а також «експресивних» відносин у самій сім'ї завдяки збереженню рівноваги в міжособистісній динаміці, посиленню інтегративних тенденцій⁵⁸.

Російська дослідниця Є. Черняк вважає, що до розглянутих вище слід додати до основних також і фемінізм. Суть феміністичної парадигми – рівні можливості для чоловіків і жінок⁵⁹.

Прихильники фемінізму розрізняють біологічну і соціальну стать. Біологічна стать означає біологічні відмінності між чоловіком та жінкою. Функції організму у чоловіків та жінок в основному співпадають. Сильно різняться репродуктивні функції. Біологічні відмінності не можуть слугувати основою для соціокультурного нерівності.

Соціальна стать визначається сукупністю норм поведінки для чоловіків та жінок, зв'язаних із соціальними ролями та соціальним статусом.

Соціальна стать історично мінлива та розрізняється в залежності від культурного середовища. Основна ідея фемінізму полягає в необхідності модифікації соціального статусу жінок. Має щезнути суспільство узаконеної нерівності, що виражається у монополії чоловіків на владу.

Радикальний фемінізм тлумачить протиріччя між статями як варіант класової боротьби. Патріархат – чоловіче панування – є загальноісторичним фактом. Чоловіки – це історична каста, оскільки

⁵⁷ Див.: Лавриненко Н.В. Соціологія сім'ї // Соціологія: Короткий енциклопедичний словник. / під заг. ред. В.І. Воловича – К.: УЦДК, 1998 – С. 573.

⁵⁸ Див.: Дворецька Г.В. Соціологія : навч. посібник – К.: КНЕУ, 2002 – С. 278.

⁵⁹ Див.: Черняк Е.М. Социология семьи : учебное пособие – М. : Дашков и К°, 2003 – С. 36-39.

сексуальні потреби універсальні. Чоловіча сексуальність – це шлях експлуатації жінок усіх соціальних прошарків, бо репродуктивний контроль належить чоловікам. Пригнічення жінок носить універсальний характер у всіх відомих людських суспільствах. Основа радикального фемінізму – зміщення акценту з біологічної статі на соціальну.

Соціал-феміністичний напрям критично ставиться до основного тезису радикального фемінізму про універсальність патріархальної влади чоловіків як основи пригнічення жіночої статі. Марксистські та соціал-феміністичні концепції звертаються для пояснення дискримінації жінок до ідеї класового антагонізму всередині суспільства.

Особливо виражений *економічний підхід*, пов'язаний зі статевим розподілом праці. Жінки є дешевою та доступною робочою силою, «резервною армією» праці. Чоловіки і жінки в однаковій мірі є об'єктами капіталістичної експлуатації, тому мають бути класово солідарними у боротьбі проти суспільства «неоплаченої праці».

Нерівність статей пов'язана перш за все з суспільним розподілом праці. Жіноча праця у домашньому господарстві є безкоштовною. Поміж тим неоплачені домашні послуги допомагають виробництву робочої сили. Це значне джерело експлуатації жіночої статі зі сторони суспільства. Потрібні дієві громадські ініціативи по модифікації суспільного ладу у напрямку підвищення соціального статусу жінки, встановленню політики «рівних можливостей».

Феміністичні *концепції «рівних можливостей»* по суті ґрунтуються на ідеї *маскулізації*, наслідуванню чоловічому прикладу. Ця основна феміністична парадигма отримала критичну оцінку в *теорії статевої відмінності*. Маскулізація соціальних ролей у кінцевому результаті веде до ліквідації особливостей статевої життєдіяльності, до тотальної статевої байдужості. Жіноча ідентичність перш за все проявляється в материнстві. Радикальний фемінізм намагається визволити жінок від біологічної статі. Така позиція, вважає *Є. Черняк*, носить антисімейну направленість. Подібному вульгарному радикалізму протиставляється заснована на життєвій логіці ідея *соціо-біологічної дихотомії*. Стратегія рівності має бути направлена не на маскулізацію, а на визнання особливостей гендерної життєдіяльності.

Найширше коло головних напрямів дослідження пропонує дослідниця *С. Бурова*, додаючи до всіх попередніх ще й культурологічний напрям⁶⁰.

Культурологічний підхід набрав сили завдяки використанню досягнень антропології, етнології, структурної лінгвістики, семіотики й теорії інформації. Це сприяло новим підходам для розв'язання проблеми співвідношення між суспільством і культурою, яка не тотожна суспільству, але у той же час пронизує всі його сфери та суспільне життя в цілому.

⁶⁰ Див.: Бурова С.Н. Зазнач. твір – С. 903-904.

Проблема вирішується, коли культура розглядається як інформаційний аспект суспільства, як соціально значима інформація, що регулює діяльність, поведінку і спілкування людей. Ця інформація як сукупний соціальний досвід передається від покоління до покоління завдяки її закріпленню у знакових системах. За такого підходу вчинки і поведінка членів сім'ї, зокрема, батьків, традиції і звичаї набувають *функції знаків*, які фіксують програми діяльності, поведінки і спілкування. Ці програми мають складну трирівневу ієрархічну організацію. Перший рівень – *реліктові програми* – залишки минулих культур, що впливають на сьогодення. Другий рівень – *програми*, що забезпечують *відтворення сучасного суспільства*. Третій – *програми* соціального життя, що і генеруються в науці – у теоретичних знаннях й інноваційних технологіях⁶¹.

Схожої структуризації культур дотримувалась американський антрополог *Маргарет Мід* (1901-1978). Розділяючи процеси соціалізації, як соціального навчання взагалі, від *інкультурації* – як реальне навчання в специфічній культурі, вона виділяє три *типи культур*: 1) *пост-фігуративні* – завдяки слабким змінам зберігаються протягом трьох поколінь; 2) *кофігуративні* – виникають через кризу пост-фігуративних культур і поєднують елементи попереднього рівня з оновленими; 3) *пре-фігуративні* – виникають через загострення різниці соціального досвіду між поколіннями і домінування нового досвіду⁶².

Отже, згідно *культурологічного підходу* сім'я розглядається як носій і ретранслятор знакових програм соціального досвіду сімейного способу життя, поведінки і діяльності в культурному середовищі конкретного суспільства.

Таким чином сім'я у соціологічному дослідницькому дискурсі може бути представлена широкою палітрою основних і тих, що за межами такого їх визнання, підходів та напрямів досліджень.

Одними відомими мислителями та вченими сім'ї розглядалась з біологічних позицій (*Платон, Аристотель, Кант, Фіхте* та ін.), іншими – з еволюційних (*Й. Бахофен, Дж. Мак-Леннан, Л. Морган, Ф. Енгельс, М. Ковалевський, С. Шпилевський, Л. Штернберг* та ін.). Серед найвідоміших підходів до вивчення сім'ї: культурологічний – *К. Циммерман, М. Мід*; структурально-функціональний – *Е. Дюркгейм, У. Огборн, Т. Нарсонс*; інтеракціоністський – *Ф. Ле-Пле, Е. Берджесс, Ч. Кулі, Ф. Знанецький, Ж. Піаже, З. Фройд, Дж. Г. Мід* та ін.; конфліктологічний – *К. Маркс, Ф. Енгельс, Хартманн, Софіліос-Ротшильд* та ін.; інституціональний та груповий – *А. Харчев, М. Мацковський, Н. Юркевич* та ін. Кожен з підходів має свої недоліки та обмеження. Проблема розуміння сім'ї як цілісного явища полягає в адекватності концепцій та термінології, що застосовуються. Потрібна наявність таких концептуальних конструкцій, котрі здатні зафіксувати характер та ступінь

⁶¹ Див.: Социология. Энциклопедия / Сост. Н.А. Грицанов и др. – Мн.: Книжный Дом, 2003 – С. 478-479.

⁶² Див.: Там само – С. 557-558.

реалізації суспільних функцій сім'ї на макрорівні у залежності від внутрішньої групової взаємодії членів сім'ї, які намагаються одночасно задовольнити і свої особисті потреби (А. Антонов, В. Медков). Цьому може відповідати системний підхід (Мацковський М., Антонов А., Медков В.). Розгляд сім'ї як системи передбачає її аналіз на макро- та мікрорівнях у просторовому та часовому континуумі. Проте ця перспективна ціль надзвичайно важка і є здійснюваною лише загальними зусиллями багатьох спеціалістів та вчених, для досягнення якої необхідно вирішити дуже багато методологічних та методичних задач⁶³.

Резюме:

1. Класифікація і типологізація є засобами структурного групування інформації, яке в першому випадку здійснюється за показником, об'єктивно властивим усій сукупності даних, а у другому – за суб'єктивним показником.

2. У соціології сім'ї використовують антропологічну, статистичну і, власне, соціологічну типології. У останньому випадку вона здійснюється за критеріями: ступінь родинності, належність, кількість поколінь, число батьків, число дітей, лідерство, володіння.

3. До основних функцій сім'ї відносять: репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, виробничо-економічну, матеріального забезпечення, первинного соціального контролю, духовного спілкування, соціально-статусну, дозвільну, емоційну, сексуальну.

4. Дисфункціональною є сім'я, в якій не виконується одна чи декілька основних функцій.

5. До основних напрямів соціологічного дослідження сім'ї відносять функціоналізм, конфліктологію, фемінологію та символічний інтеракціоналізм.

Запитання для самоконтролю:

1. За якими ознаками різняться класифікація і типологізація як засоби узагальнення соціологічної інформації?
2. Які підходи до типологізації сімей використовують у соціології сім'ї?
3. За якими критеріями здійснюється антропологічна типологія сімей?
4. За якими критеріями здійснюється статистична типологія сімей?
5. Назвіть і охарактеризуйте основні критерії типології сімей у соціології.
6. Назвіть і охарактеризуйте основні функції сімей у сучасному суспільстві.
7. Дайте визначення дисфункціональної сім'ї.

⁶³ Див.: Бурова С.Н. Зазнач. твір – С. 903-904.

8. Охарактеризуйте основні типи дисфункціональної сім'ї у сучасному суспільстві.
9. Назвіть основні напрями дослідження сім'ї у сучасній соціології.
10. Розкрийте сутність функціонального і конфліктного напрямів дослідження сім'ї.
11. Розкрийте сутність фемінологічного і культурологічного напрямів дослідження сім'ї.

Список використаної та рекомендованої літератури:

1. Глазунов С.В. Соціологія сім'ї : навчальний посібник – Дніпропетровськ, 2000.
2. Дворецька Г.В. Соціологія : навч. посібник. – К. : КНЕУ, 2002.
3. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т. 10 : Гендер. Семья. Родство. – М. : ИНФРА-М, 2007.
4. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія: Загальний курс. – К. : Каравела, 2011.
5. Мацковский М.С. Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики. – М. : Наука, 1989.
6. Мигович І.І. Основи соціології. – Ужгород : Патент, 1996.
7. Смелзер Н. Социология. — М. : Феникс, 1994.
8. Социология: Учебник / отв. ред. П.Д. Павленок. – М. : Книготорговый центр «Маркетинг», 2002.
9. Социология : энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин и др. – Минск: Книжный Дом, 2003.
10. Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008.
11. Черняк С.В. Социология семьи : учебное пособие – М. : 2003.

Глава 4.

ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ

Засвоївши матеріал цієї глави, Ви зможете знати і вміти:

- Пояснювати основні підходи щодо розуміння людини в соціології сім'ї.
- Розкривати сутність людини як живої біопсихосоціальної багаторівневої системи.
- Визначати соціальні статуси, ролі і типи особистості у гендерному дискурсі.
- Описувати сутнісні ознаки статусно-рольової системи сім'ї.
- Характеризувати рольові репертуари основних суб'єктів статусно-рольової системи сім'ї.

Логіка викладання матеріалу:

4.1. Людина як жива біопсихосоціальна багаторівнева система.

4.2. Соціальні статуси, ролі і типи особистості: гендерний дискурс.

4.3. Людина у статусно-рольовій системі сім'ї.

Основні терміни: людина, особистість, біопсихосоціальна система, біологізаторські концепції, соціологізаторські концепції, біосоціальні концепції людини, соціальний статус, соціальна роль, типологія особистості, гендер, статусно-рольова система сім'ї.

4.1 Людина як жива біопсихосоціальна багаторівнева система.*

Звернення до соціологічного розуміння людини як суб'єкта сімейного життя мотивоване наступним: *по-перше*, суспільне життя (зокрема сімейне) – це сукупність явищ і процесів, що відбувається між людьми. Отже, сутність та особливості людей – суб'єктів цього життя не може залишатись поза увагою дослідників; *по-друге*, у сучасній соціології підвищується інтерес до мікроструктур і процесів, що відбуваються в малих групах, до яких належить і сім'я; *по-третє*, у соціологічних джерелах продовжується уточнення поняття «людина», що вимагає чіткого викладення його розуміння у цьому підручнику.

Сукупність різних наукових підходів до розуміння сутності людини можна звести до трьох основних *концепцій проблеми людини* залежно від трактування співвідношення біологічного та соціального: біологізаторська; суто соціальна (соціологізаторська); біосоціальна.

Суть *біологізаторської* концепції полягає в тому, що біологічні фактори вирізняють як головні, визначальні в життєдіяльності людини. Одним із прихильників такого розуміння природи людини був *З. Фройд*, який звернув увагу на негативні ірраціональні сторони людини, пов'язані з її біологічною природою і психікою. Насамперед сексуальні потреби, є, як він стверджував, головними в людській природі й "доводи розуму безсилі проти їх пристрастей".

Сутність *соціологізаторського* – розуміння людини як суто соціальної, предметно-діяльної істоти, лише як носія суспільних відносин.

На думку російського філософа *Е. Ільєнкова*, спочатку і до кінця особистість – це явище соціальної природи, соціального походження. Мозок же лише матеріальний орган, за допомогою якого особистість здійснюється в органічному тілі людини, перетворюючи це тіло в слухняне, легко кероване знаряддя"⁶⁴.

Серед характеристик соціологізаторського розуміння, що обмежують його можливості щодо адекватного уявлення сутності людини, можна відокремити такі:

- Перебільшення ролі найвищих соціальних впливів на людину.
- Абсолютизація ролі соціального стосовно психіки людини.
- Ігнорування індивідуального рівня буття людини.
- Ігнорування індивідуальних відмінностей людей.

Як бачимо, ні біологізаторська, ні соціологізаторська концепції не в змозі дати наукові пояснення природи людини, і насамперед через свою однобічність.

"Людина та її історія виявляються найскладнішими явищами в світі, – підкреслював *П.Сорокін*. – Пояснити їх за допомогою якогось одного принципу – справа безнадійна. Звідси – хибність і безнадія всяких моністичних теорій, що роблять спроби пояснити історію та діяльність людей за допомогою одного фактора"⁶⁵.

У прагненні подолати однобічність і об'єднати раціональні елементи кожної з розглянутих крайніх позицій виникла *біосоціальна* концепція людини.

У цій концепції людська природа розглядається як біосоціальна. Людина при цьому розглядається як істота, що живе за біологічними та соціальними законами. У ній існують як соціальна (головна), так і повноцінна біологічна сторони, які перебувають у стані діалектичної єдності.

Досить вдалою та науково обґрунтованою вбачається розуміння людини як *живої біопсихосоціальної багаторівневої системи*.

Людина в цій концепції (*І. Хоміч*) представлена як *багаторівнева жива система*⁶⁶. Таких рівнів п'ять:

1. Структурний.
2. Функціональний.
3. Психічний.
4. Свідомий.
5. Поведінково-діяльний.

⁶⁴ Ильенков Э.В. Что же такое личность? // С чего начинается личность – М. : 1983 – С.328.

⁶⁵ Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. – М. : Наука, 1994 – С.181-182.

⁶⁶ Див.: Хомич И.И. Человек – живая система: естественно-научный и философский анализ – Минск : Беларусь, 1986.

Жоден з цих рівнів не є самостійним. Кожен з них виконує свою специфічну роль в системі і служить невід'ємним її компонентом. Всі вони поєднуються системоутворюючим фактором – кінцевим результатом функціонування живої системи.

Структура системи передбачає певний ієрархічний зв'язок між рівнями, який зумовлений поетапним еволюційним виникненням. Кожен рівень надбудовувався один над одним, утворюючи своєрідну ієрархічну структуру. В ній перший структурний рівень є наче матеріальною основою виникнення другого, функціонального рівня. На базі функціонального сформувався третій, психічний рівень, який, в свою чергу, є природною передумовою для формування четвертого рівня – рівня свідомості. Останній став передумовою для формування поведінково-діяльного рівня, випробовуючи разом з ним формуючий вплив трудової діяльності.

Таким чином, кожен визначений рівень ґрунтується на можливостях і якостях наступного, маючи на них інформаційний, енергетичний та інший вплив. Вищі рівні як би вбирають у себе, інтегрують наступні рівні і надають їм якісно нового характеру.

У силу цього всі нижчі рівні і приналежні до них елементи несуть на собі відбиток попередніх. Подібна структура надає можливість вивчати різні рівні організації людини приватним наукам, використовуючи для цього свою методику дослідження. В той же час осмислення взаємозв'язку приватних результатів досліджень вимагає інтегративного підходу, спираючись на найбільш узагальнюючі науки про людину, зокрема на соціологію.

Системні характеристики людини:

Людина – багаторівнева жива система.

Людина – жива система, що відрізняється від усіх небіологічних систем ознаками життя і своєю поведінкою. Це постійна неперервна система, яку зупинити не можливо. Вона виникає, руйнується за особливими законами.

Людина – система, яка саморегулюється, їй притаманні адаптивні механізми саморегуляції, що дозволяють реагувати зміною своєї поведінки на будь-яку зміну навколишнього середовища.

Людина – соціально інтегрована жива система. Ця здібність в ній з'явилася під зростаючим впливом соціальних факторів в процесі еволюції. Праця, свідомість, мовлення, мислення та інші атрибути людини вплинули на всі елементи та рівні системи, надавши їй соціального інтегративного характеру.

Людина – відкрита система, яка не може існувати в розриві з навколишнім світом, природним і соціальним середовищем, без безперервного обміну з ними речовиною, енергією та інформацією. Людина і середовище являють собою нову систему, між елементами якої в процесі еволюції склалася своєрідна динамічна рівновага. Будь-яке відхилення від неї служить головним джерелом активності живої системи.

Зазначимо, що всі рівні людини – системи задіяні на виконання центральної задачі – підтримання цілісності, стійкості і здатності до розвитку всієї системи. Як *структурний*, так і *функціональний* рівень являє собою функціональні об'єднання певного числа структурних елементів, призначених еволюцією для виконання життєво важливих завдань. Основними структурно-функціональними підсистемами являються наступні: опорно-рухова, серцево-судинна, дихальна, травнева, сечовидільна, статева, ендокринна, гуморальна і нервова.

Наступний *психічний рівень*, матеріальним носієм якого є центральна нервова система, яка має специфічну форму відображення реальної дійсності, а також складнішу інтегруючу функцію. Саме ці властивості дають підстави розглядати психічну діяльність людини як особливий, більш високий рівень функціонування живої системи. Завдяки центральній нервовій системі людина швидко й адекватно відтворює реальну дійсність, ефективніше пристосовується до середовища існування, врешті-решт нервова система об'єднує, організовує і корегує діяльність всіх інших систем організму на виконання поставлених перед ним завдань. Відзначимо, що у корі великих півкуль головного мозку знаходиться головний центр управління свідомою діяльністю людини.

Рівень свідомості являє собою соціально інтегровану систему психічних функцій людини, за допомогою якої вона отримує можливість в ідеальній формі адекватно відтворювати всі прикмети, явища і процеси реальної дійсності й перетворювати світ за своїми інтересами.

Свідомість – це продукт людського мозку, яка має глибокі внутрішньо необхідні зв'язки з іншими елементами живої системи й обумовлена ними. Збагативши людину новими, соціальними формами життєдіяльності, вона не втратила зв'язку з передуючими іншими рівнями живої системи. Підвівшись над ними у ході еволюції, свідомість об'єднала всі рівні, чим надала всій системі соціально інтегрованого характеру.

З рівнем свідомості пов'язано й формування особистості під впливом факторів соціального середовища. Однак, будучи соціально обумовленим, її формування нерозривно пов'язано з попередніми рівнями людини – структурним, функціональним, психічним. Наприклад, характер пов'язаний з темпераментом, а значить, і з типами нервової діяльності, які безпосередньо залежать від структури нервової системи. Звідси особистість в загальнолюдському плані має свою стійку структуру, яка включає в себе такі компоненти як *емоції, волю, характер, здібності, мовлення* – ці компоненти є основними. На їх базі будуються всі інші характеристики особистості: *свідомість, ідеали, спрямованість* тощо.

Усі компоненти особистості виконують різні функції, але спрямовані на посилену і швидку реалізацію виникаючих потреб. У свою чергу, потреби пов'язані не тільки з рівнем свідомості, але і з усіма іншими рівнями живої системи. Це дає підстави для виділення в особистості, поряд із свідомими й інших рівнів: структурного, функціонального, психічного.

Схожої позиції дотримується польський соціолог *Я. Щепанський* у своїй *концепції соціальної особистості*.⁶⁷ *Соціальна особистість* або комплекс стійких якостей індивіда, котрі впливають на його поведінку та такі, що виростають на ґрунті біологічних та психічних якостей і витікають з впливу культури та структури спільностей, де індивід був вихований та де він бере участь, охоплює наступні, на його погляд, елементи, розвинуті у процесі соціалізації. У цьому процесі групи, що виховують (сім'я, школа, групи ровесників), передають людині ряд цінностей та систем цінностей. Серед них знаходиться також *культурний ідеал особистості*. Іншою соціогенною складовою особистості є *соціальні ролі*, що виконуються у різних колективах; далі виділимо тут *суб'єктивне «я»*, тобто створене під впливом інших уявлень про власну особу, а також *відображене «я»*, тобто комплекс уявлень про себе, створених із уявлень інших людей про нас самих. Інтегрований комплекс цих елементів створює соціальну особистість індивіда.

Слід підкреслити, що *інтеграція особистості* означає перш за все відсутність конфліктів між складовими елементами. Наявність конфліктів може призвести до *дезінтеграції*. Це може трапитись внаслідок протиріч між біо-, психо- та соціогенними елементами, наприклад коли культурний ідеал особистості потребує пригнічення сильних біологічних спонукань і т. ін. Це може трапитись внаслідок захворювання нервової системи, системи залоз або ж порушення інших основних функцій організму. Проте, нас тут цікавлять перш за все *соціальні причини дезорганізації особистості*. До них відносяться: а) участь в декількох соціальних групах, що нав'язують індивіду суперечливі приклади поведінки; б) участь у дезорганізованих групах, де немає чітко окреслених соціальних ролей, немає системи громадського контролю та немає встановлених критеріїв оцінок; в) протиріччя між біо- та психогенними елементами та вимогами соціальних ролей (наприклад, коли несмілива та сором'язлива людина вимушена взяти на себе роль, що потребує великої відповідальності, ініціативи та сміливих рішень; тоді неможливість пристосуватися до ролі закінчується дезорганізацією всієї особистості); г) нарешті, необхідно назвати розпад психічних елементів особистості, який також може трапитись на соціальному чи біологічному ґрунті.

Таким чином, таке нетрадиційне розуміння особистості по-новому ставить питання про співвідношення понять особистості та людини. За своєю суттю при такому підході ці поняття рівнозначні, що дозволяє використовувати їх далі у викладі як синоніми.

Отже, людина є носієм особистісних характеристик і ототожнює в собі всю сукупність ознак соціальної особистості.

⁶⁷ Щепанський Я. Элементарные понятия социологии – М. : Прогрес, 1969 – С. 68-69, 76-77.

4.2. Соціальні статуси, ролі і типи особистості: гендерний дискурс.

Людина, як суб'єкт соціально-сімейних відносин, має певні статусно-рольові характеристики, сукупність яких описується поняттям «*структура особистості*». У сучасній соціології окреслились два підходи до аналізу соціологічної структури особистості – *нормативний* і *функціональний*.

Суть *нормативного підходу* полягає в тому, що він допомагає віднайти ті найсуттєвіші ознаки, яким особистість має відповідати в ідеалі. Серед нормативних елементів особистості такими є *світогляд, духовне багатство, висока мораль*.

Функціональний підхід, на відміну від нормативного, допомагає виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Виходячи з цього підходу, у соціологічній структурі особистості можна виділити три основні елементи: 1) соціальний статус; 2) соціальну роль; 3) спрямованість особистості.

Соціальний статус визначається у соціології як становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів, груп, яке пізнається за соціально значущими для даної системи ознаками. У найзагальнішому розумінні *соціальний статус* особистості в суспільстві пов'язують, як правило, з віком, статтю, походженням, професією, сімейним станом.

Розрізняють такі *види статусу*: 1) "*природжений*" (соціальне походження, стать, національність, раса); 2) "*надбаний*" (освіта, кваліфікація). Крім того, соціальний статус може бути *офіційним* або *неофіційним*. Офіційний має під собою, як правило, офіційну основу – реальний внесок індивіда у розвиток суспільства (праця інженера, вчителя). Втім, як свідчить досвід, часто неофіційний статус оцінюється певними категоріями людей вище, ніж офіційний.

Слід також відрізнити *соціальний статус* від *статусу особистісного*, тобто становища, що його займає індивід як людська істота у первинній групі (сім'ї, колі друзів, серед колег).

У марксистській соціології першоосновою визначення соціального статусу є *класовий поділ* суспільства, розбіжності в середині самих класів.

У західній соціології дослідження соціального статусу значною мірою спираються на *концепцію соціальної стратифікації* німецького соціолога *Макса Вебера* (1864-1920), згідно з якою статусні групи є найважливішими елементами соціальної структури. Такі групи характеризуються специфічним *стилем життя*, певним *типом освіти* і *заняттям*, сприйняттям певних *цінностей* і *вірувань*, додержанням *правил поведінки* і *звичаїв*.

У своїй концепції *П. Сорокін* за критерій соціальної стратифікації бере три основні форми: *економічну, політичну і професійну*.

Т. Парсонс у теорії соціальної дії спробував розробити універсальні критерії соціальної стратифікації, а саме:

- "якість" (позиція, відповідальність, компетентність особистості);
- "виконання" (оцінка діяльності індивідів порівняно з діяльністю інших людей);
- "володіння" (майстерністю, талантом, матеріальними, культурними ресурсами).

У сучасних *концепціях соціальної мобільності* (термін запровадив у соціологію П. Сорокін) часто використовують *семикласову* вертикальну *стратифікацію*:

- 1) вищий клас професіоналів, адміністраторів;
- 2) технічні спеціалісти середнього класу;
- 3) комерційний клас;
- 4) дрібна буржуазія;
- 5) техніки й робітники, які здійснюють керівні функції;
- 6) кваліфіковані робітники;
- 7) некваліфіковані робітники.

Цікаві розробки, пов'язані із соціальним статусом особистості, з'являються останнім часом і в Україні. Так, учені Інституту Соціології НАН України Ю. Канигін і Ю. Яковенко пов'язують проблему соціального статусу особистості з потребою формування інтелектуальної еліти. Соціальний статус особистості, стверджують вони, вже давно переріс свої стихійні прояви і формується цілеспрямовано, з урахуванням індивідуальних якостей особистості.

Ще одна соціальна ознака, що використовується для опису соціальної стратифікації суспільства, визначається поняттям «гендер» (від англійської *gender* – стать, рід). У соціологію це поняття було введено американською дослідницею Енн Окліс у 1972 у своїй книзі «Секс, гендер і суспільство»⁶⁸.

З тих пір поняття гендер вживається за аналогією із соціальним класом, національністю, віком та ін., котрі враховуються при аналізі соціальної нерівності та субординації. Дві біологічно рівних статі – чоловік і жінка, потрапивши у соціальне середовище, наділяються різними значеннями, тобто їм приписують різні соціальні якості. У результаті *біологічна стать* перетворюється у *соціальний рід* – гендер. Суспільство перекреслило те, що передбачила для нього природа, і створило нову структуру відносин двох статей, перетворивши їх у соціальні характеристики, соціальні статуси. У такому випадку гендер показує на вертикальну стратифікацію суспільства, тобто соціальну нерівність чоловіків та жінок у суспільстві. Усюди, де з'являється нерівність, обов'язково з'являється стратифікація – розташування шарів (або груп) зверху вниз, навіть, якщо їх усього двоє. Інша справа термін «*розбіжності*». Він, як правило, не пов'язаний ні зі стратифікацією, ні з вертикальною ієрархією. Це – неоднорідність по горизонтальній лінії між

⁶⁸ Див.: Добреньков В.І., Кравченко А.І. Знач. твір – С. 12-27.

людьми, що стоять на одному соціальному щаблі. Відмінність між чоловіком та жінкою у темпераменті, психологічному складі, типі поведінки, звичках та звичаях та, навіть, розподіл праці між ними (хоча це тільки соціальна характеристика суспільства) свідчать про *диференціації*, але не про *стратифікації*. різниця не є нерівністю, хоча обоє можуть стосуватися соціальної сфери. Вирішальним фактором у формуванні відмінностей є культура: «жінкою не народжуються, нею стають».

Необхідність введення поняття «гендер» на відміну від поняття «біологічна стать» пов'язана із тим, що у кожній культурі існує певний набір соціальних ролей, котрі закріплююся за двома найважливішими статусами – чоловіком та жінкою – і потребують таких культурних практик та систем виховання, які ніяк не пояснити лише біологічним причинами.

Зазвичай виділяють *особистий гендер*, *структурний*, що представлений на рівні соціальних інститутів та *символічний гендер* – культурний зміст *мужності* та *жіночності*.

Гендерні стосунки це форма соціальних відносин між великими суспільними групами з приводу економіки, культури, влади та інших ресурсів, що являють собою соціальну цінність. Гендерні стосунки пронизують усю культуру, суспільний устрій, державні інститути, методи прийняття рішень та стиль мислення. Вони накладають незабутній відбиток на мову, звичаї, мистецтво, виробництво.

Вони зображуються у таких термінах, як *фемінність*, *маскулінність*, *приватний*, *суспільний*, *патріархат*, *сексизм*. Здавна гендерні стосунки базуються на економічній, соціальній та політичній перевазі чоловіка. Такий порядок у науці називається *патріархатом*. У традиційній сім'ї, котра нараховує декілька поколінь, глава сім'ї, старший чоловік, виступав не тільки у ролі годувальника, а також судді, який вирішував спірні питання, особи, яка визначала соціальний статус сім'ї в ієрархії (високий, середній або низький), керівника і, нарешті, якщо мова йде про політика, чоловіки складали політичну еліту країни. Тим не менш у античному світі та у середньовічній лицарській культурі жінки грали велику роль, виконуючи функції тіньового кабінету. У результаті головні рішення у сім'ї, а інколи і у державі, приймалися жінками, серед яких було багато видатних політиків. Відношення до жінок як до вищих істот – одне з основних вимог західної цивілізації.

Отже, гендерні відносини реалізуються через реалізацію певних гендерних ролей, які вирізняються у різних культурах. *Гендерна роль* є різновидом соціальної ролі.

Соціальна роль. Виходячи із соціального статусу, людина як член суспільства виконує ту чи іншу роль. Соціальна роль визначається в соціології як нормативний зразок поведінки індивіда, що займає певну соціальну позицію (у суспільстві, групі, організації) і виконує відповідні їй функції.

Виконуючи ті чи інші соціальні ролі в суспільстві, одні з них індивід має можливість вибирати вільно (роль матері, батька), інші йому дано незалежно від його волі і бажання (роль жінки, чоловіка, національність, раса). Із соціальною роллю, як правило, пов'язують певні права та обов'язки індивіда, ступінь реалізації яких залежить не тільки від змісту рольових вимог, а й від можливостей і якості його самого. Між різноманітними соціальними ролями, що їх виконує індивід, можуть виникати внутрішні або *міжрольові конфлікти*.

Для вивчення сукупності соціальних ролей, які виконує в суспільстві особистість, використовують два основних поняття:

- спосіб життя як відображення соціального в індивідуальному;
- стиль життя як відображення індивідуального в соціальному.

Як у способі, так і у стилі життя проявляються гендерні відмінності, обумовлені гендерними ролями чоловіка і жінки.

Гендерні ролі (gender role) – моделі поведінки, які диктує суспільство чоловікам та жінкам, а також сукупність очікувань, які вимагають оточуючі від людей, що виконують ці ролі. Зовнішніми ознаками суб'єктів жіночої і чоловічої гендерних ролей слугують біологічні відмінності, а також особливості мови, манери поведінки, дотримання норм етикету, культура жестів, одягу, спрямованість інтересів, установок, схильностей і захоплень.

Чоловічі та жіночі гендерні ролі є, як вважають спеціалісти, взаємовиключними, а у деяких суспільствах приклади рольової поведінки можуть бути поляризовані. Гендер створюється (конструюється) суспільством як соціальна модель жінок та чоловіків, що визначає їхнє положення та роль у суспільстві та його інститутах (сім'ї, політичній структурі, економіці, культурі та освіті та ін.). *Гендерні системи* відрізняються у різних суспільствах, проте у кожному суспільстві ці системи асиметричні таким чином, що чоловіки і все чоловіче/маскулінне (риси характеру, моделі поведінки, професії та ін.) вважаються первинними, значущими та домінуючими, а жінки і все жіноче/фемінне визначається як вторинне, незначне із соціальної точки зору та підлегле. *Гендерна система* відображає асиметричні культурні оцінки та очікування, що адресуються людям у залежності від їхньої статі. З певного моменту часу майже у кожному суспільстві, де соціально диктовані характеристики мають два *гендерних типи (ярлики)*, одній біологічній статі диктуються соціальні ролі, які вважаються культурно вторинними.

Як правило, для жінки – це були дім, діти, внутрішній світ. Зовнішній світ – фабрики, майстерні та заклади – належали чоловікові. Розподіл світу за ознакою статі породив дві прямо протилежні установки по відношенню до чоловіка та жінки. Жінка у домашньому усамітненні вела господарство, виховувала дітей, берегла сімейне вогнище. Для цього їй не потрібні були сміливість, честолюбство, рішучість та

підприємливість. Вони потрібні були чоловікові, котрий щоденно боровся за існування, і не тільки за своє власне.

У результаті суспільних перетворень взаємовідносини статей, визначення ролей кожної з них докорінно міняються. Так, у роки радянської влади стан різко змінився: жінки пішли на виробництво і стали до станка з чоловіками. Турбота про дітей та домашнє господарство як і раніше лежала їхніх плечах. Вони вже не були сильно забитими та замкненими у домашньому колі, як раніше. Навпаки, більшість стали народними депутатами, головами колгоспів, директорами фабрик, партійними функціонерами. Проголошена партією та урядом *рівність статей* намагались виконувати у всьому, за винятком побуту. Жінки взяли на себе також і функцію соціальних лідерів. Жіноче лідерство стало особливо помітним після війни, коли частка чоловіків скоротилась і професійні вакансії, що раніше належали їм, почали заповнювати жінки.

Перехід від однієї ролі до іншої, як і формування свого гендерного іміджу у цілому, називається у соціології «гендерний дисплей», «дроблення гендеру», «гендерний перформанс». У 1960-х рр. вони були знайдені та описані соціологами І. Гоффманом, а під час вивчення *гендерної дисфорії* – Г. Гарфінкелем.

У подружжі жінка виконує цілий ряд ролей, необхідних чоловіку, а саме *роль подруги*, з якою можна порадитися по важливим життєвим питанням та облегшити душу, провести разом вільний час або відпустку, з якою можна розділити повсякденні проблеми, довіритися їй, *роль квазіматері*, яка обдаровує його увагою та турботою, *роль господарки*, яка піклується про порядок, затишок, чистоту. Одна з важливих ролей жінки – це *роль коханки*.

Характерно, що уявлення про вміст та форму виявлення цих ролей нерідко формується під впливом гендерних стереотипів.

Гендерні стереотипи – стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру, що відповідають поняттям про «чоловічий» чи «жіночий». Гендерні стереотипи задають траєкторії життєвого шляху та стандарти способу життя. Гендерні стереотипи, уявлення про підходящі даній статі заняття та інтереси, з'являються у дітей уже в 2,5-3 роки. Разом з тим вони відображають погляди суспільства на поведінку, яку очікують від чоловіків чи від жінок. Вони являють собою підвид ширшої категорії – соціальних стереотипів. *Соціальні стереотипи* – буденні аналоги наукових висновків: логічною основою є підведення частини під ціле, розповсюдження якостей, що характеризують цілий клас явищ, на кожну окрему подію.

Недостатній соціальний контроль за дотриманням і поширенням гендерних стереотипів може викликати їх зміщення в небезпечний для оточуючих бік. Основна форма зміщення гендерних, або статево-ролевих стереотипів – наявність сексистських установок. *Сексизм* визначається як позиції або дії, котрі принижують, виключають, недооцінюють та стерео

типізують людей за ознакою статі. Одна із функцій сексизму – виправдання та захист існуючої фактичної нерівності між статями. Сексизм також розглядається як *форма психопатології*, обумовлена розвитком усього суспільства, а не тільки індивіда. Наприклад, твердження «жінки не рівні чоловікам за інтелектом» або заява про необхідність повернення жінок в сім'ю можуть слугувати виявленням сексизму.

Слід зазначити, що сприйняття особистістю тих чи інших гендерних ролей, відкритість до впливу гендерних стереотипів багато в чому залежить від самої особистості, її спрямованості.

Спрямованість особистості у загальному вигляді розкриває її ставлення до навколишньої дійсності і самої себе. Український соціолог В. Хмелько виділяє три аспекти соціальної спрямованості особистості:

- *ідейно-політична*, яка містить у собі різні сторони суб'єктивного ставлення людини до певних ідеологій, класів, націй, держав, правових систем, мікросоціальних груп, спільнот і соціальних організацій;
- *соціально-культурна*, тобто ставлення до праці, інших видів неполітичної діяльності, їхніх безпосередніх умов, сім'ї, до інших малочислених соціальних груп;
- *моральна*, що включає соціальні орієнтації, які відображають суб'єктивне ставлення людини до інших людей і самої себе.

У своїх безпосередніх проявах спрямованість особистості виступає щодо інших людей як сукупність особистих якостей індивіда, які характеризують його потреби, інтереси, прагнення, ідеали, переконання, цінності тощо.

Таким чином, *соціологічна структура особистості* є сукупністю стійких зв'язків між елементами у процесі становлення, діяльності і спілкування людини як суспільної істоти.

В процесі взаємодії людини у оточуючому соціальному середовищі ті чи інші "набори" особистісних характеристик проявляються у виникненні типових характеристик людини – *соціальних типів* за певною ознакою – критерієм.

Так, *Е. Шпрангер*, типологізуючи людську індивідуальність за ціннісно-орієнтаційною спрямованістю людини, виділив шість *ідеальних типів*: «економічна» людина господарства, "теоретична" людина науки, "естетична людина мистецтва, "соціальна" людина любові та самовіддачі, "політична" людина влади і "релігійна" людина.

Типологізацію, на думку *Є.І. Головахи*, можна визначити як процес (а виділені типи – як результат сукупності елементів об'єкта дослідження, що здійснюється на підставі аналізу ознак цього об'єкта: виділення серед них найбільш значущих (суттєвих): обґрунтування значущості виділеної ознаки, групування всієї сукупності елементів об'єкта на підставі суттєвої ознаки (або сукупності ознак). Головне завдання типології зводиться до

пошуку суттєвих ознак, що визначають внутрішні закони розвитку об'єкта і його закономірні зв'язки з іншими об'єктами зовнішнього світу⁶⁹.

Процес демократизації в українському суспільстві заснований на принципах політичного та економічного плюралізму, попри всю непослідовність створив передумови для формування демократичної свідомості суспільства та особистості. Проте суперечності переходу від тоталітарної системи до демократії зумовлюють переважання "перехідного типу" особистості, який характеризується *амбівалентністю* – двоїстим, суперечливим ставленням до перспективи розвитку суспільства.

Свідомість *амбівалентної особистості формується* з двох складових – демократичних ціннісних уявлень, з одного боку, і тоталітарних орієнтацій, породжених у жорсткій нормативній системі закритого суспільства – з іншого. Так утворюються перехідні типи особистості.

Конформно-амбівалентний тип особистості. Для нього є характерним некритичне прийняття будь-яких соціально-політичних альтернатив, а також підтримка політичних рішень, лідерів і організацій, які взаємно виключають одна одну. Конформно-амбівалентна свідомість не може зберігатися довго без руйнівних соціальних та психологічних наслідків для особистості і суспільства. Вичерпання по-своєму стабілізуючого суспільство конформно-амбівалентного типу свідомості призводить до дедалі ширшого розповсюдження протилежної амбівалентній реакції – *негативізму*.

Нігілістично-амбівалентний тип особистості. Схильний до заперечення будь-яких альтернатив суспільного розвитку, до негативізму у ставленні до будь-якої організованої політичної сили. Переважання таких реакцій призводить до відмови від політичного життя в усіх його формах, крім стихійного висловлювання невдоволення та протесту.

Вражаючою ілюстрацією вияву цього типу свідомості є дані досліджень, проведених протягом 90-х років Інститутом соціології НАН України, під час яких більшість громадян України негативно оцінили і попередній, і сучасний, і навіть майбутній уряди щодо наслідків їхньої діяльності й потенціалу розв'язання соціально-економічних проблем України.

Нігілістично-амбівалентна свідомість чинить опір будь-яким спробам вивести суспільство з кризи перехідного періоду, стихія її – це поглиблення кризи, що постійно підкидає хмиз до тліючого багаття незадоволення всім й усіма. Будучи в стабільному суспільстві долею люмпенізованих та маргінальних верств, цей тип свідомості за умов затяжної кризи набуває масового поширення. Знайшовши ідеологічну доктрину в нехитромудрому гаслі "чим гірше, тим краще", він

⁶⁹ Див.: Соціологія / за ред. С.О. Макеєва. – К., 1999 – С.189 – 195.

перетворюється на стихію руйнування матеріальних і духовних засад суспільного життя.

Мозаїчно-амбівалентний тип особистості. Характеризується суперечливим поєднанням елементів демократичної свідомості, яка формується, та тоталітарних структур, що поступово руйнуються. До того ж основний конфлікт мозаїчної свідомості полягає в суперечності між демократичним ідеалом та реальними темпами і масштабами демократизації, що породжує намагання будь-якими засобами прискорити процес демократичного оновлення, у тому числі й засобами з добре засвоєного тоталітарного арсеналу – посиленням боротьби з "ворогами демократії".

Мозаїчна свідомість здається найбільш гнучкою, здатною у міру руйнування ідеологічних стереотипів минулого до сприйняття демократичних норм. Переважання того чи іншого типу свідомості зумовлює і можливий варіант розвитку суспільства: до авторитарної влади, до бунту та диктатури або до демократичної еволюції.

Розглянувши соціальні типи особистості, притаманні перехідному суспільству, ми усвідомлюємо, що виділені ці типи за ознаками сприйняття соціально-політичного середовища. У той же час виділені типи особистості можуть, на нашу думку, слугувати певним орієнтиром щодо сімейної сфери. Адже людина, яка "родом з тоталітаризму" саме через владні відносини сприймає своє життя, життєдіяльність у всіх сферах суспільства. В тому числі і в сімейній сфері. Наявність специфіки соціального типу особистості в перехідному суспільстві слід враховувати, "приміряючи" до неї *гендерний рольовий репертуар сучасної сім'ї*.

4.3. Людина в статусно-рольовій системі сім'ї

Сімейна соціальна роль пов'язана з такими поняттями, як *рольові очікування* (експектації), *рольовий конфлікт*, *рольова напруга* (role-strain), *рольовий набір* (role-set). *Рольовий набір* – сукупність ролей, які асоціюються з одним статусом. Синонімами цього терміну є *рольовий комплекс*, *рольовий репертуар* та *рольова система*. *Статусно-рольова система сім'ї* розуміється в сучасній соціології як співвідношення та взаємозв'язок соціальних ролей в сім'ї по відношенню одне до одного.

Базисними соціальними ролями в сім'ї є наступні ролі: "дружина", "чоловік", "батько", "мати", "діти", "брат", "сестра", "домогосподарка", "годувальник" та ін. В нуклеарних сім'ях ролей менше, в розширених їх більше. Повна за комплектністю нуклеарна сім'я має 12 можливих ролей: (2 ролі подружні – дружина, чоловік; 2 ролі батьківські – мати, батько; 4 ролі родинно-батьківські – сини, дочки; 4 ролі сімейно-родинні – брати сестри).

Сім'ї з неповним набором мають 8-12 сімейних ролей. В однолітній сім'ї всього 5 ролей – 2 (дружина, чоловік), 2 (батько, мати), 1 – дитина, син чи дочка.

Рольові набори дружини і чоловіка *утворюють статусно-рольовий каркас сім'ї*, навколо якого об'єднуються інші сімейні ролі. В свою чергу в рольовому наборі дружини і чоловіка виявлено по чотири головні ролі в кожному.

Статус дружини реалізується в таких ролях, як *соціальний партнер, сексуальний партнер, домогосподарка, соціалізатор*. В структурі *рольового набору чоловіка* також існують ролі *соціального партнера, сексуального партнера, соціалізатора*. Але четвертою роллю його статусу є роль *годувальника*.

У процесі дослідження визначився певний *рейтинг* цих ролей. На *першому* по важливості *місці* в ньому стоять ролі сексуальних партнерів, тому що саме для легітимного задоволення сексуальних потреб утворюється більшість шлюбів в сучасному суспільстві.

На *другому місці* – економічна роль добування засобів існування та збереження сім'ї – *годувальник*.

Наступне місце займає роль соціального партнера, в якій виступають і чоловік, і жінка.

І *нарешиті* – роль соціалізатора або вихователя дітей. Кожна роль розуміється як певна модель поведінки людини з відповідним статусом, що регулюється нормами, законами, звичаями та традиціями конкретного суспільства.

Роль сексуального партнера передбачає таку модель поведінки, яка відповідає неписаним нормам поведінки і психологічним очікуванням людини, яка знаходиться у цьому статусі.

Роль сексуального партнера визначається і обмежується сукупністю норм:

1. Дотримання подружньої вірності.
2. Невтручання сторонніх в сексуальні відносини.
3. Неприпустимість контролю за поведінкою сексуальних партнерів з боку родичів чи представників громадськості.

Отже, сексуальне партнерство передбачає *заборону* на:

- фізичну зраду;
- моральну зраду;
- духовну зраду.

Порушення цих заборон кваліфікується як *подружня зрада*.

Роль годувальника передбачає таку модель поведінки, яка спрямована на забезпечення матеріального благополуччя у сім'ї шляхом фінансування покупок продовольчих і господарських товарів, одягу, оплати відпочинку та навчання. Отже, основна функція годувальника – заробляти кошти для сім'ї. Ще одна складова частина цієї функції – суспільний престиж основного заняття годувальника (перш за все

чоловіка). Висококваліфікована з гарною оплатою робота визначає соціально-економічне положення сім'ї в цілому.⁷⁰

Традиційно роль годувальника належала чоловікам. Таке становище було закріплено біологічною і соціальною еволюцією, розподілом праці між чоловіками і жінками. Згідно неписаним правилам трудова діяльність чоловіків здійснюється за межами домівки, він може працювати на 5-6 місяців за сумісництвом, він може займатись “відходничеством” – працею на виїзді з тривалою відсутністю у сім'ї.

Фінансове забезпечення сім'ї годувальником надає йому певних *владних переваг* щодо прийняття важливих рішень, контролю за порядком, виконанням своїх сімейних ролей іншими членами сім'ї. Через те, що зарібок тим вищий, чим вища кваліфікація, а вона забезпечується високим рівнем освіти, чоловік за таких обставин виявляється на вершині *сімейної соціальної піраміди* зразу за трьома *критеріями*: високий професійний і освітній статус, а також високий дохід.

Однак, в сучасній соціально-економічній ситуації чоловіки нерідко втрачають роль годувальника сім'ї. За свідченням українського соціолога *Т.Бурейчак* зайнятість жінок в оплачуваній трудовій сфері спричинилася до появи домогосподарств із двома, хоча зазвичай нерівними джерелами доходів.⁷¹ Подекуди роль годувальника в сім'ї перебирають на себе жінки. За російською статистикою в 2002р. 40% жінок в Росії були основними годувальниками в сім'ї.⁷²

Чоловіків, які існують на зарплату дружини можна розділити на три групи:

1. Ті, що роботу втратили недавно і ще не влаштувались на нову, хоча шукають її.
2. Ті, що працюють, але заробляють недостатньо для забезпечення сім'ї.
3. Ті, що не бажають працювати, прикриваючись різними “причинами” (не творча робота, начальство не цінує, мала зарплата та ін.).

У той же час є чоловіки, які всю нерозтрачену енергію направляють у сімейне русло. При працюючій дружині вони сидять з дітьми, займаються їх вихованням, купуються у магазинах, готують їжу, прибирають у домівці, перуть білизну. Тобто повністю ведуть домашнє господарство, виконуючи роль домогосподарки. Так відбувається *обмін традиційними жіночими і чоловічими ролями*.

Роль домогосподарки передбачає таку модель поведінки, згідно якій дружина забезпечує комфортне домашнє життя для всієї сім'ї, виховує дітей, забезпечує їх відпочинок і оздоровлення.

⁷⁰ Див.: Козина И.М. Что определяет статус “кормильца” семьи // Социс: 2000 № II. С. 83-89

⁷¹ Див.: Бурейчак Тетяна. Погані часи для чоловіків? Соціологічні інтерпретації кризи маскуліності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: 2011, № 1. С. 79-95

⁷² Див.: Добренков В.І., Кравченко А.І. Знач. твір – С. 614

Традиційно роль домогосподарки закріплена за жінкою, дружиною, навики для цього набуваються ними завдяки розподілу праці між чоловіками і жінками і відповідні диференціації ролей у шлюбі.

Слід зазначити, що *домогосподарка* – для багатьох не тільки статус або соціальний вибір, але й *особистий вибір*, покликання. Для них робота не цікава в принципі. Зате домашні клопоти сприймаються ними не як тяжка повинність, а як чудова можливість зробити життя близьких людей приємним і комфортним.

Однак не завжди є можливість для виконання *функцій домогосподарки*. Цьому можуть *завадити* наступні *причини*:

1. Фізична недієздатність (обмежені фізичні можливості).
2. Відсутність вмінь та навичок.
3. Відсутність мотивації здійснювати хатню роботу, небажання виконувати цю функцію.

На дію причин впливають *сімейні ситуації*:

- a) чоловік і дружина працюють, ділять домашні обов'язки порівно;
- b) чоловік заробляє багато, наймає прислугу;
- c) спільне проживання з батьками, які беруть на себе функцію домогосподарки;
- d) подружжя не надає порядку в хаті великого значення (творчі працівники – музиканти, художники і т. ін.);
- e) немає постійного помешкання (хіпі, новосели), або нічого прибирати (відсутність меблів);
- f) окреме (роздільне) проживання чоловіка і дружини (немає спільного житла, господарства).

Невиконання функції домогосподарки може призвести до *сімейного конфлікту* і навіть до розлучення.

Слід зазначити, що у випадку, коли дружині доводиться виконувати крім ролі домогосподарки також роль годувальника, зберегти позитивну мотивацію до обох ролей майже неможливо, хіба що на дуже короткий термін.

Роль соціального партнера реалізується через такі соціальні дії, як спілкування і допомога рідним та близьким, розподіл сімейного бюджету і визначення і визначення черговості покупок, прийом гостей, ремонт квартири, вибір репетитора, вузу, місця роботи, шлюбного партнера для дитини і т. ін.

Соціальне партнерство передбачає модель поведінки чоловіка і дружини як представників даного суспільства або соціальної групи. Ця модель є різною для різних суспільств і різних груп:

- вищий клас (крупні бізнесмени)
- середній клас (інтелігенція, дрібний бізнес)
- нижчий клас (робітники).

Для кожного класу існує своє коло соціального спілкування і свій репертуар соціального партнерства. В той же час існує принцип

об'єднання, дійсний для всіх класів. Він стосується друзів і родичів чоловіка і дружини та формується наступним чином: до друзів і родичів чоловіка (дружини) слід відноситися як до своїх особистих.

Роль соціалізатора (вихователя дітей) в сім'ї, що є осередком первинної соціалізації, виконують обидва батьки, передаючи дітям свій життєвий досвід, навчаючи гарним манерам та ремеслам.

Функціональним (правильним) *вихованням* вважається таке, при якому батько та мати передають своїм дітям такі ціннісні орієнтації, правила поведінки і традиції, які закріплені за суспільством.

Батько передає дітям свій статус, матеріальне становище, професійні навички, забезпечує соціальний захист, розвиває інтелектуальні здібності.

Мати повинна підготувати дитину до сімейного життя (передати навички ведення домашнього господарства), психологічні навички взаємовідносин між людьми, гуманістичні моральні цінності. Вона надає самостійну підтримку дітям протягом усього життя, виховує естетичні почуття, передає професійні якості (шиття, в'язання).

У вихованні дітей подружжя виконує неоднакове навантаження. Воно більше у жінок і менше у чоловіків. Така диспропорція пояснюється частково більшою зайнятістю останніх на виробництві, а також патріархальними пережитками, що використовують таку нерівність.

Наявність патріархальних пережитків негативно впливає на стосунки батька з дітьми в наш час. Знижена частка емоційного впливу з боку батька вже не відповідає очікуванням сучасного суспільства. Щоб завоювати авторитет у сучасній сім'ї батько мусить проявляти ряд таких психологічних якостей, які ніколи не входили до традиційного стереотипу маскулінності – чуйність, емоційну відкритість, співчуття. За рівнем душевного саморозкриття чоловіки суттєво поступаються жінкам, що гостро проявляється в сім'ї, зокрема у стосунках з дітьми.

Виконання *соціалізаторської функції* суттєво знижується у неповних сім'ях, де один із соціалізаторів виконує обидві ролі – батька та матері, непрофесійно реалізуючи роль відсутнього з батьків.

На завершення слід зазначити, що роль соціалізатора (як до речі й інші сімейні ролі) мають різну “вагу” для чоловіка і дружини і по різному впливають на їх психічне самопочуття.

Зокрема, роль соціалізатора більш важлива для жінки, оскільки має біологічне і соціальне підґрунтя в материнстві.

За таких само підстав найсильнішим джерелом стресу і депресій для жінки слугує невиконання двох соціальних ролей – турботливої матері і сексуального партнера.

У чоловіків таким джерелом негараздів виступає невиконання двох найважливіших ролей – бути сексуальним партнером і годувальником сім'ї. Найбільшою для чоловіка є загроза імпотенства – як статевого так і фінансового.

Характерно, що функція соціального партнера для чоловіка і дружини є вторинною, хоча саме вміння підтримувати дружні сімейні стосунки між подружжям може виконувати важливу компенсаційну функцію при виникненні дисфункцій у виконанні інших сімейних ролей.

Резюме

1. У вітчизняній літературі з соціології сім'ї утвердився підхід до розуміння сутності людини, зайнятої у сімейній сфері з позиції суб'єктності, сімейних відносин, зміст яких розкривається через тріаду: сімейне життя – сімейна діяльність – сімейна поведінка. Однак набуває поширення підхід, в якому вихідною точкою, від якої починається аналітичний рух, вибирається інша: від дії людини в сімейній сфері – до соціально-сімейних відносин – до формування інституту сім'ї і сімейних структур.

2. Актуалізується відмова від моністичних поглядів на людину на користь плюралістичних. Пріоритетним є розуміння людини як живої, біопсихосоціальної системи, у взаємодії структурного, функціонального, психічного, свідомісного та поведінково-діяльнісного рівнів. Ця жива біопсихосоціальна людина і є носієм особистісних характеристик.

3. Структура особистості у соціології розглядається з двох підходів: нормативний, що виділяє відповідність особи ідеалу за такими нормативними елементами: світогляд, духовне багатство, висока мораль; функціональний, що орієнтує на властивості реального суб'єкта економічної дії: соціальний статус, соціальна роль, спрямованість особистості.

4. Різновидом соціальної ролі є гендерна роль – модель поведінки, що формується суспільством для жінок і чоловіків та визначає їх положення у суспільстві і його інститутах, зокрема – в сім'ї.

5. Співвідношення та взаємозв'язок соціальних ролей в сім'ї по відношенню одне до одного розуміється як статусно-рольова система сім'ї. Статус дружини реалізується в таких сімейних ролях: соціальний партнер, сексуальний партнер, соціалізатор, домогосподарка. Статус чоловіка передбачає ролі: соціального партнера, сексуального партнера, соціалізатора і годувальника. Зміст і рейтинги сімейних ролей змінюються з розвитком суспільства. При цьому відбувається обмін традиційними жіночими і чоловічими ролями.

Запитання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте основні підходи щодо розуміння людини в соціології сім'ї.
2. Розкрийте базові наукові принципи розуміння сутності і поведінки людини.

3. В чому сутність біологізаторського, соціологізаторського і біосоціального підходів щодо розуміння людини?
4. Опишіть концепцію розуміння людини як живої, багаторівневої, біопсихосоціальної системи.
5. Визначте поняття «структура особистості». У чому різняться нормативний та функціональний підходи до розуміння структури особистості?
6. Розкрийте сутність поняття гендеру та охарактеризуйте можливості його використання у соціології сім'ї.
7. Опишіть сутнісні ознаки гендерних ролей чоловіка і жінки у сучасній сім'ї.
8. Розкрийте структуру статусно-рольової системи сім'ї.
9. Опишіть зміст статусно-рольової структури чоловіка у сучасній сім'ї.
10. Охарактеризуйте зміст статусно-рольової структури жінки в сучасній сім'ї.

Список використаної та рекомендованої літератури.

1. Глазунов С.В. Соціологія сім'ї : навчальний посібник – Дніпропетровськ, 2000.
2. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т. 10: Гендер. Брак. Семья. – М. : ИНФРА – М, 2006.
3. Лукашевич М. П., Туленков М.В. Соціологія: Загальний курс – К. : Каравела, 2011.
4. Мацковский М.С. Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики – М. : Наука, 1989.
5. Павлов Б.С. Социология: проблемы семьи. Курс лекций – Челябинск, 1992.
6. Смелзер Н. Социология – М. : Феникс, 1994.
7. Социология: Учебник / отв. Ред. П.Д. Павленок – М. : Книготорговый центр «Маркетинг», 2002.
8. Социология: Энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин и др. – Минск : Книжный дом, 2003.
9. Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городяненко – К. : Академвидав, 2008.
10. Черняк Е.М. Социология семьи : учебное пособие – М. : Дашков и К°, 2003.

Глава 5.

СІМЕЙНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ.

Засвоївши матеріал цієї глави, Ви зможете знати і вміти:

- Розрізняти поняття «соціальна поведінка» і «соціальна дія» суб'єктів сімейного життя.
- Пояснювати різницю між моністичним та плюралістичним підходами до розуміння сімейної поведінки.
- Розуміти вплив на сімейну поведінку космічних, біологічних та соціально-психологічних чинників.
- Пояснювати сутність та етапи дошлюбної поведінки.
- Визначати сутнісні характеристики основних поведінкових механізмів реалізації дошлюбних і шлюбних соціальних ролей.

Логіка викладання матеріалу:

5.1. Сім'я у поведінковому дискурсі.

5.2. Дошлюбна поведінка.

5.3. Поведінкові механізми реалізації дошлюбних і шлюбних соціальних ролей.

Основні терміни: сімейна поведінка, соціальна поведінка, соціальна діяльність, типологія соціальної поведінки, моністична теорія, плюралістична теорія, дошлюбна поведінка, поведінкові механізми, сімейні статуси.

5.1. Сім'я у поведінковому дискурсі

Сім'я – це живий, діючий соціальний організм, що проявляє свої сутнісні характеристики у сімейному житті, яке здійснюється як неперервна взаємодія між членами сім'ї та із зовнішнім соціальним середовищем. Отже, йдеться про *соціальні дії, соціальну поведінку* суб'єктів сімейного життя.

У соціології *поведінка особистості* розглядається як зовнішньо спостережувані вчинки, дії індивідів, їх певна послідовність. Усі вони так чи інакше торкаються інтересів інших людей, колективів, груп спільнот. І тим самим надають поведінці соціального змісту. При цьому йдеться лише про *свідому поведінку*, в якій людина бере участь як розумна істота, тобто досить усвідомлено. *Поведінку* слід відрізняти від близьких соціологічних категорій "дія" і "діяльність".

До *дій* належать лише *деякі види поведінки*, яким властиві навмисність, осмислені комплекси вчинків, що розпочаті для досягнення певної мети, а також ті, що пов'язані з добором засобів, які забезпечують, як переконані діючі, досягнення мети⁷³.

⁷³ Див.: Щепанський Я. Элементарные понятия социологии : пер. с польс. – М. Прогресс, 1969.

Від діяльності поведінка людини відрізняється тим, що остання є лише зовні спостережуваною стороною діяльності, її проявом, що не завжди розкриває зміст діяльності, ступінь засвоєння її суб'єктом⁷⁴.

Категорія "діяльність" є способом існування і розвитку соціальної дійсності, виявлення соціальної активності особистостей, цілеспрямоване відбиття й перетворення ними оточуючого світу.

Види діяльності багатоманітні (трудова, економічна, освітянська, сімейна, споживацька, спортивна та ін.), як і її форми (масова, колективна, індивідуальна та ін.). Найсуттєвіша з них, що утворює матеріальну основу всіх інших її видів, – це *виробнича діяльність*. Вона спрямована на задоволення життєвих потреб людей. З урахуванням багатоманітності цих потреб усяка практична діяльність людей може розглядатись як форма задоволення потреб. У цьому зв'язку потреби є основним мотивом, що спонукає особистість до реальної діяльності, спрямованої на створення умов і засобів задоволення її потреб. Отже, умови утворюють статистичний компонент діяльності, а потреба виражає її динаміку.

Умовами діяльності особистості є, *по-перше*, предметні ситуації; *по-друге*, умови спілкування (групи чи колективи); *по-третє*, існуючі норми та цінності соціальної спільноти і суспільства в цілому; *по-четверте*, існуючі соціальні інститути суспільства; *по-п'яте*, особливості соціальної організації, до якої належать індивіди; *по-шосте*, соціальні статуси індивідів, які вони займають, і виконувані згідно з цими статусами соціальні ролі.

Умови діяльності, у свою чергу, визначають соціальну поведінку особистості. Вони, усвідомлюючись, оцінюються через призму потреб та інтересів особистості й викликають у неї почуття задоволення (або незадоволення). *Незадоволеність* стає соціальною детермінантою (визначальною) поведінки особистості, що прагне змінити ці умови згідно зі своїми потребами.

Взаємодії потреб, ціннісних орієнтацій та інтересів утворює *механізм мотивації* соціальної діяльності особистості, визначає характер, зміст і цілі її поведінки. Перетворення потреб в інтерес, а інтереса в мету – це дві стадії *мотивації* особистості, внутрішнього спонукання до поведінки. Існують також зовнішні збудники, або *стимули* (умови зовнішнього середовища, що є значущими для індивіда). *Стимули* підсилюють механізм мотивації соціальної діяльності особистості, що зовні виявляється в її соціальній поведінці (тобто конкретних діях і вчинках стосовно соціальних об'єктів).

Розрізняють чотири *рівні поведінки особистості*. *Перший* – реакція суб'єкта на актуальну предметну ситуацію, на специфічні впливи зовнішнього середовища, що швидко змінюють один одного (поведінкові акти). *Другий рівень* – звичні дії чи вчинки, які є елементами поведінки, її

⁷⁴ Див.: Ядов В. А. Личности поведение // Социология : словарь-справочник. Т. 2. Отдельные отрасли социологического знания / отв. ред. Г. В. Осипов. – М. : Наука, 1990. – С. 66-67.

цілеспрямованими актами, що підпорядковуються уявленню про те, якого результату слід досягти. *Вчинок* – це дія, що сприймається й усвідомлюється суб'єктом як суспільний акт, це виявлення ставлення особистості до інших людей. Він як соціально значуща одиниця поведінки дає змогу встановити відповідність між соціальною ситуацією та соціальною потребою особистості. *Третій рівень* – це цілеспрямована послідовність вчинків або соціальних дій людини в тій чи іншій сфері життєдіяльності, що мають на меті істотно віддалені цілі, досягнення яких забезпечується системою вчинків. І, нарешті, *четвертий рівень* – це реалізація життєвих цілей. Цей рівень поведінки особистості має для соціології першорядне значення, оскільки пов'язаний із процесом реалізації життєво важливої для індивіда мети.

Теоретичні підвалини подібного розуміння *типології соціальної поведінки* були закладені *М.Вебером*, зокрема при визначенні "ідеальних типів" соціальної дії.

Обравши критерієм типологізації засіб мотивації дії, *М.Вебер* обґрунтував чотири "ідеальних типи" соціальної дії:

1. *Цілераціональна дія* – продумане використання умов і засобів для досягнення поставленої цілі,
2. *Ціннісно-раціональна дія* – заснована на вірі у самодостатні цінності (релігійні, естетичні)
3. *Афективна дія* – обумовлена емоційним станом індивіда, його безпосередніми почуттями
4. *Традиційна дія* – заснована на тривалій звичці чи звичаї⁷⁵.

Як бачимо, поняття *раціональності* у *М.Вебера* може мати різний зміст. Так, поряд з так званою *формальною (інструментальною) раціональністю* як сукупністю стандартних засобів калькуляції, він виокремлює іншу, *субстантивну раціональність*, пов'язану з орієнтацією на кінцеві цінності. Більше того, саме існування формальної раціональності ставиться у залежність від діючих у даному суспільстві інституалізованих норм і правил. Прийняття передумови щодо існування субстантивної раціональності надзвичайно важливе для соціологічного підходу. Воно означає включення в поняття раціональності "чужорідних" елементів: ціннісно-нормативного, когнітивного, естетичного. Мова йде вже про вибір не тільки засобів досягнення кінцевих цілей, але і самих цих цілей (цінностей). Передбачається наявність необмеженого числа ціннісних шкал, що тісно пов'язані з конкретним *соціокультурним* контекстом.

Отже, щоб поводитися раціонально з соціологічної точки зору, індивід змушений враховувати можливу реакцію на свої дії з боку інших індивідів. Але характер цієї відповідної реакції багато в чому залежить від соціальних умов (уявлень, традицій, норм), специфічних для даного

⁷⁵ Див.: Вебер М. Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990 – С.628-629.

конкретного співтовариства. І те, що виглядає раціональним в одному середовищі, в інших обставинах може виявитися безглуздом. Таким чином, прийняття значимості історичного і культурного контексту невблаганно підштовхує нас до визнання не одного, а цілої безлічі способів раціональності. Економісти (як, утім, і багато соціологів) намагаються обійти ці підводні культурологічні камені. Вони спрощують свої моделі за допомогою припущень про існування ієрархії між різними культурами. Передбачається, що суспільства поділяються на *сучасні* (раціоналістичні) і *традиційні*. Причому перші свідомо вище других за рівнем економічного розвитку, а другі еволюціонують убік перших. Власне кажучи за універсалістською завісою тут ховається прояв *етноцентризму*: раціонально тільки те, що вважається таким у контексті конкретної культури.

Таким чином, для соціолога, який виходить зі специфічності культур, поділ раціональної і нераціональної дії є відносним, границі між ними рухливі і здатні згодом радикально змінюватися в рамках однієї культури. *Соціальна дія* виступає в підсумку як складне *сполучення раціональності і нераціональності*. При цьому і та, і інша володіють специфічним соціально обумовленим характером.

Загальною ознакою більшості соціологічних поглядів на поведінку людини, що обмежує можливості розуміння її механізмів, слід визнати їх *моністичність* – прагнення пояснити поведінку людини і хід суспільного життя за допомогою якоїсь однієї умови. Інші умови визнавались або абсолютно незалежними, або такими, що мають другорядне значення.

Справді, одні соціологи (*марксист*) такою основною умовою висували способи здобування засобів існування, або *стан виробничих сил*. Якими є ці базисні економічні відносини, такими будуть відносини між індивідами, їх поведінка, соціальне життя суспільства. Інші вважали, що такою єдиною умовою може бути явище поділу праці, інтегруючи поведінка індивідів на досягнення *органічної солідарності* (Е.Дюркгейм).

Дехто з соціологів (починаючи з О. Конта, де Роберті) доводив, що поведінка людини залежить від її переконань і вірувань. А оскільки характер останніх залежить від знань, то, отже, *знання* й є тією умовою, що визначає характер суспільних процесів.

Існують теорії, в яких такою умовою вважають явище *наслідування* (Г. Тард), характер *географічних умов* (Ф. Ле-Пле, Ф. Ратцель), *зростання населення* та його щільність (А. Кост, Т. Мальтус), *расу* (Л. Гумплович, Ж. Гобіно та ін.).

Зазначимо, що обмежений, моністичний характер мають більшість економічних теорій поведінки людини, яка розуміється як умотивована мотивом раціональності.

Оцінюючи можливості кожної з теорій у дослідженні поведінки людини і моністичного підходу в цілому, важко не погодитись з аргументами П. Сорокіна;

- Жодній теорії не вдалося пояснити поведінку людей і хід суспільного життя.
- "Шляхом однієї умови" не вдається пояснити й набагато простіші речі ніж поведінка людей.
- Людина підкоряється силам неорганічного біологічного та соціально-психологічного характеру, які не можна звести до однієї умови. Отже, неможливо пояснити поведінку і суспільне життя людей за допомогою однієї умови чи характеру.

"...Поведінку людей і хід суспільного життя не можна пояснити за допомогою однієї умови. Ці явища надто складні, вони залежать від багатьох умов... Тому й пояснити їх слід не за допомогою однієї умови, а багатьох умов і факторів"⁷⁶.

Плюралістичні теорії на відміну від розглянутих раніше моністичних виходять з основного положення, що пояснити поведінку людини можна лише за допомогою багатьох умов і факторів.

Справді, людина є матеріальною масою і в силу цього підпорядковується законам неорганічного світу – фізики, хімії. Далі, як організм вона та її поведінка підпорядковані біологічним силам, від яких залежить життя і поведінка всякого організму. Нарешті, людина живе в оточенні інших людей, вона наділена психікою і свідомістю, що зумовлює залежність поведінки від психічних і соціальних законів.

Сукупність цих сил, факторів або *подразників*, за термінологією *П. Сорокіна*, слід розглядати як такі, що визначають діяльність людей.

Розуміючи з'ясування причин, що визначають характер поведінки окремих осіб і цілих соціальних груп, як одне з важливих завдань соціології, *П. Сорокін* стосовно окремих людей визначає його так; "сформулювати ряд теорем, що вказує на причинний зв'язок між певними вчинками людини як наслідками і певними умовами чи причинами цих вчинків. Іншими словами, завдання полягає в тому, щоб з'ясувати, від яких умов залежить поведінка людини і які сили (умови) впливають на цю поведінку, які ефекти вони в ній викликають.

Отже, соціологія покликана досліджувати залежності поведінки людини від сукупності цих умов, що уможливить використання цих залежностей і вплив на них у процесі *виховання*.

Сукупність умов, що визначають поведінку людини, незважаючи на їх численність можна звести до невеликої кількості певних груп, або до "*основних розрядів*" сил:

1. *Космічних* (фізико-хімічних) сил або "факторів";
2. Біологічних;
3. Соціально-психічних.

Переходячи до розгляду кожного розряду сил, почнемо з *умов космічного порядку*. Під умовами розуміють усі сили і явища мертвої

⁷⁶ Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. – М. : Наука, 1994 – С.73.

природи, що вивчаються фізико-хімічними науками. Вони можуть бути простими або складними.

До *простих космічних сил* – подразників – належать світло, звук, теплота, колір, вологість, електрика та ін. До *складних космічних сил* ці самі подразники входять у вигляді різних сполук: клімат місця проживання, його гористість або рівнинність, розподіл води і суші, порізаність даного місця річками, склад і характер ґрунту, зміна пір року, чергування дня і ночі та ін.

Сукупність простих і складних космічних умов утворює *космічне середовище*, яке оточує як окрему людину, так і сім'ю чи іншу спільноту з усіх боків. Люди занурені в таке середовище, воно оточує їх і схоже на "пелюшки, що обкутують нас з усіх боків". Середовище постійно впливає на нас, з нього безперервно йдуть "поштовхи", які нас подразнюють і змушують безперервно реагувати на ці подразнення, тобто діяти, поводити себе певним чином. "Яким буде це середовище, такою буде наша поведінка і все життя суспільства"⁷⁷. Ця загальна залежність розкривається в кількох *теоремах*:

- Космічне середовище як сукупність природних умов є фактором, що визначає поведінку людини, уклад і хід суспільного життя. Іншими словами, і поведінка окремих людей, і життя, заняття, долі окремих сімей залежать від природних умов. Природні умови кожного суспільства накладають могутній відбиток на все його життя.
- Вплив космічного середовища не абсолютний, оскільки є також інші сили й умови, які дають змогу людині зменшувати свою залежність від природи, звільнитися від деспотизму космічних подразників. Такими звільняючими силами є біологічні та соціально-психічні. Ступінь залежності поведінки людей і суспільного життя сім'ї від космічного середовища обернено пропорційний кількості і якості соціально-психічних сил, що є в розпорядженні даної сім'ї.
- Якщо в якій-небудь сім'ї її залежність від одних і тих самих космічних умов підвищується, це певна ознака збіднення цієї сім'ї соціально-психологічними силами, що залежать насамперед від ступеня розвиненості членів сім'ї і сімейної групи, від рівня його освіченості та духовності.

Звергає на себе увагу попередження *П. Сорокіна* до сучасників і нащадків: революції, війни, соціальні конфлікти призводять до розтрати соціально-психічних сил, що є най величезнішою скарбницею з усіх багатств світу. Розтрачуючи сили у взаємній боротьбі, люди потрапляють у рабство до природи. "Якщо й далі хід подій відбудуватиметься так само,

⁷⁷ Сорокін П. О. Зазнач, тв. – С. 81.

якщо миру не настане, від цього рабства... нас не врятують жодні декрети і конституції"⁷⁸.

Наступним розділом сил – подразників, що визначають поведінку людей, розглянемо біологічні сили чи фактори. До *біологічних* належать усі умови, які зберігають життя організму (а людина є одним з них), дані разом з ним.

До таких умов насамперед належать *біологічні*, чи життєві, *потреби*. Наведемо їх *основні характеристики*:

- вони отримуються разом з організмом,
- спадкові;
- не залежать від свідомості та власного досвіду; властиві всім живим організмам.

Біологічні потреби внаслідок зазначених характеристик є доволі сильними факторами поведінки людей. Незадоволення цих потреб пов'язане із загрозою життя організму і тому організм владно потребує їх задоволення, гарантуючи цей процес інстинктивним механізмом здійснення. Такі потреби в самому прямому розумінні утворюють "двигун", або "мотор", що змушує людину діяти в певному напрямку.

Найголовнішими є такі *біологічні потреби*⁷⁹: задоволення голоду і спраги; статеві (розмноження); самозахисту від сил і впливів, що загрожують життю; групового самозахисту (захист і заступництво "своїх", "близьких"); руху; неусвідомлюваного наслідування; фізіологічні – сну і спокою, безцільного витрачання надлишкової енергії (гри), видалення з організму сечі, калу та ін. Задоволення цих потреб членів сім'ї утворюють підґрунтя для збереження соціального здоров'я сімейного організму, забезпечення життєдіяльності сім'ї.

Не спиняючись докладніше на розгляді ролі кожної біологічної потреби в поведінці людини, зазначимо загальні *закономірності*, що виявляються в такому їх впливі:

- Ці потреби справді є фактором людської поведінки і явищ суспільного життя.
- Вони штовхають людей на одні вчинки, втримують від інших, часто викликають до життя ряд соціальних інститутів, явищ і суспільних рухів.
- Сила їх впливу залежить від їх інтенсивності, а також від інтенсивності сил впливу інших факторів, що діють у даній ситуації.
- Зростання культури, знань, соціально-психічних сил членів сім'ї призводить до ослаблення чи руйнування інстинктивного

⁷⁸ Сорокін П.О. Зазнач, тв. – С. 88.

⁷⁹ Див.: Сорокін П.А. Система социологии. Т.1 Социальная аналитика. – Сыктывкар : Коми книжн. изд-во, 1991 - С.86-87.

механізму дії потреб, що потребує компенсації у вигляді знань і засобів усвідомленого, соціалізованого задоволення цих потреб.

Нарівні з потребами до біологічних факторів належать подразники, що виходять від рослинних та тваринних організмів. *Фауна* (світ тваринних організмів) впливає на поведінку людини. Йдеться, наприклад, про поведінку людини в місцях, багатих на хижих звірів та дичину, або про вплив на їх поведінку дрібних організмів – інфекційних мікробів, бацил, що спричиняють епідемії, підвищену смертність з-поміж людей, та ін. *Флора* (рослинний світ) також впливає на поведінку людини, зумовлюючи різні дії, вчинки, наприклад, у лісі. Життя сімей в районах із багатими, придатними для харчування рослинами відрізняється від життя в місцях, де таких умов немає.

Наступною важливою біологічною умовою, що доволі істотно впливає на поведінку людей, є явище *біологічної спадковості*. Під *спадковістю* розуміють явище передавання ряду властивостей батьків потомству суто біологічно – через статеву чи зародкову клітину. Спадковістю пояснюється той факт, що потомство будь-якого організму за своїми основними властивостями є повторенням батьківських організмів. Будова організму, його основні властивості, незмінні процеси, поведінка виявляються насамперед обумовленими спадковістю. Стосовно людини йдеться про передавання так званих родинних властивостей, притаманних усякій людині як представнику людського роду.

Проте *індивідуально набутими* вважаються властивості, яких під впливом середовища людина набула протягом свого життя; теоретично вони можуть передаватися за певних умов: стійкості, постійності середовища. З огляду на мінливість, плинність, динамічність сучасного середовища це малоімовірно. У таких умовах закріплення розглядуваних властивостей є не лише не корисним для виживання в динамічному світі, а й може чинити також гальмівний вплив на адаптивні механізми людини.

Вплив спадковості на поведінку людини описується такими *закономірностями*:

- За спадковістю передаються анатомо-фізіологічні родинні властивості інстинкти людей. Індивідуально надбані ознаки в людей як загальне правило за спадковістю не передаються.
- Соціальне середовище впливає на багато інстинктів людини, зменшує силу впливу й навіть поступово руйнує їх механізми. Унаслідок цього в людини руйнується багато родинних властивостей, що передаються спадково.

Відносний ступінь впливу спадковості та середовища на сімейне життя не є величиною сталою, а історично мінливою. Із підвищенням рівня культури, ускладненням та прискоренням темпу суспільного життя вплив і роль спадковості все зменшуються, а вплив середовища, зокрема соціального, набуває все більшого значення у визначенні сімейної поведінки людини.

Нарешті, ще один біологічний подразник – *біологічний механізм утворення умовних рефлексів* у зв'язку з явищем повторення й утворення звичних актів, або звичок.

Умовні рефлекси поєднують усі дії людини, що є не спадковою, а індивідуально набутою реакцією (відповідний акт) на те чи інше подразнення середовища.

Механізм вироблення умовних рефлексів ґрунтується на введенні умовних подразників водночас з безумовними. Щоправда, стійкість в умовах рефлексів є невеликою, їх так само легко "прищепити", тобто закріпити в реакціях, як і "відщепити". Для останнього достатньо кількох повторювань, умовного (індиферентного) подразника без супроводу безумовним.

У поведінці людини *умовні рефлекси* відіграють величезну роль. Більшість наших актів є умовними рефlekсами. Усі наші індивідуально набуті вчинки, "звички", манери врешті-решт є умовними рефlekсами, що утворюються згідно з описаним раніше механізмом їх встановлення. Усі акти ввічливості, релігійного обряду, "пристойностей", "добрих манер", "дисципліни" є не актами спадковості, а умовними рефlekсами. Вони були "прищеплені" впливом соціального середовища. Причому деякі з них "виховані" усвідомлено (вчителями, батьками, друзями, владою та навколишніми людьми взагалі), а частина "прищепилася" несвідомо.

Завершуючи розгляд основних біологічних факторів людської поведінки, підкреслимо їх величезний вплив на сімейне життя. Вони покладені в основу всіх соціальних подій – як незначних, так і знакових. Проте ця сила не є абсолютною, "на поведінку впливають також інші сили, зокрема соціально-психологічні. Якщо вони, як правило, не можуть знищити силу перших, то від них багато в чому залежить напрямок дії біологічних сил. Через зіпсованість біологічного механізму інстинктів людини ці напрямки все істотніше залежать від фактора соціально-психологічного порядку.

Соціально-психологічні сили, що виростили на ґрунті біологічних сил, є силами, які виправляють, регулюють і концентрують роботу біологічних "моторів" поведінки. Роль їх із підвищенням рівня культури збільшується.

Соціально-психологічні фактори поведінки людини поєднують, *по-перше*, психічні, зумовлені високорозвиненою нервовою системою людини з властивими їй психікою і свідомістю і, *по-друге*, соціальні, зумовлені залежністю нашого життя й долі від інших людей, у середовищі яких ми живемо та діємо.

До *першої групи* факторів належать:

- ідеї (уявлення, поняття, теорії), сукупність яких складає знання і вірування людини;
- почуття-емоції, що складаються з переживання болю чи задоволення, любові та ненависті, гніву, люті, обожнення, преклоніння, поваги, страху та ін.;

- воління, що полягають у свідомому поставленні певних цілей і прагненні їх здійснити.

Друга група складається з матеріальної культури, що оточує людину, духовної атмосфери соціального середовища, суспільно-політичної організації групи, явища влади, багатства і грошей, розподілу праці та ін.. Усі вони складні, оскільки є варіантами поєднання факторів першої групи з біологічними та космічними факторами. Позначаються вони як *фактори соціального середовища*.

Відмінність впливу на поведінку *факторів соціально-психологічних* порівняно з біолого-космічними полягає в тому, що останні ми сприймаємо як такі, що обмежують свободу нашої поведінки (хвороба приковує нас до ліжка, мороз заважає купатись у відкритих водоймах тощо). Поводжуючись згідно з соціально-психічними факторами (відповідно до наших ідей, розуміння, бажання), ми діємо "вільно". З огляду на це підвищення впливу соціально-психічних факторів на нашу поведінку ми сприймаємо як розширення нашої свободи, що не рідко стає підставою для маніпулювання поведінкою людини з боку засобів масової комунікації.

Не розглядаючи впливу окремих соціально-психологічних факторів на поведінку людини обмежимося загальними висновками про взаємодію всієї сукупності сил – космічних, біологічних і соціально-психологічних – на поведінку людини.

Кожна людина, народжуючись на світ, несе в собі лише біологічну організацію, біологічні імпульси та ряд спадкових рис. Решта в ній визначається сукупністю впливу соціального середовища і в першу чергу сім'ї. Біологічні подразники пояснюють, чому люди та групи людей прагнуть до задоволення голоду, статевого інстинкту, до самозбереження та збереження близьких, чому люди наслідують один одного. Проте як і в якій формі люди задовольнятимуть свої потреби, як і що вони їстимуть і питимуть, яких форм наберуть статеві союзи, у створенні яких інститутів та актів втіляться їх імпульси до самозбереження, що буде предметом їх наслідування – усе це зумовлюється соціальним середовищем.

Проте не слід переоцінювати роль соціального середовища у визначенні сімейної поведінки людини. Поки що вона багато в чому залежить і від біологічних, і від космічних "моторів" поведінки. За образним висловом *П. Сорокіна*, "ми знаходимося десь на півдорозі від людини-тварини до людини свідомої, громадської. Біологічні сили не цілковито керують нами, проте не цілком і ми керуємо силами соціально-психологічними"⁸⁰.

На завершення розгляду *теорії соціальної поведінки П. Сорокіна* зазначимо, що в ній вдалося подолати моністичний підхід, що виокремлює одну якусь силу як таку, що визначає всю поведінку людини. Поведінка

⁸⁰ *Сорокин П. А. Общедоступный ученик. – С. 183.*

людини і соціальних спільнот у ній подається у вигляді детермінованої впливом сукупності космічних, біологічних, психічних та соціальних сил. Урахування цих сил, їх пріоритетів і ролей у конкретній ситуації сімейного життя є необхідною умовою успішної взаємодії членів сім'ї.

При цьому слід врахувати, що щасливе сімейне життя будується задовго до реєстрації шлюбу. Дослідники соціології сім'ї наголошують на тому, що майбутні шлюбні стосунки формуються, "приміряються", корегуються в *дошлюбній поведінці*.

5.2. Дошлюбна поведінка

Дошлюбна поведінка розуміється як сукупність дій, кінцевою метою яких є утворення *шлюбного союзу*. Цю сукупність дій утворюють знайомства, залицяння, сватання і заручини, які являють собою логічно вибудований ланцюжок послідовних дій, що не тільки передбачають одне одного у часі, а й готують початок чергового дійства у відповідності із загальним задумом і *концепцією дошлюбної поведінки*.

Сценарій дошлюбної поведінки в традиційному суспільстві регламентувався культурними нормами і традиціями, які в сучасному суспільстві суттєво модернізуються. Зростає свобода вибору та індивідуалізації здійснення кожного етапу, хоча не втрачається при цьому головна ознака – ціле-раціональність.

З іншого боку, існуючі в даному суспільстві звичаї і традиції орієнтують дошлюбну поведінку людини на певну послідовність та оформлення реалізації цих дій. Весь шлях закоханої пари під час їх дошлюбних стосунків передбачений традиціями, вважає *П. Бергер*: "Ні один з партнерів не видумав ні гру (дошлюбну) в цілому, ні її частини. Вони тільки вирішують, що будуть грати її разом...".⁸¹

В загальній схемі *дошлюбної поведінки* зазвичай виділяють *чотири* ключових *етапи*: знайомство, залицяння, сватання, заручини.

Шлях до сімейного життя починається із *знайомства*, яке може приймати три основні *форми*:

- самотійно, без посередників;
- через формального посередника (шлюбна агенція);
- через неформальних посередників (батьки, знайомі, товариші, свахи).

Метою шлюбного знайомства можна вважати з одного боку – встановлення міжособистісних контактів, які в подальшому відкривають шлях до етапу залицяння.

Таким чином, шлюбне знайомство відрізняється від чоловічого та жіночого *пікапа* – мистецтва і поведінкові технології набуття влади і

⁸¹ Див.: Бергер П.Л. Приглашение в социологию. Гуманистическая перспектива – М. : 1996, - С. 84.

комунікативного підкорення (зокрема спокуси) представників протилежної статі, що не завжди мають на меті шлюб⁸².

Залицяння грає важливу роль в зміцненні взаємних почуттів. Воно проявляється в виявленні уваги коханий, намаганні досягти ще більшої взаємності.

Залицяння виконує декілька *функцій*:

- пізнання і виховання одне одного;
- навчання взаємним поступкам, контролю над емоціями, відкритості до перемир'я після сварки, проявляти знаки уваги і ласки;
- культуруутворююча – залучення до етикету кохання;
- Характерними ознаками залицяння вважаються:
- асиметричність (дівчина не залицяється до хлопця);
- альтернативність сватанню та вибору кандидатки батьками.

Успіх у залицянні сприймається оточенням як один з критеріїв соціального успіху.

Фактори успішного залицяння:

- вміння подолати неадекватність у своїй поведінці;
- вміння об'єднуватись із людьми свого віку;
- досягнення адекватного соціального статусу;
- незалежність від своїх батьків;
- стабільність суспільства для завершення процесу залицяння.

У повсякденній свідомості укорінено переконання, що рушійною силою механізму залицяння (і всієї дошлюбної поведінки є *кохання* (його сила спирається на нездоланий статевий інстинкт). Не принижуючи рушійної сили цього механізму залицяння, соціологи концентрують увагу на його ефективній дії саме при наявності певних *соціальних умов*.

Соціолог, що досліджує форми мотивів, тисячами ниток пов'язаних із матеріальними зазіханнями, устремлінням до влади і престижу⁸³.

Без чого не обійтись при залицянні (і дошлюбної поведінки в цілому) – це без *першого побачення*, яке присутнє у всіх сценаріях дошлюбної поведінки. В той же час воно не є самостійним етапом серед ключових стадій дошлюбної поведінки. Воно грає скоріше допоміжну роль.

Дослідники визначають наступні *цілі побачення*:

- дозвіллева (можливість отримати задоволення, форма відпочинку і джерело всіляких насолод);
- дружнє спілкування (без будь-яких намірів шлюбу);
- підвищення або збереження свого соціального статусу;
- соціалізація;
- набуття сексуального досвіду і отримання сексуального задоволення.

⁸² Див.: Енциклопедія пикапа (<http://pickupenc.chat.ru>)

⁸³ Див.: Бергер П.Л. Зазнач. твір – С. 39-40.

Типовий *сценарій першого побачення* передбачає: ретельніше вдягатись, хвилюватись про свій вигляд, розробляти плани на вечір, знайомство, компліменти, спроба справити враження, поцілунок з побажанням доброї ночі, призначення наступного побачення.

Успіх першого побачення багато в чому залежить від зовнішності, а другого – від уміння вести бесіду. Успішне перше побачення розширює можливості для переходу до наступного етапу – *сватання*.

Сватання – це обряд пропозиції шлюбу з боку майбутнього жениха, який “просить руки” (згоди) у батьків майбутньої дружини на їх шлюб. Учасником сватання може бути він сам, або його представники – свати (батьки жениха, хресні, близькі родичі).

Поведінка учасників обряду досить регламентована традиціями і звичаями, що мають культурно-етичні особливості у кожного народу. Разом з тим, за традиціями і звичаями проглядається певний соціальний і навіть соціально-економічний контекст – уточнення перспектив матеріального забезпечення, допомоги майбутній молодій сім’ї у створенні більш-менш оптимальних життєвих умов: забезпечення житлом, домашньою утварю на перший час, деякими фінансовими вкладеннями, підтримки у отриманні (при необхідності) освіти і спеціальності, доглядом за малими дітьми тощо.

При цьому оцінюється здатність і можливості майбутнього чоловіка утримувати і забезпечувати майбутню сім’ю та виховання дітей.

Зрозуміло, що сватання може мати не тільки позитивні результати, тобто відмову батьків у згоді на шлюб. Але в сучасних суспільствах така відмова не “закриває дорогу” до шлюбу. Дослідження серед московських студентів, проведене Є. Черняк, засвідчує, що до думки батьків щодо обранця прислуховуються лише 44,4% чоловіків та 29 % жінок⁸⁴.

Після сватання майбутнє подружжя домовляється про *заручини* та визначають їх дату.

Заручини – це обряд об’явлення майбутнього подружжя такими, що збираються створити сім’ю. Днем заручин зазвичай вважають день подачі заяви до загсу.

Від дня подачі заяви до реєстрації шлюбу проходить як мінімум один місяць. У молодій парі є можливість подумати, наскільки сильне їх бажання створити сім’ю і уникнути необдуманих кроків.

На заручини влаштовувалось свято із запрошенням рідних і близьких з подарунками.

У сучасній шлюбній практиці зберігаються традиції *парубочих* та *дівочих вечірок*, як відбувається напередодні реєстрації шлюбу. Це дійство має характер вечоринки, на якій присутні тільки близькі подруги (дівоча вечірка) або тільки близькі друзі жениха (парубоча вечірка).

⁸⁴ Див.: Черняк Є.М. Знач. твір – С. 211.

Такі вечірки є даниною стародавніх традицій, коли напередодні весілля, заручені проводили вечори в колі подруг або друзів. Це був як би обряд прощання з холостим життям. Головним правилом проведення таких сучасних вечірок є відсутність на них родичів та осіб протилежної статі.

І в наш час парубочі і дівчачі вечоринки напередодні реєстрації (весілля) виконують свою головну *соціокультурну функцію* – останній раз уволю нагуляться та попрощатись із своєю незалежністю. Адже вже наступного дня кожен з молодого подружжя має стати зовсім іншою людиною, яка свої бажання і дії буде узгоджувати зі своїм чоловіком (дружиною). Отже, йтиметься вже про *шлюбну поведінку*.

5.3 Поведінкові механізми реалізації дошлюбних і шлюбних соціальних ролей

Різниця між дошлюбною поведінкою і поведінкою у шлюбі обумовлена сутністю станів – дошлюбного і після шлюбу. Якщо перший стан є, власне, випробувальний, під час якого відбувається певна апробація, «примірка» майбутнього спільного життя і підтвердження своїх намірів щодо нього, то другий – це і є, власне, сімейне життя з притаманними йому радощами і тривогами, успіхами і проблемами, з виконанням отриманих за результатами шлюбу сімейних ролей.

У той же час обидві моделі поведінки мають спільну *мотиваційну основу* – статевий інстинкт, даний разом із організмом. Його задоволення є необхідною умовою існування людства. Цим пояснюється його вплив і роль. За образним визначенням *П. Сорокіна* «Він подібний пару, що штовхає людей на ряд дій; він слугує могутньою підводною течією, що викликає на поверхні суспільного життя безліч явищ, інститутів і процесів»⁸⁵.

Отже, спонукальні сили у вигляді статевого інстинкту є підставою для пошуку спільних поведінкових механізмів дошлюбної і сімейної поведінки людини: обидва види поведінки здійснюються через *взаємодію трьох соціальних механізмів*: 1. Як результат впливу взаємодій космічних, біологічних та соціально-психологічних чинників (за *П. Сорокіним*); 2. Як наслідок дії механізму підтримки динамічної рівноваги системи «людина-середовище» (за *І. Хомічем*); 3. Наслідок регуляторного впливу соціальних статусів.

Розглянемо коротко ці *поведінкові механізми*.

1. *Інтегративний підхід до розуміння поведінкового механізму*. Статевий інстинкт впливає на окремі аспекти дошлюбної поведінки. Його напружений стан викликає ряд фізіологічних процесів в організмі, які зводяться до посиленої діяльності відтворювальної системи. Увесь організм людини під впливом цієї потреби перетворюється в апарат, направлений на задоволення статевої потреби. Міняються рухи людини, її

⁸⁵ Див.: Сорокін П. Знач. твір – С. 96-99.

вчинки, зовнішній вигляд і т. ін. З одного боку ці прояви дають змогу розпізнати поведінку людини, «заклопотаної» цими проблемами і адекватно на неї реагувати при спілкуванні. З іншого – латентність і спонтанність таких проявів не завжди усвідомлюється людиною, що утруднює саморегуляцію такої поведінки. Особливо складно це зробити підліткам, молодим людям, які ще не мають досвіду статевих стосунків, в яких ще не достатньо розвинене вміння саморегуляції своєї поведінки. Подекуди наслідками таких ситуацій є випадкові статеві стосунки, що завершуються ранніми шлюбами, народженням дітей у неповнолітніх.

У світі уявлень та ідей вплив цього інстинкту проявляється у порушенні нормального протікання психіки шляхом витіснення всіх уявлень і думок, що не відносяться до цієї потреби. Увесь світ уявлень людини заповнюється сексуальними образами та уявленнями. Людині важко зосередитись на чомусь іншому, в такі моменти людині важко контролювати свої вчинки, ефективно працювати або вчитись.

У частині *сприйняття* вплив статевого інстинкту проявляється в підсиленні уваги і чуттєвості до предметів та явищ, що мають відношення до статевої потреби, і в послабленні уваги до всього іншого. Людина у статевому збудженні є «глухою» до усього, що не стосується цієї потреби.

Під спонукою цього «мотору» поведінки люди здійснюють безліч дій, що проявляються як у дошлюбній, так і у сімейній поведінці: він спонукає їх закохуватись, шукати зустрічей і побачень з коханим, домагатись зворотніх почуттів певними діями, порушувати подружню вірність; він заставляє заводити «романи», «інтриги»; він приводить у захват одних, у відчай інших; викликає в людях переживання – від закоханості до ненависті.

У випадках, коли напруга статевого інстинкту дуже велика, а інші сили впливу на поведінку за якихось обставин не досить значні, цей інстинкт може здолати супротив навіть таких сильних подразників, як інстинкт самозбереження, а також вплив деяких соціально-психічних факторів (релігійні заборони, морально-правові норми, матеріальні і меркантильні інтереси).

Характерно, що *соціальні інститути шлюбу та сім'ї*, які регулюють сімейну поведінку, а також норми права і моралі, звичаї та традиції, яких дотримуються в суспільстві, також зобов'язані своїм виникненням та утвердженням саме статевому інстинкту. Отже, цей інстинкт досить часто порушує рівновагу у соціальній системі «людина-середовище» як за внутрішніх причин (збільшення напруги статевого інстинкту), так і через зовнішні (обмеження з боку норм права і моралі, вимог, звичаїв та традицій).

2. *Системно-структурний підхід до розуміння сімейної поведінки.* В основу такого підходу покладено розглянуту раніше концепцію людини як багаторівневої живої системи, що як структурні елементи містить п'ять

основних рівнів: структурний, функціональний, психічний, свідомий і поведінково-діяльнісний.

Поведінка і діяльність людини при цьому розглядаються як результат взаємодії всіх зазначених рівнів системи, спрямованої на збереження цілісності та життєвості системи. Оскільки людина є відкритою соціально-інтегрованою системою, її поведінку потрібно розглядати як таку, що визначається природно-соціальним середовищем, а також сутністю зв'язків, відносин та станів у системі "людина-середовище".

В основі поведінки людини як системи лежить *механізм підтримки динамічної рівноваги* системи "людина – середовище", що порушується через зміни в кожній із підсистем – "людина" і "середовище". Спрямованість поведінки і діяльності людини в бік підтримки рівноваги із середовищем зумовлені прагненням зберегти людину як систему. Іншими словами, будь-яка поведінка людини, зокрема, дошлюбна і сімейна – зумовлена і спрямована на збереження та забезпечення її життя.

Згідно з викладеними принципами системного підходу до діяльності всякий поведінковий акт людини здійснюється за схемою спіралеподібного циклу, що складається з послідовного ряду ланок, які змінюють одна одну⁸⁶:

1. Обмін речовиною, енергією, інформацією – головний атрибут життя, основна умова збереження рівноваги в системі "людина – середовище". У стані динамічної рівноваги в системі "людина – середовище" на людину впливає потік різноманітних зовнішніх подразників, у тому числі і статевого забарвлення, проте їх сили недостатньо для порушення *гомеостазу* (внутрішньої рівноваги) системи "людина". В організмі відбувається нормальний обмін речовиною, енергією, інформацією, нормально функціонують усі його органи та системи і забезпечується нормальний рівень напруги статевго інстинкту, отже в цей момент людина не здійснює цілеспрямованих дій.

2. Об'єктивними критеріями рівноваги є *життєво важливі константи*, що характеризують обмін речовиною та енергією, а також усі форми обміну інформацією між людиною та соціальним середовищем. Константи рівноваги, зокрема, оптимальний рівень напруги статевго інстинкту, є індикаторами нормальної життєдіяльності системи.

3. *Відхилення від констант* рівноваги свідчить про порушення внаслідок впливу на людину як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, особливо останніх. Відхилення супроводжується потоком перших імпульсів у центральну нервову систему, у тому числі в кору головного мозку.

4. Суб'єктивно ці сигнали сприймаються людиною у формі *відчуттів, сприймань і уявлень*, що свідчать про вплив зовнішніх факторів. Сигнали є системою оповіщення про мінливі умови середовища.

⁸⁶ Див.: Хомич И.И.. Человек – живая система: Естественнонаучный и философский анализ. – Минск : Беларусь, 1989. - С. 70 – 94; 248-361.

5. На всяке життєво значуще відхилення від рівноваги жива система реагує своєю поведінкою. У цьому беруть участь усі механізми життєзабезпечення, починаючи від подразливості та завершуючи свідомістю. Відбувається *формування відповідної потреби* – стан внутрішньої готовності людини до діяльності, спрямованої на відновлення рівноваги в системі "людина – середовище". Потреба дає про себе знати у вигляді стійкого суб'єктивного усвідомленого *переживання нестатку*, у нашому випадку – у отриманні статевого задоволення, потреба передуює мотивації.

6. *Мотивація*, формування мети і прийняття рішення – інтеграція, зв'єрення готовності всіх робочих систем і подавання команди до дії. Мотивація охоплює лише дії, в яких реалізація потреби вимагає участі свідомості. На цій основі в поведінці людини відокремлюються дві форми: свідомі та підсвідомі (інстинктивні).

7. *Діяльність, поведінка* – суворо скоординована система дій людини, спрямованих на досягнення об'єкта, що має задовольняти потреби. Уся багатоманітність поведінки та діяльності людини спрямована на задоволення різних потреб, а в кінцевому підсумку – на остаточний результат функціонування людини як багаторівневої живої системи, на збереження та забезпечення життя людини, *продовження людського роду*.

8. *Задоволення потреби*, що спричинила розлад у рівновазі системи "людина – середовище". Діяльність щодо задоволення потреб спрямована на відновлення динамічної рівноваги.

9. *Завершення циклу* – відновлення порушеної рівноваги в системі "людина-середовище". Задоволення потреб сприяє нормалізації співвідношень між зовнішнім та внутрішнім середовищами людини і супроводжується поверненням до початкової активності, зокрема – статевих інстинктів, мотиваційних центрів. Суб'єктивно людина зазнає при цьому позитивних емоцій і загальної заспокоєності.

10. *Тимчасовий спокій*. Зі стану активності, пов'язаної із задоволенням даної потреби, людина переходить у стан відносного спокою. Цей період спокою буває різним. Після задоволення однієї з потреб може актуалізуватись інша, і людина одразу починає її реалізовувати. Проте можливі також паузи. У будь-якому разі для задоволення однієї й тієї самої потреби повторно слід обов'язково робити перерву чи відпочивати.

11. *Початок нового витка "життєвої спіралі"* – задоволення чергової потреби, що актуалізувалась. Практично людина, задовольнивши одну потребу, одразу розпочинає задовольняти іншу, а може задовольняти їх паралельно. Проте і в тому, і в іншому разі задоволення кожної з них утворює черговий виток у спіралі життєдіяльності людини.

Основними *регуляторами сімейної поведінки*, та дошлюбного життя людини є потреби, емоції, воля, характер, здібності та свідомість. Кожний компонент виконує властиву йому функцію в системі регулювання.

Потреби є внутрішнім природним джерелом усіх видів діяльності.

Формуються потреби під впливом таких факторів: суб'єкт-особистість; об'єкт (те, в чому людина може відчувати потребу); взаємодія суб'єкта з об'єктом потреби; адекватна ситуація, коли найлегше формується та чи інша потреба; підкріплення (кінцевий результат, який отримує людина внаслідок задоволення потреб).

Знання цих компонентів, процесу їх виникнення і вміння керувати ними дають змогу впливати на прискорення виникнення одних потреб і гальмувати виникнення інших, тобто впливати на поведінку.

Емоції – це форма реагування на зміни зовнішнього та внутрішнього середовищ через переживання. Вони мобілізують енергетичні можливості організму на виконання завдань і тим самим сприяють швидкому задоволенню потреб.

Воля – мобілізує, організовує і спрямовує всі механізми життєзабезпечення на подолання перешкод і труднощів, що стоять на шляху до мети.

Здібності – зумовлюють успіх діяльності, визначають рівень можливих досягнень людини а різних видах діяльності.

Свідомість – це інтегрована система психічних функцій людини, а саме: сприйняття, уявлення, уява, увага, пам'ять, мова. Взаємодія всіх компонентів свідомості та всіх психічних функцій створює інтегровану систему, що формує цілі, вказує шляхи, способи, засоби, методи та форми реалізації потреб.

Отже, усі компоненти особистості, що регулюють сімейну поведінку, а не лише її "раціональний компонент", виконуючи різні функції, працюють в одному напрямку – сприяють успішному та швидкому задоволенню посталої потреби у статевому задоволенні.

На завершення розгляду *системного підходу* до поведінки людини зазначимо деякі його переваги, корисні для соціологічного дослідження процесу сімейної поведінки.

1. Можливість урахування впливу на сімейну поведінку навколишнього природного та соціального середовища.

2. Можливість розглядати в єдності біологічні, психічні та соціальні механізми сімейної поведінки людини.

3. Орієнтація на збереження та забезпечення життя людини-системи як її кінцева мета, навколо якої інтегруються всі функції взаємодіючих елементів системи, а функція продовження роду виступає як одна з них.

4. Можливість спирання у соціальному управлінні сімейною сферою на всю сукупність компонентів особистості, що регулюють її економічну поведінку.

3. *Статусно-нормативний соціальний механізм регуляції сімейної поведінки.* Соціальну регуляцію поведінки, в тому числі сімейної, у соціології розуміють як тип регуляції, за допомогою якого вплив на соціальні (а також економічні, політичні, духовні) процеси, відносини й поведінку індивідів і груп, що вони визначають, здійснюється через

індивідуально-особистісне та індивідуально-групове *статусне нормування*, а також завдяки впливу на цю поведінку *соціальних інститутів* через систему *соціального контролю*.

У соціологічній літературі трапляється "*широке*" та "*вузьке*" розуміння *механізмів регуляції поведінки*. В першому випадку "інструментом" подібного регулювання виступає вся система соціальних (у тому числі соціально-сімейних) відносин, що складаються в суспільстві. Будь-яке покоління, приходячи у світ, "одержує" в готовому вигляді певну систему суспільних відносин, певні цінності, норми, правила поведінки, різноманітні заборони, санкції за їх порушення, механізми культури тощо. Причому особливе місце тут, звичайно ж, займають економічні і трудові процеси й відносини (відносини власності, специфічна соціально-економічна поведінка та ін.). Як бачимо, *широкий підхід* до аналізу процесів соціальної регуляції розглядає їх як наслідок усіх функціонуючих у суспільстві відносин, процесів, структур, що істотно утруднює його застосування у сімейній сфері.

У другому випадку розуміння соціального механізму регулювання дошлюбної та сімейної поведінки звужується до двох основних елементів – *статусного нормування* та *механізму соціального контролю*. Такий підхід дістає дедалі ширше схвалення в соціологічній літературі. Зупинимося на ньому трохи докладніше.

Нагадаємо, що регуляція дошлюбної і сімейної поведінки здійснюється різними статусами. Якщо у *сімейному житті* це вже згадувані статуси годувальника, домогосподарки, статевого партнера, соціального партнера і соціалізатора, то у *дошлюбній поведінці* – це ролі залицяльника, закоханого, зарученого, зарученої. Звичайно кожен із статусів обумовлює особливий зміст регулятивного впливу, який здійснюється через властиві їм *функції*.

- Регуляторна функція статусу забезпечує процес комунікації та інституціональної взаємодії індивідів на будь-якому рівні сімейної системи з метою вироблення особистісно й суспільно доцільних ліній спільної поведінки.
- Стратифікаційна функція статусу здійснює розподіл індивідів за рівнями соціальної диференціації суспільства в цілому, соціальних груп і виробничих організацій.
- Нормативна функція статусу забезпечує конкретний набір розписів та установок функціонально-рольової поведінки, або алгоритми поведінкової матриці, яка задається сімейним середовищем.
- Атрибутивна функція статусу фіксує соціально-групову належність індивіда, його місце і роль у системі функціональних відносин.
- Орієнтаційна функція статусу дає змогу індивідові вирізнитися в системі соціальної поведінки, відрізнити себе від інших і

відповідно до цього визначати стійкі форми своєї поведінки в сім'ї.

- Інструментальна функція статусу дає індивіду можливість використовувати свій соціальний стан для вирішення життєвих і сімейних завдань у межах закріплених за даним статусом можливостей, переваг і привілеїв.
- Ідентифікуюча функція статусу забезпечує ототожнення індивіда з певною сукупністю норм і приписів, суспільно заданих зразків сімейної і дошлюбної поведінки й через них – з відповідною соціальною групою. Відбувається немовби зрощення особистісного змісту людини з різними статусами й ролями. Ідентифікація індивіда з тим чи іншим статусом, звичайно ж, не абсолютна. Будь-яка людина потенційно зберігає певну дистанцію між тим, що їй запропоновано, і тим, що вона може й хоче досягти, до чого прагне.

Таким чином, за допомогою сукупності цих функцій через соціальні статуси здійснюється такий вид соціального регулювання, як *індивідуально-особистісне нормування*. Крім того, багато видів соціальної регуляції здійснюються соціальним інститутом сім'ї (див. розділ 8).

На завершення зазначимо, що розглянуті механізми регуляції дошлюбної поведінки впливають на неї у тісному взаємозв'язку і взаємодії.

Резюме

1. У зарубіжній і вітчизняній літературі широко представлене розуміння сімейної поведінки, що вмотивована якимось одним головним мотивом: раціональності або інстинкту. Такий моністичний підхід не в змозі пояснити поведінку в сімейній сфері людини, що підкоряється впливу сил неорганічного, біологічного та соціально-психологічного характеру.

2. У розумінні сімейної поведінки слід спиратися не на моністичні соціологічні теорії, що виходять із залежності поведінки людини від якоїсь однієї умови, а на плюралістичні, що визнають залежність поведінки від багатьох умов і факторів.

3. Сукупність умов, що визначають поведінку людини, і сімейну, зокрема, зводяться до основних: природні (космічні), біологічні, психічні та соціальні. Взаємодія цих умов і ступінь відношень визначають зміст та спрямованість поведінки людей. В організації сімейної діяльності потрібно обов'язково враховувати такі сили, їх пріоритети і роль у конкретній життєвій ситуації.

4. Системно-структурний підхід, що розглядає поведінку людини як взаємодію багаторівневої системи з навколишнім природно-соціальним середовищем, дає змогу врахувати різноманітність зв'язків, відносин,

станів людини в оточуючому світі, їх спрямованість на збереження цілісності та життєвості людини. Застосування такого підходу до розуміння сімейної поведінки дає змогу враховувати вплив на неї навколишнього природного та соціального середовища, спираючись на єдність біологічних, психічних та соціальних механізмів, на всю сукупність компонентів людини-системи, що регулюють таку поведінку.

5. Соціальна регуляція сімейної поведінки доповнює вище згадані механізми. Як сукупність впливів на сімейні процеси, відносини й поведінку індивідів, що здійснюються через індивідуально-особистісне та індивідуально-групове (сімейне) статусне нормування (механізм статусного нормування) та через дію соціальних інститутів (механізм соціального контролю). Статусно-нормативна регуляція взаємодії з інтегративним (П. Сорокін) та системно-структурним (І. Хоміч) механізмами сімейної поведінки.

Запитання для самоконтролю:

1. В чому полягає обмеженість моністичного підходу до розуміння сімейної поведінки?
2. В чому переваги плюралістичного підходу до розуміння сімейної поведінки?
3. Як розуміється соціальна активність в соціології сім'ї?
4. Чим різняться соціальна діяльність та соціальна поведінка?
5. Дайте визначення поняття «сімейна поведінка».
6. Як розуміється дошлюбна поведінка у сучасній соціології сім'ї?
7. В чому полягає соціальне регулювання сімейної поведінки?
8. Охарактеризуйте можливості статусного нормування як елемента механізму соціального регулювання сімейної поведінки.
9. Опишіть типологію сімейних статусів людини, що впливають на її сімейну поведінку.
10. Охарактеризуйте основні поведінкові механізми реалізації сімейної поведінки.

Список використаної та рекомендованої літератури:

1. Бергер П.Л. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива – М., 1996.
2. Голод С.И. Современная семья: плюрализм моделей // Социологический журнал. – 1996, №3-4.
3. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т10 : Гендер. Брак. Семья – М.: 2006.
4. Дридзо А. Как нужно свататься? (www.rabricon.ru).
5. Лавріненко Н.В. Інститут сім'ї в умовах української реальності // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний

- моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М. Ворони, М.О. Шульга. – К., 2001 – С. 329-342.
6. Лимеров П.Ф. Свадьба (www.komi.com).
 7. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології. Навч.-метод. посіб. – К., 1999.
 8. Лукашевич М.П. Соціологія особистості. Опорний конспект лекцій – К., 2004.
 9. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс – К., 2011.
 10. Мацковский М.С. Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики – М., 1989.
 11. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет – М., 1994.
 12. Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко – К., 2008.
 13. Черняк Е.М. Социология семьи: Учебное пособие – 2-е изд. перераб. И доп. – М., 2003.

Глава 6.

СІМЕЙНА СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНІСТЬ.

Засвоївши матеріал цієї глави, Ви зможете знати і вміти:

- Визначати родові ознаки сім'ї, як соціальної спільноти.
- Охарактеризувати сімейно-родинні угруповання та їх місце у соціальній структурі суспільства.
- Описати ознаки сім'ї як малої соціальної групи.
- Пояснювати сутнісні ознаки сім'ї як первинної малої групи.
- Розуміти сутність висхідних форм сім'ї – діади і тріади.

Логіка викладання матеріалу:

6.1 Сімейне соціальне угруповання.

6.2 Сім'я як мала соціальна група.

6.3 Висхідні форми сім'ї як малої соціальної групи.

Основні терміни: соціальна спільнота, соціальна група, мала соціальна група, сімейне угруповання, стратифікаційний аналіз, первинна група, діада, тріада.

6.1. Сімейне соціальне угруповання.

У сучасній соціологічній літературі загальновизнаними є розуміння *сім'ї як малої соціальної групи*. В той же час досліджень сім'ї як найбільш вадливого соціального угруповання, за оцінкою *П.Сорокіна*⁸⁷, в соціологічних джерелах майже не зустрічається. Отже, є потреба в уточненні понятійно-категоріального апарату соціального дискурсу сім'ї. Необхідність такого уточнення підтверджується пошуками уточненого визначення родового соціального поняття "*соціальна спільнота*", придатного для адекватного відтворення як глобальних впливів так і кризових явищ в сучасному українському суспільстві.

Як вважає український соціолог *В. Тихонович*: "У найзагальнішому чині маємо нині ситуацію, коли феномен суб'єктивності, активного, діяльного, цілеспрямованого начала в суспільстві за умов демократичних "послаблень" конгломерату суспільних відносин передусім увиразнився в індивідуально-особистісній іпостасі (особистісно-лідерські витoki здебільшого псевдо партійних угруповань демонструють це особливо яскраво), водночас групові ідентифікаційні процеси набули рис різновекторності, тимчасовості чи й соціальної мімікрії. Певною мірою це є наслідком глобалізаційних тенденцій у світовому обширі певною мірою. Головний чинник – довготривала системна криза в українському суспільстві, що є водночас і наслідком, і чинником розпаду чи розриву усталених соціальних зв'язків між людьми як членами спільнот".⁸⁸

⁸⁷ Див.: Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет – М., 1994 – С. 49-51.

⁸⁸ Див.: Тихонович В. Група як суб'єкт соціальної взаємодії // Українське суспільство 1991-2009. Динаміка соціальних змін; за ред. В. Ворони, М. Шульги – К., 2009 – С. 214-228.

Щоб зрозуміти сутнісні характеристики сімейних спільнот згадаємо сутність родового поняття – *соціальні спільноти*.

Визначаючи поняття "*соціальна спільнота*" Я.Щепаньський,⁸⁹ перш за все відокремлює його від поняття "*соціальна множина*". Під *соціальною множиною* розуміється сукупність людей, які мають якусь спільну ознаку, виділену зовнішнім спостерігачем, незалежно від того, чи усвідомлюють ці люди, що вони мають дану ознаку. Наприклад, сукупність утворюють усі люди, які мають ту саму професію, називають *професійними категоріями*. Сукупність людей, які належать до однієї і тієї ж вікової групи, наприклад, які мають 10-14 років, називають *віковою категорією*. Люди однієї статі складають сукупність, яку можна назвати *категорією статі*. Кожна сукупність, яка виділена на основі певної ознаки, складає *соціальну категорію*.

На цій основі соціальні категорії можуть мати внутрішній зв'язок, можуть підпадати під інституціоналізацію, тобто створювати власні загальні інститути. Коли соціальна категорія створює будь-якого роду внутрішній зв'язок, ми говоримо, що вона перетворилася у *соціальну спільноту*.

Поняття "*соціальна спільнота*" як термін з широким об'ємом, охоплює всі об'єднання людей, в яких створюється і зберігається, хоча б протягом дуже короткого часу, певний соціальний зв'язок. Цим терміном позначають всі стійкі форми спільного життя, вони досить різноманітні, цей термін охоплює досить різні форми спільного життя, які відрізняються істотними ознаками.

У сучасній вітчизняній соціології склалось розуміння *соціальних спільнот* як емпірично фіксованих, реально існуючих об'єднань індивідів, які є відносною цілісністю, що може виступати як об'єкт соціального впливу, володіє емерджентними властивостями, тобто знову виникає в результаті об'єднання за певними характеристиками, не завжди притаманними окремим індивідам⁹⁰.

Основними історичними *детермінантами формування соціальних спільнот* є:

- умови соціальної реальності, які вимагають об'єднання людей (наприклад, захист від зовнішніх ворогів);
- спільні інтереси значної кількості індивідів;
- розвиток державності і виникаючі разом з нею форми організації людей у вигляді різних соціальних інститутів (наприклад, інституту права і законодавства);
- спільна територія, яка передбачає можливість міжособистісних (прямих і опосередкованих) контактів.

⁸⁹ Щепанський Я. Элементарные понятия социологии / пер. с польск.-М. :1969, С.116-125.

⁹⁰ Див.: Соціологія: Курс лекцій. / за ред. В.М.Пічі – Львів. „Новий світ-2000”, 2002 – С.100-103.

Показниками соціальної спільноти як цілісності виступають:

- умови життєдіяльності;
- спільні інтереси взаємодіючих індивідів;
- прихильність конкретним соціальним інститутам і цінностям;
- соціально-професіональні характеристики індивідів; об'єднаних у спільність;
- приналежність до історично складених територіальних утворень.

Соціальні спільноти різняться між собою за якісними типовими ознаками (наприклад, національними, психологічними і т. ін.) і за кількісними показниками, тобто величиною.

Серед *соціально-психологічних показників* необхідно виділити рівень згуртованості соціальної спільноти, а також характер взаємодії між індивідами. Якщо спільноти є великими територіальними або національними об'єднаннями, то, як правило, поруч з безпосередніми існує значна кількість опосередкованих зв'язків, коли люди належать до однієї спільноти і сповідують спільні інтереси, навіть не будучи знайомими один з одним.

Кожна людина належить до величезної кількості різних спільнот і для того, аби фіксувати свою приналежність, ми повинні виділити якісь досить надійні показники. Соціальна ідентифікація суб'єкта з різними спільнотами може здійснюватися через *систему* таких *стратифікаційних показників*, як економічна, політична або культурна стратифікація, а також через *функції і соціальні ролі*, які виконує індивід в даній спільноті.

Аналізуючи соціальні спільноти *Я. Щепаньський* звертає увагу на диференціацію як соціальних спільнот, так і утворюючих їх форм суспільного життя – соціальних груп, верств, класів, соціальні позиції яких в сукупності утворюють певну ієрархію. Отже, *соціальні спільноти* (зокрема – соціальні групи), виступаючи суб'єктами соціальних відносин, утворюють соціальну структуру суспільства, яка, в свою чергу включає ряд макроструктур, утворених певними соціальними категоріями. Зокрема поєднання категорій статі і віку утворюють демографічну структуру, система професійних категорій – професійну структуру, економічних категорій – економічну структуру. Система класів та верств утворюють класову структуру, в якій соціально-економічна підструктура займає одне з основних місць.

Таким чином, для визначення місця і ролі соціальних сімейних спільнот, необхідно спиратись на теоретичні праці щодо способів *стратифікаційного аналізу*.

В соціології набули поширення такі основні способи стратифікаційного аналізу:

1. За об'єктивними позиціями у суспільстві (результат – *структура позицій*).
2. За суб'єктивними позиціями – типами свідомості та інтересів (результат – *структура інтересів*).

3. За типами спільних дій (результат – *структура соціальних сил*).

За таких стратифікаційних підходів при простій подібності ознак чи позицій ми маємо справу з тим, що називають номінальними чи *статистичними групами*, а у випадку подібності інтересів та спільної дії – з *реальними групами*.

Визначаючи місце і роль соціальних груп у суспільстві, їх впливовість П.Сорокін радить досліджувати їх відповідність певними умовами:

1. Вони охоплюють велику кількість членів;
2. Вони найбільш організовані;
3. Вони найбільш солідарні зсередини.⁹¹

У його стратифікації *сімейно-родинні угруповання* займають саму верхню позицію в ієрархії груп. За нею слідує державні, расові, мовні, професійні, майнові, релігійні, об'ємно-правові, привілейовано-обділені, партійні та група великих людей.

Хоча кожна сім'я охоплює невелику кількість членів, але кількість сімей величезна. Тому в цілому сімейне угруповання суспільства включає в себе найбільшу кількість населення. Так згідно дослідженням Інституту соціології НАН України за опитуванням 2009 р. визначають "своїми" представників родинно-сімейної групи 80,3 % опитаних.⁹²

Тенденція, характерна для багатьох різноаспектних досліджень останніх років у пострадянському просторі. Свідчить вона не стільки про традиційну орієнтацію людей, вироблену упродовж віків притиснутості людини до "свого дому" обставинами сучасного життя як про масовість явища, про надійність широкого соціального простору чи й непевність у власних індивідуальних спроможностях і силах.

Важливим сімейне угруповання є і в тому, що воно в зазначеній мірі визначає собою долю інших соціальних груп і долю всього населення. Сім'я – соціальне середовище, яке супроводжує людину з моменту її народження і якого людина не може уникнути.

Перед силою сімейного угруповання нерідко доводиться відступати таким соціальним групам як церква і держава. Спроби останніх змінити основи сімейного життя приречені майже завжди на невдачу, якщо реформа не потребується самим інститутом сім'ї.

У той же час, якщо розглядати сімейне угруповання як сукупність сімейних людей, то важко розраховувати на певний тип соціальних дій. Адже входять до такого угруповання люди, як члени своїх сімей, з певними загально-сімейними інтересами і з певною автономністю сімейного життя.

Очевидно, що реальності на противагу статистичності сімейні угруповання набувають у випадку, коли на спільні завдяки усвідомленим загально-сімейним інтересам дії, їх вдається об'єднати за допомогою певних організаційних дій. При цьому реальність набувається через

⁹¹ Див.: Сорокін П.О. Знач. твір – С. 48-51.

⁹² Цит. за: Тихонович В. Знач. твір – С. 219.

інтеграцію об'єктивно притаманних ознак реальності конкретних сімей – малих соціальних груп.

6.2. Сім'я як мала соціальна група.

У сучасній соціології зростає увага до досліджень сім'ї на *мікрорівні*. У цьому аспекті сім'ю розглядають як суттєвий елемент соціальної структури суспільства, автономну цілісність, малу контактну соціальну групу, найдавнішу природну спільноту людей, засновану на шлюбних відносинах і родинних зв'язках, спільному господарстві і побуті, взаємній моральній відповідальності і допомозі, члени якої перебувають у постійному спілкуванні.

На мікрорівні здебільшого вивчаються цілі та завдання сім'ї, її групова динаміка, згуртованість, солідарність, стабільність, включення індивідів у сім'ю, задоволення перебуванням у ній, функціональними вимогами, взаємодія членів сім'ї, груповий контроль, санкції, сімейні цінності та норми поведінки.

Щоб уточнити особливості *сім'ї як малої групи* доречно порівняти її з характеристиками родового поняття – *малої соціальної групи*.

Мала група у сучасній соціології розуміється як соціальна група, члени якої безпосередньо взаємодіють між собою, а кількісний склад не перевищує кількох десятків осіб.⁹³ Вони зазвичай пов'язані з дружніми стосунками, у них домінують безпосередні особистісні контакти, відносини в них регулюються неформальними інститутами, у них створюються взірці взаємодії, засновані на безпосередньому особистісному знайомстві. У малих групах утворюється особливий вид зв'язку, близькості між членами, який надає більше можливостей для повної ідентифікації члена з групою.⁹⁴ У результаті такого взаємозв'язку у групах формується певна сукупність *спільних соціально-психологічних характеристик* – симпатії та антипатії, прихильності чи відторгнення, неформальні форми поведінки, деякі звички та традиції, а також ціннісні орієнтації.

Дослідники соціології сім'ї В. Добреньков та А. Кравченко звертають увагу на такі *ознаки малої групи*⁹⁵:

1. Обмежена чисельність членів групи (2-20 чол.)
2. Стабільність складу.
3. Внутрішня структура, вона включає систему неформальних ролей і статусів, механізм соціального контролю, санкції, норми і правила поведінки.
4. Кількість зв'язків зростає у геометричній прогресії, якщо число членів зростає в арифметичній.

⁹³ Див.: Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городяненко – К.: Академвидав, 2008. – С. 89.

⁹⁴ Див.: Щепанський Я. Знач. твір – С. 135-137.

⁹⁵ Див.: Добреньков В.І., Кравченко А.І. Знач. твір – С. 599-602.

5. Чим менша за розміром група, тим інтенсивніша в ній взаємодія.
6. Розміри групи залежать від характеру її діяльності.
7. Належність до групи мотивується надією задовольнити в ній особистісні інтереси.
8. Взаємодія в групі має підкріплюватись взаємною участю в ній членів групи.
9. Група надає кожному максимум доступних переваг.

Зрозуміло, що перераховані *родові ознаки малої групи* в певній мірі притаманні сім'ї, як виду малої групи. У той же час, сім'я має певні *видові особливості*, які обумовлені її сутнісними ознаками. На це звертав увагу відомий український соціолог *Микита Шаповал*.

Розуміючи родину як *скупчення*, що має метою народження дітей і виховання їх – подружжя разом із дітьми, він зазначав: «Як кривна спілка, родина є біологічним скупченням, але виконуючи функцію виховання і господарського утримання, родина є своєрідним соціально-психічним скупченням. Тому родина є перехідною формою між біологічними і соціально-психічними скупченнями, власне, *скупченням біосоціальним*».

Сім'ю, як *унікальну малу групу*, розглядав польський соціолог Ян Щепанський. Сім'я у його розумінні – єдина група, що збільшується, розростається не внаслідок прийому членів ззовні, а завдяки народженню дітей (усиновлення – скоріше виняток).⁹⁶

Не випадково з усіх малих груп людина віддає перевагу саме сім'ї. Тільки в ній людина може отримати те, чого не дасть жодна інша група – її нащадків.

Сім'я як мала група відрізняється від інших малих груп такими *типовими ознаками*:

- наявністю між подружжям особливого союзу, якому притаманне духовне єднання, глибокі довірчо-інтимні зв'язки;
- переважанням неформальних довірчих відносин між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми;
- особливим способом формування – на основі симпатій, кохання, духовної єдності (для утворення інших малих груп досить спільних інтересів).

Серед *характерних ознак сім'ї* як малої групи зазвичай виділяють наступні:

- її вплив на індивіда первинний як у часі, так і за змістом;
- вона формує особистість в цілому, на відміну від часткового впливу вторинних груп;
- сім'я – це самовідтворювальна асоціація;
- члени сім'ї знаходяться у постійній взаємозалежності, тому будь які зміни у поведінці одного викликають зміни у поведінці інших;

⁹⁶ Щепанський Я. Зазнач. твір – С. 140-141.

- сім'я – це відносно щільна, обмежуюча себе певними кордонами, соціальна одиниця;
- вона задовольняє найважливіші потреби людей (але не всі), зокрема, і ті, які не в змозі задовольнити вторинні групи (школа, підприємство).

Звичайно ці сутнісні характеристики сім'ї, що мають відносно сталі прояви, доповнюються такими, що носять змінний характер. Йдеться про зміни, що викликають:

- характеристика середовища розселення та найближчого соціального оточення;
- склад і родинна структура сім'ї;
- житло і внутрішня обстановка;
- індивідуальні характеристики членів сім'ї (демографічні, психологічні, фізіологічні);
- походження, соціальні переміщення і міграція;
- рольова поведінка;
- виховання і зразки поведінки в батьківській сім'ї;
- попередній шлюбний досвід подружжя;
- обсяг і структура сімейної взаємодії;
- структура сімейної влади, авторитету, лідерства;
- характер і структура сімейного спілкування;
- успішність шлюбно-сімейних стосунків;
- моделі поведінки до і після розлучення;
- рольові установки і очікування.⁹⁷

Деякі автори розглядають сім'ю як емоційно-психологічну і одночасно “інструментальну” групу (виконання комплексу різних видів діяльності побутового характеру). На думку А. Єлізарова сім'ю можна також розглядати як суб'єкт спільної діяльності, яка відтворює певний ідеальний продукт (соціальні норми, цінності), що виникає в процесі спільної побутової діяльності членів сім'ї та спілкування між ними.⁹⁸

За класифікацією малих соціальних груп сім'ї притаманні всі характеристики *первинної групи*. Дійсно, зв'язок у цих групах спирається на безпосередні особисті контакти, на високе емоційне залучення членів у справи групи, що забезпечує високу ступінь ідентифікації членів з групою. Отже, сім'ю як первинну групу пов'язують перш за все особистісні інтереси її членів.

Значення сім'ї як первинної групи соціологи вбачають у тім, що у них утворюються однотипові, схожі до співпадіння риси особистості людини, особливо в період її формування у ранньому дитинстві. Характерно, що схожість цих рис, котрі проявляються у різних історичних

⁹⁷ Див.: Добреньков В.І. Кравченко А.І. Знач. твір. – С. 600-601.

⁹⁸ Див.: Елизаров А.Н. К проблеме поиска основного интегрирующего фактора семьи // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. 1996 №1. С. 42-49.

періодах та в різних культурах, є результатом схожості організації і структури цих первинних груп та відповідно – схожості систем відносин, які в них існують.

Слід зазначити, що сім'я, як і інші первинні групи, зазвичай не мають *формальних зв'язків*. Коли ж такі зв'язки з'являються і починають відігравати важливу роль, це свідчить про розпад сім'ї як первинної групи та перетворення її у формалізовану малу групу.

Сім'ю *відрізняє* від *вторинних груп* створення останніх для реалізації певної мети; перевага не особистісних, а речових і опосередкованих контактів; опора на інституціоналізовану і схематизовану систему відносин; регуляція їх діяльності правилами.

Таким чином *сім'я* у сучасній соціології розуміється як *первинна мала соціальна група*, особливе значення якої полягає у підтримці *біологічної неперервності* суспільства (завдяки народженню певних членів і передачі їм біологічних рис), а також його *культурної неперервності* (завдяки первинній соціалізації через засвоєння культурних засад суспільства).

На завершення слід додати, що у сучасній соціології переважає точка зору, що саме належність до малих груп, зокрема, сім'ї – є необхідною для участі у суспільному житті і, що *у великі групи ми входимо через малі*, котрі створюються у межах великих. Отже, з соціологічної точки зору сім'я, як мала соціальна група, виступає посередником між людиною і суспільством, *первинною соціальною клітинкою*, з якої починається суспільство і завдяки якій воно відтворюється.

6.3. Висхідні форми сім'ї як малої соціальної групи.

У сучасній соціології ще не склалось узагальненої відповіді на питання: “Яка форма є висхідною для сім'ї, як малої групи?”

Так у своєму визначенні соціальної групи *Я. Щепаньський* категорично стверджує, що в ній має бути визначене число осіб (*не менше трьох*). При цьому, спростовуючи думку тих соціологів, які вважають достатньою пару людей для утворення соціальної групи, він вважає, що пара утворює особливий вид, в якому виникають стосунки, які не мають характерних ознак, що виникають у більших спільнотах, зокрема, в групах. На його думку група починається тільки там, де в межах одної соціальної організації індивід *A* знаходиться у відносинах не тільки до *B*, але і до *B*, а також у відносинах до того, що відбувається між *B* і *B*.⁹⁹

Інша точка зору обґрунтована *П. Сорокіним*. Не менш категорично він стверджував, що для утворення суспільства у його найпростішому виді має бути як мінімум двоє людей, які пов'язані між собою зв'язком взаємодії. Це і є найпростіша модель суспільства, на які розпадається все суспільне життя і всі складні суспільства. “Чи візьмемо ми сім'ю, чи

⁹⁹ Див.: Щепаньський Я. Зазнач. твір – С. 118.

партію, чи групу віруючих, чи населення держави – всі ці групи чи спільності розкладаються на множину пар взаємодіючих людей”.¹⁰⁰ Як бачимо, мала соціальна група сім’я утворюється за наявності *щонайменше двох людей*, пов’язаних між собою взаємодією, що ґрунтується на спільних особистих інтересах, особистісному знайомстві, емоційно забарвлених контактах.

У сучасних соціологічних джерелах з сімейної проблематики набуває поширення позиція, яку можна охарактеризувати як компромісну щодо двох попередніх. Такої позиції дотримуються *В.І. Добренєв* та *А.І. Кравченко*. Досліджуючи сім’ю, як малу соціальну групу, вони зазначають, що мала група має множину форм, але *висхідних форм* лише дві – *діада* (складається з двох людей) та *тріада* (складається з трьох людей).

Підтримуючи конструктивність такого підходу, розглянемо кожну з цих висхідних форм сім’ї як малої групи, врахувавши при цьому, що такий підхід не суперечить класичному визначенню *П.І. Сорокіна* щодо пари взаємодіючих людей, як елементарних цеглинок, з яких побудовані будь-які групи, спільноти і суспільства.

Суперечливою виглядає, як показує наш аналіз, позиція *Я. Щепанського*. Дійсно, заперечуючи пару взаємодіючих людей як висхідну форму малої групи, він, у той же час стверджує, що почуття інтимності, яке з часом виникає у будь-якій парі, стає для подружньої пари вирішальною внутрішньою силою, що зміцнює сім’ю. Але ж саме сім’ю він розглядає як “групу, що має особливе значення...”

Однак, виправданням *Я. Щепанському*, на нашу думку, може слугувати визнання “пари, або двійки” формою спільного життя з найменшим числом людей, що утворюють це об’єднання, що включає двох осіб різної або одної статі. Визначаючи у подальшому, що дослідження взаємодій і зв’язків, що можуть виникати між двома особами, вадливі для вивчення багатьох процесів, *Я. Щепанський* пропонує свою *типологію пар*:

1. Пари, пов’язані сексуальними або гіперсексуальними відносинами: дошлюбними, шлюбними і позашлюбними, або гомосексуальними.
2. Пари, пов’язані родинними відносинами: батько-син, батько-дочка, мати-син, мати-дочка, брат-сестра, брат-брат, сестра-сестра чи інша пара, пов’язана будь-якими близькими відносинами (дорослий-дитина).
3. Пара друзів.
4. Пари, пов’язані відносинами керівництва.
5. Пари, пов’язані відносинами допомоги: помічник і той, кому допомагають.

¹⁰⁰ Див.: Сорокін П.О. Знач. твір – С. 16-17.

6. Пари, пов'язані виховними відносинами.

7. Пари, що виникають на основі змінних обставин (провідник-турист).

Як бачимо, пари першого та другого типів повністю підходять під визначення *сімейної пари (діади)*.

Пари, як стійкі зв'язки виникають на підставі особистих контактів або на ґрунті речових контактів. Однак, риси особистості завжди грають в них вирішальну роль, оскільки контакти завжди є безпосередніми, а безпосередня взаємодія визначається безпосередніми реакціями на особистісні особливості, що з часом призводять до *почуття інтимності*. Це почуття може стати основою для мережі відносин (друзі наших друзів – також наші друзі), пов'язуючи більш широкі кола, що складаються з декількох осіб, або утворюючих основу неформальних груп у формальних групах. Отже, в парах проявляється найбільш глибоко виражена ідентифікація двох особистостей, і на цьому ґрунтується їх значення для зміцнення більш широких форм спільностей.

У *діаді* емоційна прихильність закоханих примушує їх турботливо ставитись одне до одного, очікуючи еквівалентного ставлення від партнера. Соціологи виявили висхідний закон між-особистісних стосунків в діаді – це царство суб'єктивних пристрастей, де соціальне начало тільки зароджується. У цьому одна, але не єдина, з відмінностей діади від тріади.

Тріада, як взаємодія трьох людей, вирізняється також тим, що в ній з'являється феномен більшості і, відповідно, можливість впливати на думки і поведінку одного, що залишається в меншості.

Вважається також, що тріада більш стабільне об'єднання, ніж діада.

До *переваг тріади* відносять також наступні:

1. *Арбітражність*. Третій може грати роль арбітра, стаючи тимчасовим неформальним лідером.
2. *Взаємне заміщення ролей*. У якості арбітра може виступити будь-який член тріади.
3. Виконання тої самої ролі різними членами тріади наповнюють роль *новим змістом*, моделюють новий варіант рольової поведінки.
4. *Коаліційність*. Двоє членів тріади можуть об'єднуватись проти третього (створювати коаліцію).

Дослідження виявляють наступні *приписи поведінки* у коаліції:

- Меншість має завжди прислуховуватись до голосу більшості, приймати позицію підлеглого.
- Більшість має поважати права меншості, бути плюралістичною, тобто знаходити такі моменти, де правою є меншість. Так виникає підґрунтя для прав меншості.
- Коаліція не може бути довготривалою. При довготривалій коаліції починає руйнуватись тріада, через те, що немає третього, який би розв'язав суперечку (можливий арбітр об'єднався із

супротивником). У тріаді має відбуватись зміна сценаріїв (розстановка сил і ролей).

Наголошуючи на перевагах тріади над діадою, автори підручника з фундаментальної соціології *В. Добреньков* та *А. Кравченко* визначають такі *статусні позиції* за цими двома спільнотами:¹⁰¹

Діада – висхідна клітинка міжособистісних відносин, конфлікти в ній вирішуються без звернення до третьої особи, відносини засновані на емоційних і особистісних рисах.

Тріада – ядро всіх соціальних відносин. Навіть відсутність одного з членів тріади (недовготривала) не руйнує її; відносини між двома будуються з урахуванням прямої або віртуальної присутності третього.

Визначаючи за авторами право на власне визначення статусних позицій діади і тріади, варто звернути увагу на деякі моменти:

1. Оскільки, соціальні відносини виникають, як справедливо стверджував *П. Сорокін*, при наявності, навіть, двох людей, котрі взаємодіють (тобто дія одного впливає на поведінку другого, і навпаки), а саме соціальні відносини є предметом дослідження соціології, то, мабуть, не зовсім коректним є твердження цих авторів, що “соціологія зароджується в тріаді”.
2. Оскільки, домінуючою перевагою тріади над діадою є коаліційність, то варто звернути увагу, що коаліцію утворюють двоє (діада) проти третього. Отже, і в тріаді діада зберігає свою роль елементарного носія і утворювача соціальних сімейних відносин, як у тричленній так і в багаточленній сімейній групі.

Разом з тим, можна припустити, що за певних умов саме тріада перебирає на себе роль «будівника» соціальних стосунків у сім'ї. Вочевидь це питання вимагає додаткових соціологічних досліджень.

Резюме

1. Сімейно-родинна спільнота є різновидом соціальної спільноти і перебирає на себе всі родові ознаки останньої.
2. За критеріями подібності інтересів та спільної дії сім'я належить до реальної соціальної групи.
3. За охопленням кількості членів, організованістю та внутрішньою солідарністю сімейно-родинні угруповання займають найвищу позицію в ієрархії соціальних груп і в значній мірі визначають долю інших соціальних груп.
4. Сім'ї притаманні всі родові ознаки первинної малої соціальної групи, а також певні видові особливості, як відносно сталі, так і змінні.
5. Сім'я у сучасній соціології розуміється як первинна мала соціальна група, особливе значення якої полягає у підтримці біологічної та культурної неперервності суспільства.

¹⁰¹ Див.: Добреньков В.І. Кравченко А.І. Зазнач. твір. – С. 602-605.

6. Висхідними формами сім'ї як малої соціальної групи є діада (складається з двох людей) та тріада (складається з трьох людей). Діада є висхідною клітинкою міжособистісних відносин, а тріада – ядром всіх соціальних відносин.

Запитання для самоконтролю:

1. Які родові ознаки соціальної групи притаманні сім'ї?
2. За якими стратифікаційними підходами визначають характер сімейно-родинних угруповань?
3. Яке місце займають сімейно-родинні угруповання серед інших соціальних груп?
4. За якими соціальними ознаками характеризують сім'ю як малу соціальну групу?
5. Проаналізуйте типові та змінні ознаки сім'ї як малої групи.
6. Охарактеризуйте сім'ю як первинну малу соціальну групу.
7. Яка форма є висхідною для сім'ї як малої групи?
8. Дайте визначення діади як висхідної форми сім'ї.
9. За якими ознаками здійснюється типологія сімейних пар у соціології сім'ї?
10. Охарактеризуйте переваги і обмеження визначення тріади висхідною формою сім'ї.

Список використаної та рекомендованої літератури:

1. Голод С.И. Современная семья: плюрализм моделей // Социологический журнал. – 1996, №3-4.
2. Дворецька Г.В. Соціологія: навчальний посібник – К., 2002.
3. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: в 15 т. Т10 : Гендер. Брак. Семья – М. : 2006.
4. Лавріненко Н.В. Інститут сім'ї в умовах української реальності // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульга. – К., 2001 – С. 329-342.
5. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс – К., 2011.
6. Мацковский М.С. Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики – М., 1989.
7. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет – М., 1994.
8. Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городяненко – К., 2008.
9. Черняк Е.М. Социология семьи: Учебное пособие – 2-е изд. перераб. и доп. – М., 2003.
10. Щепанский Ян. Элементарные понятия социологии – М., 1969.
11. Шаповал Микита. Загальна соціологія – К., 1996.

Глава 7.

СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ

Засвоївши матеріал цієї глави, Ви зможете знати і вміти:

- Визначати родові ознаки сімейної соціальної організації.
- Пояснювати основи теорії соціальних організацій.
- Описувати основні характеристики сімейної організації.
- Розкривати механізми побудови сімейних організацій.
- Здійснювати типологію сімейних організацій.

Логіка викладання матеріалу:

7.1 Сім'я як носій родових ознак соціальної організації.

7.2 Соціальна організація сім'ї: видові особливості.

7.3 Механізми побудови соціальної організації в сім'ї.

7.4 Типологія сімейних соціальних організацій.

Основні терміни: соціальна організація, ознаки соціальної організації, соціальна організація сім'ї, сімейний бізнес, соціальний механізм, соціальна формалізація, сімейний порядок, типологія сімейних організацій, асоціативна соціальна організація.

7.1 Сім'я як носій родових ознак соціальної організації

Науково-дослідницькі підходи до розуміння сім'ї як одного з видів соціальної організації тільки починають торувати шлях у сучасній українській та російській соціології. Так, український соціолог *І. Гавриленко* слушно наголошує, що сім'ю слід розглядати як соціальну групу, соціальну організацію і соціальний інститут¹⁰². Схожу позицію висловлюють російські соціологи *В. Добренєков та А. Кравченко*, стверджуючи, що сім'ю можливо порівнювати з організацією і називати організацією з постійним складом¹⁰³.

Хоча задля справедливості слід згадати більш ранні звернення до виявлення характеру впливу типу сімейної організації на організацію суспільного життя і рівень суспільної активності громадян, вітчизняних соціологів у 30-і роки ХХ ст. – *П. Сорокіна та М. Шаповала*¹⁰⁴.

Отже, актуалізація досліджень сім'ї як різновиду соціальної організації вимагає поглибленого розгляду цього аспекту в нашому підручнику, виявлення в сім'ї родових ознак соціальної організації.

Поняття "соціальна організація" набуло поширення в соціологічних науках у межах соціології організацій. Саме в цій соціологічній дисципліні розроблені методологічні засади дослідження соціальних організацій, що

¹⁰² Див.: Гавриленко І.М. Соціологія. Кн.1. Соціальна статика: навч. посібник – К. : КНУ Т. Шевченка, 2000 – С. 276.

¹⁰³ Див.: Добренєков В.І., Кравченко А.І. Знач. твір – С. 597.

¹⁰⁴ Див.: Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии : статьи разных лет – М. : Наука, 1994 – С. 50. ; Шаповал М.Ю. Загальна соціологія. – К. : УЦДК, 1996 – С. 48-49.

покладені в основу дослідження сутності соціальних організацій сім'ї.

У соціологічній літературі термін "*організація*" вживається щодо соціальних об'єктів у трьох значеннях:

- 1) Організацією може називатися *об'єднання інституціонального характеру*, що займає певне місце в суспільстві і призначене для виконання окресленої функції (тобто підприємство, орган влади, добровільний союз тощо).
- 2) Термін "*організація*" може включати певну *діяльність з організації*, яка передбачає розподіл функцій, налагодження стійких зв'язків, координацію тощо.
- 3) Під "*організацією*" може розумітися також характеристика *ступеня впорядкованості* будь-якого об'єкта.

Дослідження засвідчують, що в сучасній соціології представлені три основні підходи до *визначення організації*. Домінуючим залишається визначення організації як *раціональної системи* чітко визначеними цілями і формалізованою соціальною структурою. Саме в такій інтерпретації організація розглядається як синонім *бюрократії*. Два інші підходи не мають статуси традиційних, але набувають дедалі більшого значення. Це - визначення організації як *природної, органічної системи*, учасники якої керуються спільними інтересами і поєднують зусилля, щоб забезпечити її виживання, а їхня колективна, неформально структурована діяльність спрямована на досягнення цієї мети, а також інтерпретація організації як *відкритої системи*, тобто *коаліції*, що складається з кількох відмінних за інтересами груп, цілі яких тимчасово збігаються. Структура, діяльність і результати існування такої організації перебувають під значним впливом чинників навколишнього середовища.

У найбільш загальному вигляді *поняття "організація"* означає порядок, залежність, регламент, координацію деяких дій і відносин у соціальному просторі та часі. Це поняття означає свідомо координовану сукупність людських дій для досягнення загальної для всіх мети або сукупності цілей.

Для уточнення значення поняття "*організація*" звернемося до визначення *М. Вебера*, згідно якому «організацією називається сукупність соціальних відносин — закритих, або з обмеженим доступом ззовні, — у якій регулювання здійснюється особливою групою людей: керівником і, можливо, адміністративним апаратом, що володіють звичайно представницькою владою»¹⁰⁵.

Більш пізні визначення доповнюють попереднє деякими суттєвими ознаками. Так *А. Стінкам* наголошує на штучності створення організації. При цьому організація виступає як «система стійких соціальних відносин, які свідомо формуються з ясно вираженою і безупинною спрямованістю

¹⁰⁵ Weber M. Economy and Society. Vol. I. Berkeley, University of California Press, 1978. P- 48.

на досягнення деяких специфічних цілей і задач».¹⁰⁶

А російський дослідник *А. Пригожин* розуміє організацію як особливу людську спільноту, соціальне середовище і, крім того, безособову систему зв'язків і норм, що детермінується адміністративними і культурними факторами¹⁰⁷.

У соціологічних джерелах зустрічається такий перелік сутнісних ознак соціальної організації, що виявляються у:

- 1) розподілі соціальних дій відповідно до статусів та ролей у групі;
- 2) взаємодоповненні цих диференційованих дій;
- 3) стабільності, тривалості у часі статусної та рольової структури;
- 4) відносній незалежності соціальних дій від персони, що їх виконує;
- 5) факті, що певні відхилення від встановлених дій викликають негативні санкції, а деякі – позитивні, або взагалі не беруться до уваги, або заохочуються визнанням, похвалою, нагородою та ін.¹⁰⁸

Найбільш повний перелік ознак організації приводить *В. Радаєв*. На його думку, будь-яка організація володіє наступним комплексом обов'язкових ознак:

- виражена загальна мета її членів, що не зводиться до індивідуальних цілей;
- набір ресурсів і визначений спосіб їх захисту (починаючи з огорож і служби охорони і кінчаючи способами виправдання правомочності свого існування);
- система офіційно затверджених норм поведінки і форм контролю за їхнім дотриманням;
- структура стійко відтворених статусів (організація повинна мати відносно постійне формальне керівництво чи, принаймні, стійку лідерську групу);
- специфічний поділ праці між *своїми* членами (формальне чи неформальне);
- наявність винагород і покарань за участь (неучасть) у справах організації.

Отже, *організація* - це форма об'єднання людей з метою досягнення певних результатів на засадах позаособистісних стосунків, відповідна система соціальних відносин, що орієнтується на досягнення спільних цілей, що має власні ресурси, внутрішню нормативну і статусну структури, в рамках якої члени організації за відповідну винагороду виконують відведені їм функції.

¹⁰⁶ Stinchcome A. Social Structure and Organizations / March I. (erf.) Handbook of Organizations – Chicago, Rand McNally, 1965. – P. 142.

¹⁰⁷ Пригожин А. Социология организаций. М: Наука, 1980. С. 15.

¹⁰⁸ Соціологія: навч. посібник / за ред. С.О. Макєєва. – К. : “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1999. – С. 139.

7.2. Соціальна організація сім'ї: видові особливості.

Аналіз родових ознак соціальної організації засвідчує, що всі вони в тій чи іншій мірі притаманні і соціальній організації сім'ї. Хоча їх прояв має певні *особливості*. Порівняємо їх згідно їх класифікації у згаданому вище навчальному посібнику із соціології.

- 1) Розподіл соціальних дій за статусами та ролями присутній у сімейній організації, але він не носить жорстко визначеного закріплення. Так ролі годувальника у сучасній сім'ї можуть виконуватися як чоловіком так і дружиною.
- 2) Диференційовані дії в сім'ї також взаємодоповнюються, хоча подекуди можуть перебиратися іншим носієм ролі повністю.
- 3) Щодо стабільності статусної та рольової структури то в сім'ї вона має певний запас міцності у порівнянні з іншими соціальними організаціями. А тривалість у часі є чи не однією з найдовших серед соціальних організацій.
- 4) Як і в будь-якій соціальній організації у сім'ї існує відносна незалежність соціальних дій від персони, але ця незалежність більш суб'єктивована. Так, зміна партнера у шлюбі призводить до виконання ролі батька чи матері в сім'ї у відповідності з уявленнями про сім'ю нових партнерів та їх особистісними рисами.
- 5) Відхилення від встановлених дій в сім'ї також викликають певні санкції. Їх особливість в тім, що соціальний контроль за їх виконанням здійснюється не тільки в середині сім'ї (моральні санкції), але й з боку суспільства, держави (адміністративні та правові санкції).

Як бачимо всі сутнісні, родові ознаки соціальної організації в повній мірі притаманні соціальній організації сім'ї, хоча проявляються в ній з певними особливостями, що відображають специфіку сім'ї як соціальної групи.

Крім того, соціальній організації сім'ї притаманні додаткові *особливості організаційних характеристик*:

- Мета утворення сім'ї має подвійну ціль: біологічне і культурне відтворення суспільства. Тому і функціональна діяльність в сімейній організації поєднує в собі організацію підтримки і розвитку організму людини, реабілітації робочої сили працюючих членів сім'ї з організацію процесу первинної соціалізації дітей.
- Наявність у сім'ї двох різних підгруп – шлюбної і кровно-родинної в умовах сім'ї-діади здійснюється шляхом фізично обмеженого діалогу, що сприяє неминучому перетворенню будь-якого конфлікту в основний з радикальними організаційними наслідками.

- За умов нуклеарної сім'ї відбувається обмеженість рольового потенціалу її членів при розширенні змістовної частини рольових функцій (батька, матері, дітей).
- Постійність виконавців сімейних ролей протягом тривалого часу та одноманітність їх змісту викликає емоційну втоми від цієї діяльності.
- Протиріччя між інтимним характером сімейного життя і соціальним характером підтримки і допомоги з боку суспільства не рідко негативно впливає на збереження і підтримку інтимності шлюбних стосунків.

Враховуючи, що *сімейна організація* спрямована також на виконання *господарчої функції*, спробуємо “приміряти” до неї характеристики сучасних господарчих організацій.

Соціологічні дослідження діяльності *господарчих організацій* дозволили виявити їх *специфічні характеристики*, а саме: тенденція до монополізму; прагнення до замкнутості; побудова позиційної ієрархії; підпорядкування індивідів колективним інтересам; перетворення винагород у привілеї; стратифікація індивідів і груп¹⁰⁹.

Розглянемо коротко кожен з них

1. *Потяг до монополізму* ресурсів та відвоювання відповідної економічної ніші в сімейній організації реалізуються шляхом контролю за цінами ринку товарів і послуг певного виду та забезпечення запасів товарів для домінуючої економічної діяльності сім'ї. При цьому сімейній організації достатньо жорстко закріпити за собою набір дефіцитних ресурсів та певних ринкових ніш.
2. *Побудова ієрархії*, притаманна сім'ї, як і будь-якій господарчій організації, проявляється у розподілі місць у вертикальній мобільності, яка здійснюється на підставах: спадковості; або професійного домінування.
3. *Потяг до замкнутості* проявляється у забезпеченні відносної закритості для сторонніх агентів ринку, капіталу чи праці, доступу до ресурсів сімейної організації та участі цих агентів у керівництві сімейним бізнесом.
4. *Прагнення до підпорядкування індивіда колективним сімейним інтересам*. Сімейні організації (хоча й неоднаковою мірою) тяжіють до якомога повнішого підпорядкування членів своїм загальним цілям.
5. *Перетворення винагород у привілеї*. Підкоряючи своїх членів, сімейні організації за це забезпечують останнім доступ до визначеного набору винагород, що набувають риси привілеїв.
6. *Стратифікація індивідів і груп*. Практично як і всяка господарська організація, сім'я проводить ранжирування своїх

¹⁰⁹ Див.: Радаєв В.В. Знач. твір - С.132.

членів у відповідності до місця і функцій у *сімейному бізнесі*.

Отже, узагальнена характеристика сім'ї як господарчої організації засвідчує її тяжіння до потрійної замкненості – відносно ресурсів, членів та благ, що виробляються. Міра і характер замкненості сімейної організації щодо співвідношення видів ресурсів обумовлюється метою сімейної організації та умовами її досягнення.

7.3 Механізми побудови соціальної організації в сім'ї

Методологічним посиленням при розгляді цієї теми є висновок *П. Сорокіна* щодо здійснення організаційних перетворень у будь-якій соціальній групі. На його думку будь-яка колективна єдність в міру продовження свого існування у єдності, що інколи немає визначених форм, набуває таких форм, стає все більш визначеною; взаємовідносини її членів із неясних стають ясними, із невизначених – визначеними, із нестійких – стійкими і шаблонними, тобто, організованими. Отже, колективна єдність в міру продовження свого існування кристалізується і організується.¹¹⁰

Як бачимо, процес організації є невідворотнім для будь-якої соціальної групи, яка існує тривалий час. Цей висновок в повній мірі стосується і сім'ї, існування якої в якості соціальної групи зафіксовано тисячолітньою історією. Відбувається цей процес під впливом сукупності *соціальних механізмів*.

Під *соціальними механізмами* в сучасній соціології розуміють сукупність дій, вчинків, відносин, невід'ємних від суб'єктів-носіїв, завдяки яким відбувається те, чи інше соціальне явище, здійснюється соціальний процес, і які становлять внутрішній каркас їх існування, або перетворення.¹¹¹

У інтерпретаційних межах *структурно-діяльнісного підходу* найважливішими *компонентами соціального механізму* перетворення інституційної, соціо-групової, діяльнісної та ціннісно-нормативної структур є *соціальні практики* людей, що відбуваються у рухливих структурних і культурних умовах та спроможні не тільки відтворювати наявні структури та правила, а й творити нові правила, моделі поведінки, що відповідають матеріальним та духовним вимогам соціальних акторів.

У такому розумінні поняття “соціальний механізм” використовується в описанні процесу побудови організацій.

Сім'я, як і будь-яка соціальна організація, визначаються високим рівнем як багатовимірності, так і невизначеності побудови і функціонування. Вона належить до *надскладних систем*, її складність може перевищувати можливості управління контролювати організаційні

¹¹⁰ Сорокін П.О. Зазнач. твір – С. 39-41.

¹¹¹ Див.: Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г.Городяненко – К. : Академвидав, 2008 – С. 352.

процеси.

Прагнення відійти від складності в будові організацій породжує немало методів, прийомів — *систематизацію, декомпозицію, агрегування*, що стосуються як самих систем, так і знань про них.

Що ж до соціальних організацій, зокрема сімейних, то частіше за всі інші об'єкти тут застосовується такий метод подолання їх складності, спрощення, як *соціальна формалізація*, тобто стандартизація організаційних зв'язків і норм.

Соціальна формалізація як спосіб організованості систем — це цілеспрямоване формування стандартних, знеособлених зразків поведінки в правових, організаційних і соціокультурних формах¹¹². У соціальних організаціях формалізація охоплює контрольовані зв'язки, статуси і норми. Завдяки їй знижується абсолютна і відносна організаційна складність.

Найважливішою ознакою цього способу організованості є різного роду зафіксованість його елементів, тобто договірне, документальне закріплення їх у єдиній системі правових, технологічних, економічних та інших норм і залежностей. Результативний *ефект формалізації* проявляється, зокрема, в концентрації і каналізації організаційної діяльності в найбільш оптимальному напрямку, а саме, в стійкості, стабільності функціонування організації, у можливості більш-менш тривалого прогнозування функціональних процесів, в економії організаційних зусиль за рахунок скорочення амплітуди пошуків у кожній конкретній ситуації. На цій основі створюється формальна організація сім'ї.

Слід зауважити, що існують два *шляхи формалізації соціальних систем*. Перший шлях — через *оформлення природно складеного стану* — ґрунтується на осмисленні попереднього досвіду. При цьому аналіз усталеної практики функціональних відносин, зафіксованої в свідомості як дане, призводить до пошуку і вичленування з неї найбільш повторюваних, сталих, неперехідних елементів. Формальна організованість тут немов виводиться чи впливає з досвіду. Такого роду формалізацію можна назвати *«рефлексивною»*. Наприклад, стихійний розподіл функцій, що тривалий час складається в якомусь підрозділі підприємства, одного разу фіксується і закріплюється у вигляді спеціального адміністративного розпорядку (документа), який стає організаційною основою функціонування цього підрозділу і еталоном для створення нових.

Інший шлях формалізацій — це *«конструювання» соціальної організації*. У даному випадку створення програми передують актуальному існуванню організації. Наприклад, створення нового підприємства передбачає попередню розробку спеціального проекту, плану роботи тощо, згідно з якими організуються його технічна і соціальна структури. Минулий досвід тут також присутній, але тільки як прецедент, як урок.

¹¹² Див.: Мильнер Б.З. Теория организаций - М. ИНФРА - М, 1998 - С. 60-72.

Слід зауважити, що формалізація, природно, означає звуження діапазону вибору, обмеження, навіть підпорядкування суб'єктивної волі учасника організації визначеному порядку. Однак це неминуха, вироблена об'єктивним ходом розвитку соціальних процесів, і перш за все організаційних, форма стабілізації будь-якої тривалої кооперації людей.

Саме на подібні шляхи встановлення порядку в колективній спільноті – шляхом неусвідомленого пристосування і шляхом усвідомленим – вказує П. Сорокін. Першим шляхом, наголошує він, виникли всі організовані колективи (плем'я, рід, сім'я, держава, цех, каста) в минулому. Цей шлях має місце і зараз, але в культурному середовищі нашого часу частіше спостерігається другий порядок – порядок усвідомленого установаження організацій.

Стосовно організаційного упорядкування сім'ї при *неусвідомленому виникненні її організації* становлення останньої проходить наступні етапи:

- 1) Акти, якими обмінюються індивіди, що взаємодіють,
- 2) Їх повторення,
- 3) Звичка, як наслідок повторення актів,
- 4) Звичай, як укорінена звичка всіх чи більшості членів сім'ї,
- 5) Юридичне правило, як усвідомлений звичай,
- 6) Соціально-юридичний інституція, як сукупність юридичних правил,
- 7) Соціальна організація сім'ї, як сукупність певних інституцій.

Через такі етапи відбувалась *неусвідомлена організація сім'ї*, так встановлювався *сімейний порядок* (організація) в усіх стародавніх суспільствах. Тобто, порядок складався поступово, сам собою за такою схемою. Такі явища ми нерідко спостерігаємо і в сучасному суспільстві, частково вони мають місце і в утворенні сім'ї в деяких сучасних суспільствах.

Разом з тим суспільство створює певні умови для *усвідомленого створення* сучасної *сім'ї* через створення інституту шлюбу та унормування основних правил, звичаїв і технологій утворення сім'ї та підтримки її стабільності.

У сучасній соціології організацій виділяють поряд з *формальними* організаційними *відносинами* і *неформальні*. У соціальній організації сім'ї переважає саме другий тип організованості, інший тип організованості, що представлений соціально-психологічною організацією як спонтанно складеною системою міжособистісних стосунків, що неминуче виникають продовж більш чи менш тривалого спілкування, яке ґрунтується на взаємодії працівників як особистостей. Така організація є результат безпосередньої вибіркової стосунків у колективі, спрямованих на досягнення мети, задоволення індивідами їхніх соціальних потреб (у спілкуванні, визнанні, належності).

Соціально-психологічна організація проявляється, головним чином, у групоутворенні. Соціально-психологічні групи включають невеликий

контингент людей, зв'язки між якими утворилися стихійно, але які порівняно довго підтримують між собою ці безпосередні («віч-на-віч») зв'язки. У таких групах люди об'єднані взаємним інтересом, хоча кожен із них усвідомлює або виокремлює себе як специфічну соціальність. Максимальна чисельність групи визначається можливостями підтримування безпосередніх, особистих контактів і, за даними більшості дослідників, зазвичай складається з 3—10 осіб. Слід додати, що таку групу характеризує і певна *соціально-психологічна спільність*: почуття солідарності, взаємної довіри, спільної долі тощо. Межі такої групи можуть збігатися з формальними або відрізнятися від них.

Бажаючи задовольнити свої соціальні потреби в рамках групи, людина потрапляє в залежність від неї, тобто група може контролювати її поведінку. В її розпорядженні існує цілий ряд *засобів впливу*: осуд, моральна ізоляція тощо. Група стихійно формує власні норми поведінки, дотримуватись яких повинен кожен її член. Таким чином виробляється *соціально-психологічний механізм* внутрішньогрупового контролю. У групі відбувається поділ її членів за шкалою престижу. Причому цей поділ часто не збігається з посадовою, ранговою структурою. У групі, крім того, виникають також відносини лідерства. Інакше кажучи, *структура сімейного колективу* роздвоюється на *формальну і соціально-психологічну*. Подібне роздвоєння може призвести до явищ дезорганізації. Тому завдання соціолога — знайти способи поєднання формальної організації та організації соціально-психологічної.

Отже, упорядкування сімейної організації може відбуватися як неусвідомленим, так і усвідомленим шляхом, з опорою, як на соціальні, так і на соціально-психологічні механізми. У результаті поєднання в різних конфігураціях цих шляхів і методів надає різні типологічні ознаки в сучасній організації.

7.4 Типологія сімейних соціальних організацій.

В соціологічних джерелах існують різні підходи до типології соціальних організацій, що можуть бути підґрунтям для типологізації соціальних організацій сім'ї.

Одна із загальних *типологій*, що була запропонована *А. Етціоні*, передбачала виділення трьох основних видів організації за способом підлеглості своїх членів і утвердження внутрішнього контролю:

- примусові (coercive);
- утилітаристські (utilitarian);
- символічні (symbolic, identitive).

Зазвичай кожна організація, поєднує в собі всі три види контролю, але в сильно відмінних пропорціях.¹¹³ *Примусові організації* опираються на

¹¹³ Etzioni A. Organizational Control Structure /March S. (ed.). Handbook of Organizations. Chicago, Rand McNally Company, 1965. P. 651.

пряме (фізичне, військове) насилля над людиною або загрозу застосування насилля (його відсутність стає тут формою винагороди). Найбільш яскравим прикладом слугують в'язниці і армійські підрозділи, які, крім іншого, перетворені в крупні господарчі підрозділи. *Утилітаристські організації* об'єднують своїх членів на базі матеріального інтересу. Сучасні господарські підприємства найбільш близькі саме до цього виду. *Символічні організації* апелюють до солідарності, що виникає із загального морального або ідеологічного коріння. До також організацій відноситься церква і політичні партії (наприклад монаша община може виконувати функції господарчої організації, але матеріальні інтереси відіграють в ній підлеглу роль з точки зору механізмів її інтеграції).

У вітчизняній соціології досить поширена *типологія організацій*, що об'єднує п'ять основних типів: ділові організації, громадські спілки або масові організації, проміжні форми організації, асоціативні організації, поселення.¹¹⁴

1. *Ділові організації*— фірми та установи, які або виникають самі для комерційних цілей, або створюються ширшими організаційними системами для вирішення окремих завдань. Цілі найманих працівників не завжди пов'язані з цілями власників або держави. Членство в них забезпечує працівників засобами до існування. Основа внутрішнього регулювання — адміністративний розпорядок, принципи єдиноначальності, призначення, комерційної діяльності.
2. *Громадські спілки або масові організації*, цілі яких виробляються «зсередини» і є узагальненням індивідуальних цілей учасників. Регулювання забезпечується спільно прийнятим статутом, принципом виборності, тобто залежністю керівництва від керованих. Членство в них задовольняє політичні, соціальні, економічні, аматорські (аматор) потреби та інші.
3. *Проміжні форми організацій*, наприклад кооперативні (сільськогосподарські, риболовецькі колгоспи, старательські артілі), які поєднують у собі основні ознаки спілок, але виконують підприємницькі функції, їх необхідно відрізняти від споживчих кооперативних організацій (споживспілки, житлокооперативи і т. ін.).
4. *Асоціативні організації* — сім'я, наукова школа, неформальна група. В них помітні деяка автономія від середовища, відносна стабільність складу, ієрархія (верховенство, лідерство), порівняно стійкий розподіл учасників (за ролями, престижем), прийняття спільних рішень. Регулятивні функції здійснюють спонтанно створені в них колективні норми і цінності. Однак ступінь їх формалізацій незначний.

¹¹⁴ Див.: Социология. Основы общей теории. Учеб. пособие / под ред. Г.В. Осипова, Л.Н.Московичева — М.: Аспект-Пресс, 1996. — С. 283-284.

5. Схожі організаційні ознаки має і такий тип спільноти, як *поселення*. Спочатку люди оселяються разом, щоб через сусідські зв'язки використовувати діяльнісні спроможності (здібності) один одного, підкоряючись при цьому певній доцільності цілого (дотримуючись планування вулиць, форм і розмірів житла, структури спеціалізації і т. ін.), яка кожному окремо не потрібна. У міру урбанізації фактор цілісності зростає, знеособлюється і виокремлюється ще більше.

Отже, за представленою типологізацією *сім'я* відноситься до *асоціативних організацій*.

Схожу типологію, побудовану на виділенні ідеальних типів організацій запропонував Я.І. Кузьмין¹¹⁵.

Він виділяє *три ідеальних типи господарської організації*: громаду, корпорацію й асоціацію.

Під *громадою* розуміється спільність, побудована на тісних внутрішніх зв'язках, найчастіше об'єднана за територіальною чи кровнородовою ознаками. Для неї характерні:

- формальна рівність (кожен повноправний член має один вирішальний голос);
- загальна власність, що може використовуватися окремими членами, але при цьому їм не належить;
- нерозчленованість багатьох внутрішньогосподарчих функцій (більшість членів займаються тим самим);
- загальне підпорядкування неформальному традиційному порядку, що поширюється на велику частину сторін праці і життя.

Історичним прикладом може послужити традиційна селянська громада.

Корпорація — відносно замкнута організація, побудована на менш тісних і більш професійних зв'язках. Вона володіє більш вузької, ніж громада, функціональної націленістю, вираженою багатоступінчастою ієрархією і твердим поділом внутрішніх обов'язків, а також більшою мірою спирається на формальний адміністративний порядок. Корпоративні риси з легкістю виявляються в ладі середньовічного професійного цеху й в офісі ультрасучасного банку.

Асоціація, на відміну від перших двох типів, — це відносно вільне об'єднання індивідів і груп, що зберігають свої особисті права і приватну власність. Асоціація створюється під спеціальні задачі, і її діяльність як правило не виходить за їхні рамки, не зазіхає на волю і приватне життя індивіда. Прикладом асоціації можуть бути сучасні організації сім'ї.

¹¹⁵ Громковский В.В., Кузьмин Я.И., Радаев В.В., Сухомдинова О.О. Гражданское общество: социальные экономические основы, пути формирования. М: Ин-т экономики АН СССР, 1990. С. 2-6.

Найбільш обґрунтовану типологію сучасної сімейної організації запропонували П. Сорокін та М. Шаповал. У типологію включено три типи організацій:

- 1) тип сім'ї патріархальний,
- 2) тип сім'ї нестійкий, хибно-індивідуалістичний,
- 3) тип сім'ї індивідуалістичний.¹¹⁶

Характерною рисою *патріархальної сім'ї*, на думку П. Сорокіна, є її комуністичне виховання. Тут молоді покоління привчаються розраховувати не на себе і не на свої сили, а на сили общини, роду, комуни. Особистій ініціативі не дають простору. Дитина привчається думати як усі, діяти як усі в общині, жити в общині, слухатися її і покладатись на неї. З лона такої сім'ї виходять люди не енергійні, малоініціативні, нездатні власними силами боротись за життя. Народи, що мають такий тип сім'ї перемагаються при зіткненні з народами індивідуалістичними.

Сім'я нестійка, хибно-індивідуалістична схожа на патріархальну тим, що вона також привчає молодь покладатись не на свої сили. Але місце общини-роду тут займає держава. Така сім'я виховує людину як майбутнього чиновника держави. Людина покладається на державу, а все виховання спрямоване на те, щоб отримати диплом, необхідний для заняття місця в державних установах. З лона такої сім'ї виходять люди нестійкі, казенні, майбутні бюрократи і формалісти. Вони не отримують ні поваги до авторитетів, ні глибокої поваги до особистості. Поведінка їх не принципова, нестійка. Народи, що мають таку сім'ю, утворюють держави, де панує бюрократія, державна централізація, громадська думка має тут незначну силу і вагу. Устрій в таких держав неміцний. Революції тут постійні або часті.

Слід зазначити, що незважаючи на деяку категоричність у визначеннях і термінах з боку П. Сорокіна, за його описом хибно-індивідуалістичної організації сім'ї проглядаються деякі риси організації *сім'ї радянської*.

Індивідуалістична сім'я характеризується тим, що в ній молоді покоління виховуються з малих літ покладатись тільки на самих себе і більш ні на кого. Відповідно з цим в таких сім'ях до дитини ставляться як до дорослого; привчають його до своїх обов'язків, але і до прав. Це виховання спрямоване на те, щоб вона сама могла боротись за своє життя, не покладаючись ні на общину або комуну, ні на державу. Людина виховується не як майбутній чиновник, а як самостійний громадянин суспільства. Звідси – залучення до фізичної праці відповідно віку і запитам не батьків, а майбутнього життя дітей, відсутність звички дивитись на дітей як на власність, раннє відділення їх від батьків і залучення до незалежного життя. З лона такої сім'ї виходять люди енергійні, знаючі,

¹¹⁶ Див.: Сорокін П.О. Зазнач. твір. – С. 50; Шаповал М.Ю. Зазнач твір – С. 48-49.

вольові, ініціативні, які не покладаються ні на кого крім себе, все перевіряють власним досвідом. Народ з такою організацією сім'ї – це народ енергійний, сильний, творчий. Державна влада тут не може бути деспотичною, бюрократія обмежується; панує суспільна думка. Особистість цінується і поважається.

Як бачимо, видатному соціологу вдалося спрогнозувати від якого типу соціальної організації сім'ї і до якого типу слід переходити в процесі демократичних перетворень сучасного українського і російського суспільств.

На завершення зазначимо, що розглянутими типологіями не вичерпуються підходи до розробки нових сучасніших типологій. Та й самі приведені типології є відкритими до поповнення їх новими формами соціальних організацій сім'ї.

Резюме.

1. Сімейна організація, як різновид соціальної, перебирає на себе наступні родові ознаки останньої: це об'єднання людей з метою досягнення певних соціальних результатів на засадах позаособистісних стосунків, відповідна система соціально-сімейних відносин, що орієнтується на досягнення відповідних цілей, що має власні ресурси, внутрішню нормативну і статусну структури, в рамках якої члени організації за відповідну винагороду виконують відведені їм функції.

2. Сімейним організаціям притаманні також специфічні характеристики: тенденція до монополізму; прагнення до замкнутості; побудова позиційної ієрархії; підпорядкування індивідів колективним інтересам; перетворення винагород у привілеї; стратифікація індивідів і груп.

3. Сімейна організація належить до надскладних соціальних систем, що вимагає відходу від складності в побудові організації. Механізмами такої побудови виступають: систематизація, декомпозиція, агрегування та соціальна формалізація.

4. У соціології склалось декілька підходів до типології, які можуть застосовуватися і до соціально-сімейних організацій. Найбільш поширені: 1) за способом підкорення своїх членів (примусові, утилітаристські, символічні); 2) ділові, громадські (масові), проміжні, асоціативні, поселення. Сім'я відноситься до асоціативних соціальних організацій.

5. Типологія сім'ї за П. Сорокіним і М. Шаповалом передбачає три типи сім'ї: патріархальний, хибно-індивідуалістичний та індивідуалістичний. Для кожного типу сім'ї характерна своя система первинної соціалізації, під впливом якої формується відповідний тип особистості – общинний, бюрократичний, індивідуалістичний. Домінування того чи іншого соціального типу сім'ї обумовлює таким чином і тип соціальної організації суспільства.

Запитання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняттю “соціальна організація”. Які існують підходи до класифікації соціальних організацій ?
2. Охарактеризуйте сутнісні ознаки організації.
3. Дайте визначення поняття “сімейна організація”.
4. Опишіть основні соціологічні теорії сімейних соціальних організацій.
5. Розкрийте основні характеристики сімейних соціальних організацій.
6. В чому особливість сімейних організацій як різновиду надскладної системи?
7. Охарактеризуйте основні методи зменшення складності сімейної організації.
8. В чому сутність соціальної формалізації сімейних організацій?
9. Проаналізуйте основні риси бюрократичної організації.
10. Охарактеризуйте типологію сімейних організацій за П.Сорокіним та М. Шаповалом.

Список використаної та рекомендованої літератури:

1. Богданов А.А. Всеобщая организационная наука : в 2 т., 1989.
2. Голод С.И. Современная семья: плюрализм моделей // Социологический журнал. – 1996, №3-4.
3. Дворецька Г.В. Соціологія: навчальний посібник – К., 2002.
4. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т10 : Гендер. Брак. Семья – М. : 2006.
5. Лавріненко Н.В. Інститут сім'ї в умовах української реальності // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульга. – К., 2001 – С. 329-342.
6. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс – К., 2011.
7. Малахова Ж.Д. Трудовые организации современной Украины: социологический подход : монография. – Запорожье, 2009.
8. Мацковский М.С. Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики – М., 1989.
9. Мильнер Б.З. Теория организации. – М., 1998.
10. Пригожин А.И. Современная социология организации. – М., 1995.
11. Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городяненко – К., 2008.
12. Туленков М.В. Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні. – К., 2009.
13. Черняк Е.М. Социология семьи: учебное пособие – 2-е изд. перераб. и доп. – М., 2003.

Глава 8.

СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СІМ'Ї.

Засвоївши матеріал цієї глави, Ви зможете знати і вміти:

- Визначати родові ознаки соціального інституту, які притаманні сім'ї.
- Пояснювати місце соціального інституту сім'ї в системі соціальних інститутів.
- Розуміти сутність процесу еволюції соціального інституту сім'ї та підстави для виділення в ньому періодів і етапів.
- Розкривати сутність інституалізації сім'ї.
- Розрізняти головний інститут сім'ї та сімейні практики.
- Охарактеризувати основні функції соціального інституту сім'ї.

Логіка викладання матеріалу

8.1. Сім'я як соціальний інститут: родові ознаки.

8.2. Еволюція інституту сім'ї.

8.3. Інституціональні характеристики сім'ї.

Основні терміни: соціальний інститут, інституціональні характеристики, еволюція, соціальні функції, головний соціальний інститут, соціальні практики, революція у сімейному житті, шлюб, шлюбний контракт, інститут материнства, інститут батьківства, спорідненість, функції соціального інституту сім'ї.

8.1 Сім'я як соціальний інститут: родові ознаки

Соціальні інститути виникають як результат подальшого ускладнення та розвитку структурно-функціональної організації суспільства. Їх складовими компонентами є самі соціальні організації. Отже, *соціальні інститути* можна визначити як впорядковану сукупність соціальних організацій, цільовим призначенням яких є *реалізація соціальних функцій* (задоволення колективних потреб).

Важливо при цьому, - звертає увагу *І. Гавриленко*, - чітко розрізняти відмінність між соціальними організаціями та інститутами. Звичайно, між ними є багато чого спільного. Вони регламентують, координують, примушують, схематизують, стереотипізують та інтегрують суспільну активність людей, надають їй доцільності і більшої ефективності. Це те, що їх поєднує.

Разом з тим – це різні соціальні утворення. Соціальні організації об'єднують відносно локальні, соціальні інститути – глобальні людські спільноти. У них відмінні ресурсна і дійова потужності. Соціальні організації здатні не лише визначати межі своєї діяльності, але в більшості випадків досягати їх. Для цього в них є чітко визначені критерії досягненості – гроші, влада, престиж. Щодо соціальних інститутів, то мета їх діяльності – скоріше щось формальне і зовнішнє. Вони не лише не досягають поставленої мети, а й не можуть визначати, реалізована вона чи

ні. Тому, наприклад, більшість держав взагалі не визначають своїх цілей, а виробляють лише загальну стратегію руху, перспективну орієнтацію¹¹⁷

Життя соціальних організацій обмежене. Соціальних інститутів – довготривале. Останні лише змінюють свій структурно-функціональний вигляд. Не досягши мети, соціальні організації припиняють своє існування: закриваються, банкрутують, самоліквідуються, зливаються з іншими організаціями і т. ін. соціальні ж інститути продовжують існувати далі. Бо немає більш потужнішої структури, котра могла б покарати їх за недостатню функціональність.

У них різні не лише організми, а й хвороби. Найпоширенішими хворобами соціальних організацій є неефективність, втрата керованості, бюрократизація, а соціальних інститутів – деспотичне переродження (надмірна керованість), нефункціональність (нездатність задовольняти ті колективні потреби, заради задоволення яких вони створюються), відчуження (від задоволення колективних потреб і суспільного контролю за їх діяльністю).

Отже, розгляд сім'ї як соціального інституту має розпочатись з уточнення соціологічного поняття "*соціальний інститут*" та його родових ознак.

Поняття "*соціальний інститут*" виникало ще в часи становлення соціології. Зокрема, *Е.Дюркгейм* пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності. *Суспільство*, на його думку, є органічною *цілісністю*, що складається з окремих груп та *інститутів*, кожний з яких відіграє свою функціональну роль. З цього випливало, що соціологія є наукою про інститути, їхнє виникнення, розвиток і функціонування в суспільстві¹¹⁸.

До ключових понять соціології відносив соціальний інститут *Г. Спенсер*, який вважав, що *соціальні інститути* ("інституції") є *складниками каркаса соціуму* і виникають в результаті процесу диференціації суспільства. Розвиток регулятивної системи суспільства він поєднував з розвитком соціальних інститутів¹¹⁹.

Не обійшов увагою вивчення соціальних інститутів *П. Сорокін*. Він здійснює певну класифікацію соціальних інститутів, аналізує їхні функції в системі соціальної взаємодії суспільств; розглядає *соціальні інститути* як *механізми соціального тестування, селекції і розподілу індивідів у суспільстві*¹²⁰.

Важливого значення соціальним інститутам надає *Я.Щепаньський*¹²¹. Спираючись на добутки західноєвропейської соціології, він синтезує

¹¹⁷ Див.: Гавриленко І.М. Соціологія. Кн. 1. Соціальна статика: навч. посібник – К.: КНУ ім.

Т. Шевченка, 2000 – С. 236.

¹¹⁸ Див.: Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии – М.: Наука, 1991 – С.546-550.

¹¹⁹ Див.: Спенсер Г. Сочинения. Т. 1 – СПб., 1897.

¹²⁰ Див. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1990 – С.405-424.

¹²¹ Див.: Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии – М.: Прогресс, 1969 – С.96-104.

загальні положення різних підходів до визначення соціальних інститутів, обґрунтовує і подає відповідну *класифікацію* їх та формулює низку положень, які є надзвичайно важливими для розуміння природи соціальних інститутів та їхньої взаємодії в суспільній системі.

Аналізуючи, в яких значеннях використовується поняття "*соціальний інститут*", він виділяє чотири основних:

1. Інституції – це *групи осіб*, покликані для вирішення справ, важливих для всієї спільноти, для виконання публічних функцій. Наприклад, Рада народних депутатів є інституцією як група людей, обраних мешканцями для управління містом, районом тощо.
2. Інституція – це *форма організації* комплексу *соціальних дій*, які виконуються деякими членами групи від імені спільноти, тобто в цьому розумінні не депутати ради є інституцією, а організація Ради, що надає їй право діяльності і забезпечує можливість презентувати жителів міста.
3. Інституція – *комплекс установ і знарядь діяльності*, що дають змогу деяким членам групи виконувати публічні функції, спрямовані на задоволення потреб і регулювання поведінки цілої групи. У цьому значенні для Ради як інституції істотні такі засоби, як бюджет, персонал, технічні засоби тощо. Саме вони роблять Раду інституцією.
4. Інституція – певна *соціальна роль* деяких осіб, особливо важлива для життєдіяльності групи. Наприклад, соціальна роль голови Ради, членів її президії, депутатів, технічного персоналу тощо.

Узагальнюючи зміст цих чотирьох підходів до визначення інституцій, *Я.Щепанський* вважає, що *інституція* – це комплекс установ, в яких обрані члени груп отримують право на виконання публічних та імперсональних дій, спрямованих на задоволення індивідуальних і групових потреб, для регулювання поведінки членів групи. Характерними ознаками інституції є те, що вона має у своєму розпорядженні певні способи діяльності, визначені імперсонально, незалежно від особистості й інтересів людини, і реалізує їх завжди однаково, користуючись підтримкою спільноти в цілому або принаймні її більшості.

На цій підставі *Я.Щепанський* виділяє основні способи визначення інституту – *матеріальний, формальний та функціональний*, наголошуючи на певних спільних для всіх підходів елементах, що утворюють основний компонент соціального інституту – його *своєрідну базову структуру*.

Основний компонент соціального інституту *сім'ї* включає системи установ, в яких певні люди, обрані членами групи, отримують повноваження щодо виконання певних суспільних і безособових функцій задля задоволення існуючих індивідуальних і суспільних потреб і заради регулювання поведінки інших членів групи. На думку *Я. Щепанського* до

загальної характеристики соціальних інститутів в соціології, як правило, відносять:

- групу людей, що виконує суспільні функції;
- організаційні форми комплексу функцій, що виконуються деякими членами від імені інших;
- сукупність матеріальних установ і засобів діяльності, що дають змогу індивідам виконувати суспільні функції.

Більш широку сукупність ознак пропонує *В.І.Тарасенко*, який дає таку характеристику соціального інституту:

- інститут виникає внаслідок поділу праці, ускладнення і диференціації суспільних відносин;
- є формою опредмечування, матеріалізації діяльності і суспільних відносин;
- є організованою групою людей з визначеними статусами і ролями;
- діяльність і відносини всередині інституту впорядковуються і регулюються системою норм, правил, інструкцій;
- матеріалізується в системі установ і організацій;
- наявність сукупності функцій;
- можливість дисфункції, та неузгодженості у внутрішній організації інституту¹²².

Оцінюючи розглянуті характеристики, важко не погодитися з думкою *С. Войтовича*, що під їх визначення підпадають також і соціальні організації. За такою схемою, – пише він, – до складу соціального інституту можна зарахувати і державу, і школу, і підприємство та будь-яке інше організаційне утворення. Визначаючи значення їх для розуміння, пояснення соціальних інститутів, слід враховувати, що саме історичність або тривалість просторово-часової перспективи, інституціональність поведінки, що становить систему взаємодії суспільств; або поведінки, що зв'язує індивідів у суспільній системі як цілісності, а також релевантність або легітимація норм даної інституціоналізованої діяльності членами відповідної цілісної спільноти відрізняють інститути від інших типів суспільних утворень і, насамперед, організаційних¹²³.

Схожої позиції дотримується також *В. Осовський*, який до специфічних ознак соціального інституту порівняно з соціальною організацією відносить: тривалість в просторі і часі, орієнтація на упорядкування основних сфер суспільного життя і культурна легітимність у соціумі¹²⁴.

¹²² Тарасенко В.І. Социология потребления: методологические проблемы – К. : Наукова думка, 1993 – С.32.

¹²³ Войтович С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність – К. : Інститут соціології НАНУ, 1998 – С.36.

¹²⁴ Див.: Осовський В.Л. Соціальна організація та соціальна інституція // Соціологія: навчальний посібник / за ред. С.О. Макеева – К.:Укр. Енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1999 – С.149.

Переходячи до розгляду *функцій* соціального інституту слід зазначити, що саме функціональну складову його основного компоненту *Я.Щепаньський* вважав найважливішим для розуміння соціального інституту. "Значущість впливу і інститутів, – підкреслював він, – ґрунтується на двох *фундаментальних функціях*:

- а) на тому, що з їхньою допомогою задовольняються потреби, а це означає, що інститути мають відношення до засобів задоволення потреб, окреслюють їхній вид, якість тощо;
- б) на тому, що інститути регулюють діяльність, заохочують очікувану поведінку і здійснюють репресії стосовно неочікуваної.

До цих двох ґрунтовних функцій додається те, що вони забезпечують плинність суспільного життя і здійснюють інтеграцію намірів, дій. стосунків між індивідами¹²⁵".

У більш повному переліку соціальний інститут виконує наступні *функції*:

- дає можливість членам задовольняти різного роду потреби,
- регулює дії членів в рамках соціальних відносин, тобто забезпечує виконання бажаних дій і здійснює репресії щодо небажаних дій
- забезпечує стійкість суспільного життя, підтримуючи і продовжуючи безособові суспільні функції.
- здійснює інтеграцію прагнень, дій і відносин індивідів і забезпечує внутрішню спорідненість спільноти.

Успішність функціонування соціальних інститутів за *Я. Щепаньським*, залежить від наступних умов:

- а) від чіткого визначення мети, її кола виконуваних дій чи ж обсягу функцій. Якщо функція інституту визначена не чітко, він не може без конфліктів уключитися в глобальну систему інститутів даного суспільства і наштовхується на різні протидії;
- б) від раціонального поділу праці і раціональної її організації;
- в) від ступеня деперсоналізації дій і об'єктивізації функцій. Іншими словами, якщо даний інститут перетворюється в установу, залежну від інтересів людей, покликаних виконувати інституціоналізовані функції, тоді він втрачає свій суспільний характер, втрачає престиж і довіру всієї групи;
- г) від визнання і престижу, якими він володіє в очах усієї групи чи переважної її частини.
- д) і, нарешті, від безконфліктного включення у глобальну систему інститутів¹²⁶.

Отже, сім'я як і кожен інститут володіє наступними складовими *елементами*, що виступають у більш-менш оформленому виді в залежності

¹²⁵ Szepanski J. Osobowosc ludzka w procesie powstawania spoleczenstwa socjalistycznego // Kultura i spoleczenstwo. – 1964 – N.4. – s. 3-25.

¹²⁶ Див. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии – С.98.

від типу інституту. Він має свою мету (ширше – функцію), тобто коло питань, що охоплює своєю діяльністю. Далі, він визначає коло функцій, передбачених для рішення цих питань. Іноді можна говорити про визначені соціальні ролі в рамках даного інституту. Для досягнення мети інститут має в розпорядженні засоби й установи. Це можуть бути засоби матеріальні, символічні чи ідеальні. Нарешті, інститути мають у своєму розпорядженні визначені санкції як щодо осіб, що виконують інституціоналізовані функції, так і щодо осіб, що є об'єктом цих дій.

За рівнем *формалізації* соціальні інститути бувають неформальними і формальними.

Ознаками *неформального інституту* є незафіксованість його функцій, методів та засобів у формальних правилах, гарантованих більш широкою групою (наприклад, інститут тіньової економіки за часів Радянського Союзу).

У *формальному інституті* всі його сутнісні ознаки – обсяг і спрямованість функцій, засоби і методи дії, організаційна структура та інше чітко регулюються нормативно-законодавчою базою (наприклад, інститут президентства).

За *спрямованістю функцій*, на основі змістовних завдань соціальних інституцій їх розподіл відповідає основним функціям, здійснюваними інститутами:

- економічні інститути
- політичні інститути (уряд, парламент, поліція, політичні партії)
- виховні і культурні (сім'я як виховний інститут, школа, наукові інститути, художні установи)
- інститути соціальні (всі ті, що їх організовують добровільні об'єднання)
- релігійні інститути.

У сучасній соціології утвердилася *класифікація*, побудована на виокремленні п'яти головних сфер соціальної діяльності соціального рівня. Це сім'я, економіка, політика, релігія, освіта, їм відповідають соціальні інституції, які виконують функції упорядкування соціальних відносин у цих сферах. Наприклад, *інститут сім'ї* регулює процес біологічного відтворення населення, засвоєння індивідами в процесі соціалізації певної культури; *інститут економіки* забезпечує виробництво та розподіл товарів і послуг; *інститут політики* виконує функцію поділу влади в соціумі; *інститут релігії* презентує сукупність цінностей і ритуалів, які підтримують у суспільстві солідарність і згоду; *інститут освіти* забезпечує передачу знань і набутих цінностей культури від одного покоління до іншого. Звісно, це спрощена класифікація. Проте вона акцентує увагу на специфічності функцій інституцій – їхній спрямованості на упорядкування глобальних процесів у суспільстві.

Ця класифікація охоплює лише так звані "*головні інститути*", функції яких спрямовані на забезпечення найважливіших потреб. Кожен з

головних інститутів включає сукупність "неголовних інститутів" та суспільних практик.

Таким чином, соціальний інститут сім'ї належить до головних інститутів і є носієм родових ознак соціального інституту, маючи при цьому специфічні видові характеристики виховного інституту, обумовлені спрямованістю його функцій.

8.2 Еволюція інституту сім'ї

Сім'я як соціальний інститут пройшла складний шлях історичного розвитку, основними етапами якого, на думку американського соціолога Дж. Голдторпа, слід вважати такі:

1-й етап — сім'я у дохристиянському суспільстві (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей);

2-й етап — сім'я в християнському суспільстві (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборонаю шлюбів між кровними родичами, з добровільним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо);

3-й етап — сім'я в індустріальному суспільстві (з початком промислової революції наприкінці XVIII ст. відбувається *перша революція в сімейному житті*: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, значне поширення жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням і т. ін.).

Останній *сучасний етап*, що триває і в наш час, привніс у розвиток сім'ї радикальні зміни, які дістали серед науковців визначення революційних. Соціологи, характеризуючи сучасний етап розвитку сім'ї, називають його черговою (*другою*) *революцією в сімейному житті*, яка не тільки внесла радикальні зміни у сімейні стосунки, місце та роль сім'ї у суспільстві, але й, на думку частини вчених, фактично поставила під сумнів саме існування сім'ї. Серед соціальних умов, які дають підставу робити подібний висновок, називають такі¹²⁷:

По-перше, зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправності з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо).

По-друге, утворення двох центрів життя — місця праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї).

По-третє, еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують

¹²⁷ Див.: Мигович І.І. Основи соціології. — Ужгород, Патент, 1996, - С. 19-20.

вільне статеве кохання мало не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з тенденцією пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо).

По-четверте, винахід надійних контрацептивних засобів і методів запобігання вагітності (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити секс від зачаття).

Аналіз впливу названих обставин показує на їхню загальність і типовість для усього сучасного цивілізованого світу. Отже, можна зробити висновок про типовість та порівняну універсальність наслідків впливу зазначених обставин на сучасну сім'ю, на визначення *тенденцій її подальшого розвитку*. До таких тенденцій відносять: 1) збільшення кількості розлучень (абсолютне і відносне); 2) збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; 3) зменшення середньої тривалості шлюбу; 4) відкладення часу вступу до шлюбу; 5) проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; 6) зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з подальшим старінням населення та навіть його депопуляцією; 7) збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються; 8) зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

У дослідженнях еволюції сім'ї вітчизняні соціологи виділяють окремим етапом період перетворень соціального інституту сім'ї у радянському суспільстві. У свою чергу у цьому проміжку часу – від 1917 до сьогодення – вирізняють декілька *періодів*: 1) *Довоєнний* (1917 – 1941); 2) *Післявоєнний* (з 1944р.). Кожен з періодів також включає декілька етапів.

Так *перший етап довоєнного періоду* (1917 – 1928) охоплює діяльність радянської влади з конструювання нової сім'ї, відмінної від старої, заміни церковного шлюбу на громадянський, надання правового статусу незареєстрованим шлюбним стосункам.

На *другому етапі* (1929 – 1931) руйнування старої та апробація шляхів побудови нової сім'ї носили суперечливий характер – від орієнтації на розкріпачення статі і вільної любові, впровадження сімейної комуни, до повороту на різку дееротизацію суспільства і стабілізацію сім'ї.

Для *третього етапу* (1931 – 1936) характерні дії щодо нейтралізації наслідків двох попередніх етапів: заборона абортів, ускладнення процедури розлучення, політизація інтимного життя, гіпертрофізація суспільного простору сім'ї за рахунок мінімізації приватного простору. Сформувався новий *соціалістичний ідеал сім'ї* з трьох елементів: моральні стосунки, почуття любові, суспільне благо.

Післявоєнний період також включав ряд етапів, на кожному з яких відбивались нові підходи і корекції у будівництві нової радянської сім'ї.

Так на *етапі 1944-кінець 1960 рр.* регулювання сімейних відносин з боку радянської держави набуває тоталітарного характеру. Реєстрації підлягали усі шлюби, навіть ті, що існували у довоєнний період,

ускладнюється судова процедура розлучення, збільшується судове мито за розлучення, заборонялись шлюби радянських громадян з іноземцями.

Деяка лібералізація сімейних відносин відбулась у *період з кінця 60-х рр. ХХ ст.* Хоча дійсним продовжував визнаватись лише зареєстрований шлюб, але шлюби з іноземцями укладались на загальних засадах, а процес розлучення суттєво спрощувався.

Гостра потреба у трансформації сімейного законодавства виникла *на початку 90-х рр.* у зв'язку із розпадом СРСР, зміною соціально-економічної ситуації у країні. Визнаючи незмінним юридичне право лише за зареєстрованим шлюбом, держава вводить інновацію у вигляді договірної форми майна подружжя – *шлюбного контракту*.

Таким чином, протягом 70-ти років радянської влади у сімейній сфері формувалась патерналістська модель взаємовідносин держави із сім'єю: держава втручалась у сімейне життя громадян, але брала при цьому на себе відповідальність за їх благополуччя. При цьому у громадян не формувалась потреба у цивілізованих сімейних стосунках. У 90-х роках це призвело до тотальної кризи інституту сім'ї. Чинники, що раніше стабілізували сім'ю зовні: залежність дружини від чоловіка, юридична, релігійна і моральна заборона або осуд розлучень – відпали, а моральна регламентація не діяла. Як слушно зазначають *В. Добренєков* та *А. Кравченко* «... з кризи інституту сім'ї радянська влада починалась, їм же і завершилась...»¹²⁸

Отже, *інституціоналізація сім'ї* – це розтягнутий у часі процес засвоєння соціальних норм, ролей і стандартів, що регулюють залицяння, вибір шлюбного партнера, стабілізацію сім'ї, сексуальну поведінку, відношення з батьками подружжя. Держава намагається створювати і укріплювати гармонійно розвинуті сім'ї, створює спеціальні служби для підготовки молоді до вступу у шлюб, організовує допомогу самотнім людям, що бажають створити сім'ю, відкривають консультації з питань материнства, психології подружніх стосунків, турботи за дітьми та їх виховання і т. ін. Величезну підтримку сімейному укладу здійснює шанування предків та сімейних традицій і звичаїв. Слід зазначити, що перші кроки інституалізації вчені пов'язують з виникненням першого і надзвичайного важливого виду соціальних норм – заборони кровозмішення.

8.3 Інституціональні характеристики сім'ї

Під *інституціональними характеристиками* сім'ї розуміють ті ознаки соціального інституту, які набула сім'я в процесі свого розвитку, формалізації та унормування соціальних практик сімейного життя.

Як соціальний інститут сім'я має сукупність засобів, норм, санкцій, зразків поведінки, щоб регламентувати сімейні стосунки (між шлюбними

¹²⁸ Див.: Добренєков В.І., Кравченко А.І. Зазнач. твір – С. 698.

партнерами, дітьми і батьками, найближчими і далекими родичами, членами найближчого сімейного оточення). Як правило, сім'я ґрунтується на шлюбі та родинному зв'язку. Трапляються й особливі випадки (одностатеві шлюби, безшлюбне, сексуальне співжиття, прийомні і зведені діти, названі родичі і т. ін.).

Отже, сім'я як соціальний інститут не відноситься до реальних людей. Він пов'язаний з унормованими соціальними сімейними відносинами – звичаями, законами і правилами сімейної поведінки, які закріплюють відносини спорідненості між людьми.

Як соціально-правовий інститут сім'я охороняється законом. З 01.01.2004 набув чинності Сімейний кодекс України, в якому у ст. 3 визначається, що сім'ю формують особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та інших поважних причин не проживають спільно. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Основними положеннями Сімейного кодексу є зміцнення сім'ї як соціального інституту, побудова сімейних стосунків на паритетних засадах, на взаємній любові та повазі, взаємодопомозі і підтримці, захист прав матері і батька, забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, захист дитини, яка позбавлена батьківської опіки, надання їй можливостей для духовного і фізичного розвитку.

Сімейним кодексом регулюються також основні питання, пов'язані зі шлюбом.

Інститут сім'ї у кожному суспільстві відрізняється за своїми завданнями, структурою, соціальною роллю. Але для всіх суспільств притаманні певні сутнісні, універсальні характеристики сім'ї. Вони обумовлені потребами у виникненні сім'ї для підтримки дітей, людського роду із найдовшим періодом дитинства на відміну від інших видів тварин. Залежність дитини від батьків триває до 15-18 років. У цей період вона потребує матеріальної і соціальної підтримки. Повноцінна підготовка до дорослого життя можлива лише у сім'ї, оскільки вона включає в себе не тільки навчання, тренування, засвоєння знань (що могла б і школа), але й присвоєння імені, прав наслідування майна або власності, соціального статусу і положення в суспільстві, ототожнення із певною лінією спорідненості (генеалогію). Ніхто, крім сім'ї, не здатний забезпечити молодій людині признану законом *адресність* – соціальну «прописку» у даному суспільстві. усе це обумовлює досить складну структуру інституту сім'ї.

Один із варіантів структурної будови інституту сім'ї пропонують В. Добреньков та А. Кравченко.

Структурні компоненти інституту сім'ї

Компоненти	Їх реалізація у сім'ї
Проголошені цілі і задачі	Відтворення нащадків, соціальний статус та ін.
Зразки поведінки, включаючи установки	Любов, прихильність, відданість, лояльність, повага до батьків і т. ін.
Символічні риси	Обручки, вінчальна фата, весільний костюм, посаг і т. ін.
Утилітарні риси	Шлюбне ложе, весільний кортеж і т. ін.
Усна і письмова традиції	Шлюбний контракт, генеалогія і т. ін.

Сім'я, як *головний соціальний інститут* включає в себе неголовні або неосновні інститути – це *соціальні практики* (звичаї), які утворюють певну *систему процедур, методів, прийомів*. До неї *входять*: інститути шлюбу, батьківства, материнства, побратимства, наслідування соціального статусу батьків, ім'я-наречення, залицяння, посагу і т. ін.

Шлюб є одним з найважливіших неголовних соціальних інститутів, що входять до системи сімейних інститутів. *Шлюб* у вітчизняному соціально-гуманітарному просторі розуміється як добровільний, рівноправний, вільний від сторонніх втручань, утилітарних розрахунків, укладений з виконанням умов і порядку, встановлених українським законодавством, союз чоловіка і жінки, побудований на почуттях взаємної любові, дружби, поваги до всіх членів сім'ї.¹²⁹

Метою шлюбу є встановлення і захист прав і обов'язків подружжя один до одного і до дітей, створення сім'ї. Санкціонуючи шлюб, суспільство бере на себе певні обов'язки по його охороні, а також покладає на людей, що вступили у шлюб, відповідальність за матеріальне забезпечення сім'ї та виховання дітей, піклування про їх здоров'я, фізичний, моральний розвиток, навчання і підготовку до праці. Моральні закони шлюбу виходять з народних традицій, звичаєвого права, соціальних умов життя та побуту людей, їх національних особливостей, приналежності до релігійних конфесій, майнових станів, які мають особливе значення для стабільності шлюбу, виділяються взаємна повага і допомога, індивідуальна та статевая любов, подружні та батьківські обов'язки тощо.

Функції шлюбу: соціальний контроль; захист майнових та інших матеріальних інтересів членів сім'ї; забезпечення правового статусу дітей; психологічна; економічна; виховна; функція обліку (статистичний аналіз, проведення демографічної політики).

¹²⁹ Див.: Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за заг. ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової – К. : 2000 – С. 238-239.

Ще одним із неголовних сімейних інститутів є *батьківство*, що розуміють як соціально-правовий стан чоловіка, зареєстрованого батьком дитини. *Батьківство* пов'язане насамперед з наявністю між батьком та дитиною біологічного (кровного) споріднення.¹³⁰ Таке споріднення припускається у разі народження дитини від батьків, які є у шлюбі. Тоді чоловік матері дитини може бути зареєстрований батьком навіть без його згоди. *Припущення (презумція) батьківства* поширюється на дітей, народжених під час шлюбу, і на дітей, зачатих під час шлюбу. Після розірвання шлюбу, визнання його недійсним, смерті батька дитина вважається зачатою під час шлюбу, якщо вона народилася не пізніше 10 місяців з моменту настання зазначених обставин. Батьківство може бути оскаржене в суді. У разі доведення відсутності між дитиною та особою, записаною її батьком, кровного споріднення в актовий запис про народження на підставі рішення суду вносяться відповідні зміни. Згідно з Кодексом про шлюб та сім'ю України, батьківство може оскаржуватися впродовж одного року від дня, коли особа дізналася про реєстрацію себе батьком. Батьківство встановлюють також у разі народження дитини внаслідок проведеної за згодою чоловіка штучної інсемінації його дружини та при усиновленні ним чужої дитини. У цих випадках оскарження батьківства на підставі відсутності між батьком та дитиною кровного споріднення не допускається. Якщо батьки не є у шлюбі між собою, батьківство встановлюють шляхом подання спільної заяви батька і матері до органу реєстрації актів громадянського стану. Батьківство може бути встановлене за рішенням суду. Батьківство включає права та обов'язки щодо виховання, розвитку, утримання дитини, інші права та пільги, які надаються батькові. Припиняється батьківство лише зі смертю батька. Після позбавлення батьківських прав ім'я батька з акту запису про народження дитини не виключається. За ним залишається лише один обов'язок – утримання дитини.

Складовою частиною соціального інституту батьківства є *материнство* – соціальна практика, що об'єднує відносини, обумовлені біологічним та соціальним ставленням матері до дитини (дітей). *Біологічне ставлення* визначається походженням дитини від матері (кровним родичанням). Воно пов'язане з виконанням жінкою репродуктивної функції і є основою для юридичного встановлення материнства. *Біологічне* та *юридичне материнство* можуть не співпадати (наприклад, при усиновленні або ж у випадку неодноразового материнства у традиційних племінних або малорозвинених аграрно-промислових суспільствах).

Материнство впливає на функціонування сім'ї як малої соціально-психологічної групи. Основні *функції материнства* – репродуктивна та виховна. Першу функцію іноді визначають термінами «*прокреативна*», «*генеративна*», та її зміст включає значення другої функції (догляд за

¹³⁰ Див.: Соціальна робота. Короткий енциклопедичний словник. – К. : ДЦССМ, 2002 – С. 41-42.

дітьми, їхнє виховання та навчання). Материнство (разом із батьківством) найповніше задовольняє сенсорні, когнітивні, емоційні та соціальні потреби дитини, забезпечує її поступове включення до системи соціальних відносин, полегшує засвоєння соціальних ролей. Значення материнства як інституту виховання змінюється в залежності від соціально-економічних та інших умов розвитку суспільства (від винятково громадського до домашнього виховання). Материнство як соціальний інститут посідає досить значне місце в діяльності соціальних працівників, різних соціальних служб сучасного суспільства.

Спорідненість (родичання) – ще один соціальний інститут, до якого сім'я включена як одна із ланок. *Спорідненість* розуміється як сукупність людей, пов'язаних спільними предками, усиновленням або шлюбом, а також зв'язок між людьми (родичами), обумовлений спільністю їх походження – одної особи від іншої (*пряма лінія спорідненості*) або різних осіб від спільного предка (*бокові лінії спорідненості*).¹³¹

Відносини спорідненості будуються на двох основних принципах: через *кровну спорідненість*, коли індивіди мають спільного біологічного предка, і через союз, *шлюб*, що утворює відносини між відповідними групами з боку чоловіка та жінки. Третій тип споріднених зв'язків *прийомного батька* (батьків), *хресничество* або *товариськість*.

Соціальний інститут сім'ї і соціальні практики знаходяться у тісній єдності. Хоча, на відміну від головного, неосновні інститути (соціальні практики) виконують спеціалізовану задачу, обслуговують конкретний звичай, задовольняють не фундаментальну потребу.

Реалізацію соціальних потреб інституту сім'ї здійснює через свої функції. Представимо їх у системному викладі *І. Гавриленка*, який справедливо виділяє найбільш значущою *репродуктивну функцію* – народження, навчання і виховання дітей, фізичне та соціальне відтворення населення. Є три основних *типи репродуктивної поведінки*: орієнтованість на багато-, середньо- чи малодітну сім'ю. Сучасна сім'я виконує переважно *функцію ранньої соціалізації*, делегуючи завдання освіти, виховання і професійної підготовки дошкільним навчальним закладам, середній та вищій школі. Спостерігається стійка тенденція до регулювання дітородження й усупільнення сімейного виховання. Звичайно, за сім'єю залишається і, мабуть, залишиться на прогнозований історичний період *формування базової особистості* — найбільш глибинних емоційних і ментальних структур і навичок соціальної поведінки.

До речі, *регулювання процесу* народження пропонувалось ще античними філософами *Аристотелем* і *Платоном*, а перші практичні заходи у цьому напрямі були зроблені римським імператором *Августом*. Але панівною тенденцією регулювання стає в індустріальному суспільстві у зв'язку зі змінами в функціях сім'ї. Держава веде певну *демографічну*

¹³¹ Див.: Добренєков В.І., Кравченко А.І. Зазнач. твір – С. 913.

політику, обмежуючи чи стимулюючи репродуктивний процес. Останній, проте, залежить також від звичаїв, традицій, економічного становища, рівня медичного обслуговування тощо. В цілому ж у розвинутих країнах репродуктивна функція обіймає не лише народження і вигодовування, а й процес виховання, навчання і підготовки дітей до майбутнього.

Репродуктивна функція реалізується через різні *форми успадковування*: майнового стану, культурних цінностей, соціальної позиції, звичаїв і традицій. В цьому відношенні сім'я активно залучається до відтворення наявного соціального порядку. Засвоєння ціннісних орієнтацій сприяє успадковуванню символічного та ідейно-психологічного змісту культури, історичного досвіду. Навчання і виховання підтримують, продовжують у часі існуючі взірці соціальної поведінки. У межах сім'ї відбувається засвоєння статусно-рольової структури, формуються мотиви престижу і самоствердження, усвідомлення власної соціальної позиції.

Репродуктивна функція сім'ї найвиразніше проявляється щодо: відтворення самої сім'ї як базисної клітини суспільства стосовно відтворення існуючої соціально-класової чи стратно-прошаркової структури та інституцій, призначених для підтримки даного соціального порядку.

Господарська (народногосподарська, економічна) функція сім'ї також є вельми важливою. Значущість її має конкретно історичний зміст. В архаїчному і патріархальному суспільстві продуктивна праця не була відокремлена від сім'ї. Остання тоді була і господарською одиницею з переважно статеві-віковим поділом праці. Індустріалізація відчужує від сім'ї не лише продуктивну, обмінну та розподільчу, а й власне споживчу діяльність. За ознакою усупільнення господарських функцій сім'ї можна, до речі, судити про рівень промислового розвитку. У більшості авангардних країн споживання в сімейному колі обмежене до мінімуму, обслуговуюча праця значно полегшується розвиненою системою торгівлі та сервісного обслуговування.

Соціалізуюча функція сім'ї за сучасних умов — це здійснення насамперед первинних форм навчання і виховання, створення необхідних передумов до нормальної адаптації підростаючого покоління до суспільства. Дітей, підлітків і молодь можливо, з цього боку, розглядати як групу, що мігрує в нове для неї культурне середовище. Сім'я має ознайомити їх із основним змістом такої культури, її знаками і значеннями, правилами і нормами поведінки, наявністю соціальних і статеві-вікових ролей, призвичаїти до соціального контролю. Задля цього використовують систему цілеспрямованих дій, якими сім'я контролює їхнє фізичне та соціальне дозрівання.

Особливість сімейної соціалізації полягає у відносній її стихійності: навчання і виховання тут здійснюються у формах самого життя. Щоправда, в різних культурах різне співвідношення стихійності і організованості, свободи і репресивності, примусового і дозволеного. Має

місце також класова і стратифікаційна модифікація навчання та виховання. Відповідні дослідження показують, що з посиленням соціальної позиції зростає рівень опосередкованого контролю за всіма *фазами сімейної соціалізації*. В більш традиційних сім'ях контроль чиниться здебільшого у формі прямого фізичного примусу, вольового тиску, має виражений авторитарний характер, особливо з боку батька. Це формує підвищену слухняність, проте знижує ініціативу, здатність до ризику і відповідальності, або навпаки — людину-негативіста з демонстративним несприйняттям приписів моралі і права.

Комунікативна функція сім'ї водночас є засобом соціалізації та самодостатньою цінністю. Сім'я, у межах своїх можливостей, організує і підтримує спілкування поколінь, представників статі і віку, носіїв різних культур і суспільного досвіду, цінностей і переконань. Вона сприяє реалізації потреби людей у самовираженні та взаєморозумінні, засвоєнні набутого комунікативного досвіду та ствердженні його особистісно-інтимних форм. *Комунікація в сімейному оточенні відбувається на символічному, знаково-словесному: понятійному та художньо-образному рівні*. Вибір конкретної форми залежить від особливих обставин: віку, статі, статусу, досвіду, спрямованості, цілей, засобів та інших ресурсів спілкування. Це залежить також від розвитку даного суспільства, потенційної могутності національної культури (основного змісту та інструменту спілкування), особливо національної мови, взаємин даної культури з іншими культурами, соціального становища сім'ї: матеріального добробуту, місця проживання, освіти і культури шлюбних партнерів, типу сімейної орієнтації (проекту щодо власного майбутнього, а особливо майбутнього дітей), наявного вільного часу, відкритості сім'ї щодо навколишнього оточення, реальних шлюбних і сімейних перспектив.

Регулятивно-владна функція сім'ї сприяє координації, узгодженню взаємних дій і стосунків між її членами. Сім'я здійснює вихідний (первинний) соціальний контроль, реалізує в своїх особливих формах структуру влади й авторитету. Частково вона отримує владні функції від навколишнього оточення, зокрема від інших соціальних інституцій (держави, церкви, школи), частково сама делегує їх іншим закладам, наприклад школі. Чим слабкішими є інші соціальні інституції (церква, школа, держава), тим владнішою має бути сім'я, оскільки вона зберігає увесь соціальний порядок.

Є, щоправда, не менш важлива обернена закономірність: надлишок одержавлення суспільства, зростання владних функцій усіх його інституційних структур призводить до деспотичного переродження сім'ї. Проте останнє відбувається тут формально, через зовнішню демонстрацію. У репресивному, тоталітарному, уніфікованому суспільстві сім'я лишається останньою фортецею захисту й заступництва. У суспільстві, яке охоплено кризою, сім'я залишається останнім гарантом соціального порядку. Після розпаду сім'ї як соціальної деградації й дезорганізації.

Гедоністична (рекреативна, дозвільна) функція сім'ї вельми важлива. Сім'я є простором особистісно-інтимних стосунків. Тут відбувається споживання матеріальних і духовних цінностей, використання вільного часу. Сім'я організує дозвілля, відпочинок, бере активну участь у реалізації державних і народних свят, задовольняє найбільш глибинну людську потребу — у щасті як особистісному самоздійсненні. У сім'ї задовольняється низка людських потреб: сексуальні, продовження роду, вільне спілкування, ігрова діяльність, підтримка й утвердження сакральних (святих, священних) знаків, символів і дій. Сім'я надає фізичну, матеріальну, моральну і психологічну підтримку, організує взаємодопомогу, захищає від ворожих посягань. Прагнення до особистого щастя переважає в структурі дошлюбної (передшлюбної) та шлюбної поведінки, впливає на рішення при виборі партнера. Нереалізація цих потреб лежить в основі сімейних конфліктів і шлюбних розлучень, негативно позначається на внутрішньо- та позасімейних контактах. За сучасних умов ця функція усупільнюється, особливо стосовно споживання, відпочинку і проведення дозвілля. Проте це не означає її втрати: вона лише набуває певної модифікації, нового інтимно-особистісного змісту.

Продуктивну функцію сім'ї можна вважати інтегральною. Окрема сім'я бере активнішу участь в соціотворчій діяльності, якщо значним є її внесок у позитивний демографічний процес, виховання підростаючого покоління, якщо кращими громадянами виростають її діти тощо. Здебільшого співучасть сім'ї в соціальному розвитку відбувається стихійно — як результат її нормального функціонування. Лише частина сімей і лише за надзвичайних обставин обирає інноваційні цілі. Це властиве сім'ям з високим соціальним, економічним, культурно-освітнім статусом і стосується не всієї сім'ї, а її окремих, зрілих і найактивніших членів. Якщо вся сім'я обирає певні "вищі цілі", особливо державно-політичного чи соціоправового характеру, вона втрачає свої власні характеристики і набуває чужих для її природи рис: політичної партії, наукового гуртка, релігійної секти, культурно-просвітницького товариства тощо. Відбувається заміщення чужих функцій і одночасне делегування власних іншим соціальним структурам. А це неминуче позначається на структурі сім'ї, шлюбних і родинних стосунках.¹³²

Резюме:

1. Основний компонент соціального інституту, зокрема сім'ї, включає системи установ, в яких певні люди, обрані членами групи, отримують повноваження щодо виконання певних суспільних і безособових функцій задля задоволення існуючих індивідуальних і

¹³² Див.: Гавриленко І.М. Соціологія. Кн. 1. Соціальна статика: Навч. посібник – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2000 – С. 282-286.

суспільних потреб і заради регулювання поведінки інших членів групи.

2. Сім'я як і кожен інститут володіє наступними складовими *елементами*, що виступають у більш-менш оформленому виді в залежності від типу інституту. Він має свою мету (ширше – функцію), тобто коло питань, що охоплює своєю діяльністю. Далі, він визначає коло функцій, передбачених для рішення цих питань. Іноді можна говорити про визначені соціальні ролі в рамках даного інституту. Для досягнення мети інститут має в розпорядженні засоби й установи. Це можуть бути засоби матеріальні, символічні чи ідеальні. Нарешті, інститути мають у своєму розпорядженні визначені санкції як щодо осіб, що виконують інституціоналізовані функції, так і щодо осіб, що є об'єктом цих дій.

3. Соціальний інститут сім'ї належить до головних інститутів і є носієм родових ознак соціального інституту, маючи при цьому специфічні видові характеристики, обумовлені спрямованістю його функцій. Сім'я, як головний соціальний інститут включає в себе неголовні або неосновні інститути – це соціальні практики (звичаї), які утворюють певну систему процедур, методів, прийомів. До неї входять: інститути шлюбу, батьківства, материнства, побратимства, наслідування соціального статусу батьків, ім'я наречення, залицяння, посагу і т. ін.

4. Сім'я як соціальний інститут пройшла складний шлях історичного розвитку, основні етапи якого визначались радикальними змінами сутнісних характеристик сім'ї.

5. Інституціоналізація сім'ї – це розтягнутий у часі процес засвоєння соціальних норм, ролей і стандартів, що регулюють залицяння, вибір шлюбного партнера, стабілізацію сім'ї, сексуальну поведінку, відношення з батьками подружжя.

6. Під інституціональними характеристиками сім'ї розуміють ті ознаки соціального інституту, які набула сім'я в процесі свого розвитку, формалізації та унормування соціальних практик сімейного життя. Як соціальний інститут сім'я має сукупність засобів, норм, санкцій, зразків поведінки, щоб регламентувати сімейні стосунки (між шлюбними партнерами, дітьми і батьками, найближчими і далекими родичами, членами найближчого сімейного оточення). Як правило, сім'я ґрунтується на шлюбі та родинному зв'язку. Трапляються й особливі випадки (одностатеві шлюби, безшлюбне, сексуальне співжиття, прийомні і зведені діти, названі родичі і т. ін.).

7. Основними функціями соціального інституту сім'ї вважають наступні: репродуктивна, господарська, соціалізуюча, комунікативна, регулятивно-владна, гедоністична. Інтегруючу роль сукупності цих функцій виконує продуктивна функція.

Запитання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «соціальний інститут».
2. Охарактеризуйте родові ознаки соціального інституту.

3. За якими ознаками класифікуються соціальні інститути в сучасній соціології?
4. Дайте визначення соціального інституту сім'ї.
5. Охарактеризуйте місце соціального інституту сім'ї в системі соціальних інститутів.
6. Поясніть сутність процесу еволюції соціального інституту сім'ї та підстави для виділення в ньому періодів і етапів.
7. Розкрийте сутність інституалізації сім'ї.
8. Покажіть різницю між головним інститутом сім'ї та сімейними практиками.
9. Охарактеризуйте основні функції соціального інституту сім'ї.
10. Яка функція виконує інтегральну роль в системі функцій інституту сім'ї?

Список використаної та рекомендованої літератури:

1. Богданов А.А. Всеобщая организационная наука: В 2 т., 1989.
2. Гавриленко І.М. Соціологія. Кн. 1. Соціальна статика : навч. посібник – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2000.
3. Голод С.И. Современная семья: плюрализм моделей // Социологический журнал. – 1996, №3-4.
4. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т10 : Гендер. Брак. Семья – М.: 2006.
5. Лавріненко Н.В. Інститут сім'ї в умовах української реальності // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульга. – К., 2001 – С. 329-342.
6. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс – К., 2011.
7. Мацковский М.С. Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики – М., 1989.
8. Пригожин А.И. Современная социология организации. – М., 1995.
9. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет – М., 1994.
10. Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городяненко – К., 2008.
11. Туленков М.В. Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні. – К., 2009.
12. Черняк Е.М. Социология семьи : учебное пособие – 2-е изд. перераб. и доп. – М., 2003.
13. Щепанский Ян. Элементарные понятия социологии – М., 1969.
14. Шаповал Микита. Загальна соціологія – К., 1996.

Глава 9.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА СІМ'Я: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Засвоївши матеріали цієї глави, Ви зможете знати і вміти:

- Давати визначення інституціональної кризи сім'ї і пояснювати її витоки.
- Описувати глобальний характер кризи сім'ї та визначати її специфіку в Росії та в Україні.
- Розуміти витоки проблем сучасної української сім'ї.
- Охарактеризувати тенденції змін в становищі сучасної української сім'ї.
- Розкривати сутність сімейної політики, її принципи і завдання в сучасній Україні.

Логіка викладання матеріалу:

9.1 Криза сім'ї: глобальні прояви.

9.2 Проблеми сучасної української сім'ї.

9.3 Сімейна політика в Україні і світі.

Основні терміни: соціальна криза, криза сім'ї, соціальні дисфункції, «жіноча дилема», бікар'єрна сім'я, сімейні традиції, неповна сім'я, демографічна політика, сімейна політика, соціальна політика, принципи сімейної політики.

9.1. Криза сім'ї: глобальні прояви

Діяльність соціального інституту сім'ї вважається *функціональною*, коли вона сприяє збереженню стабільності та інтеграції суспільства. Коли ж діяльність інституту працює не на збереження, а на руйнування, вона може розцінюватись як *дисфункціональна*.

Нарощування дисфункцій в діяльності соціального інституту сім'ї може привести до інституціональної кризи, а потім і до *соціальної дезорганізації* сімейної сфери суспільства.

Інституціональна криза сім'ї протікає як процес, якому притаманна втрата авторитету інституту сім'ї, зниження довіри до нього. Причиною кризи є нездатність інституту сім'ї ефективно виконувати свою головну функцію – зміцнювати узи шлюбу. Виникає ситуація, коли інституційні норми існують, але в суспільстві не дотримуються.

Підставою для виникнення думок щодо кризи сім'ї стало зростання у США протягом кількох десятиліть другої половини XX століття кількості розлучень, пік яких досяг на початку 1970-х рр. Хоча з кінця 1970-х рр. там помітився ренесанс сімейних цінностей, виник так званий *просімейний рух*.

Слід зазначити, що зарубіжні і вітчизняні соціологи по-різному ставляться до кризи сім'ї. Частина з них підтримує *теорії кризи сім'ї*. Вони орієнтуються на традиційну модель сім'ї, яка виконує весь спектр

покладених на неї функцій. А, коли, з переходом до альтернативної моделі, втрачається частина (або всі) функцій, і ці тенденції набувають масовості, прихильники цієї точки зору оцінюють зміни як катастрофу, деградацію і кризу сім'ї.

Так, московський соціолог *А. Антонов* порівнює традиційну сім'ю із дорогоцінною вазою, яка, розбиваючись, також утворює з черепків ряд нових форм. Хоча жодна з нових форм не є вазою, оскільки не може виконувати її функцій. З таких само причин, на його думку, жодну з моделей сім'ї неможливо вважати сім'єю через те, що вони не виконують її найважливіших функцій – ні репродуктивної, ні виховної, ні економічної, ні культурної. А функцію трансляції культурних норм і цінностей сім'я вся в більшій мірі перекладає на інші соціальні інститути – школу, дитячі садки, ясла.¹³³

Представникам *прихильників теорії трансформації сім'ї* більше імпонує сучасний шлюб – включно до таких екзотичних форм, як *полімерія* та *гомосексуальні пари*. Дотримуючись ліберальних ідей і західних цінностей, вони вважають руйнування традиційної сім'ї, яка панувала декілька тисячоліть, цілком природнім процесом. Нинішня сім'я так само не схожа на традиційну, як не схожим є сучасне суспільство на його давні моделі. Сім'я, на їх думку, не може відставати у своєму розвитку від суспільних змін, у той час як суспільство вимагає нового типу людини з більш вільними поглядами на світ і більш розкріпаченими відносинами.

Представник цієї групи соціолог з Петербургу *С. Голод* вважає, що точніше було би говорити не про сім'єю, а про сім'ї, оскільки на соціальній карті світу виникло стільки модифікацій традиційної сім'ї, що їх число можна порівняти з кількістю держав на політичній карті світу. На його думку, відбувається не руйнування, а закономірна трансформація цього суспільного інституту. При цьому усі форми відносин, які ми спостерігаємо зараз, існували і раніш, але сприймалися як відхилення від єдиної правильної моделі. Нинішні ліберальні часи лише узаконили різнобарв'я норми. І тепер кожна пара може обрати ту модель відносин, яка її найбільш влаштовує.¹³⁴

Зазначені погляди на радикальні зміни у сімейній сфері не заперечують наявності самих кризових тенденцій, які спостерігались у всі переломні моменти історії людства.

У той же час, як засвідчують соціологічні дослідження, криза сім'ї і шлюбу – це *глобальне явище*, яке характерне для вступу західного суспільства у нову фазу демографічного циклу і соціального прогресу. Йому сприяли наступні *мегатенденції*:

¹³³ Див.: Антонов А.И. Кризис семьи и родительства // Проблема родительства и планирования семьи. – М, 1992.

¹³⁴ Див.: Голод С.И. Современная семья: плюрализм моделей // Социологический журнал 1996, №3/4. С. 99-108.

- Чоловіки і жінки можуть вступати у сексуальні відносини і задовольняти відповідні потреби без укладення шлюбу.
- Вони бажають довше жити без дітей та клопоту, насолоджуючись перевагами молодих безтурботних років.
- Вони хочуть уникнути неприємностей розлучення, та пов'язаних з ним моральних збитків, психологічних стресів та фінансових ризиків.
- Їх лякає пов'язана із сімейним життям необхідність відмови від способу життя, звичок, зручностей, рис характеру заради сумнівної надії отримати вигоду від шлюбу.
- Вони намагаються розтягнути у часі період незалежності, необтяженого життя, прикрашеного випадковими сексуальними зв'язками, а не обтяжливими і постійними стосунками.
- Поширеним є уявлення, що шлюб притуплює гостроту сексуальних стосунків, чого немає у випадкових зв'язках.
- Сучасне суспільство зменшило, у порівнянні з традиційним, примус щодо вступу до шлюбу.
- ЗМК підтримують переваги безшлюбного життя та альтернативні форми шлюбу.
- У той час як зростає число розлучень і кількість одиноких жінок з дітьми, число запрошень їх до шлюбу від чоловіків зменшується.
- Чоловіки спочатку намагаються створити фінансові та життєві умови, а потім створити сім'ю, що збільшує середній вік вступу до шлюбу в країні.

Розуміючи глобальний характер впливу зазначених мегатенденцій, що охоплює більшість країн, слід зазначити певні *особливості* їх прояву у кожній з країн.

На *специфіку кризи інституту сім'ї* у сучасній Росії вказує Т. Гурко, наводячи наступні факти:

1. Постійне збільшення частки матерів (а на Заході і батьків), які виховують дитину без батька (матері) (біля 20% неповних сімей на кінець XX ст.).
2. Зростання числа батьків (відчимів, мачух, прийомних), не пов'язаних із виховуваною дитиною біологічними узами (позашлюбні народження, епізодичні батьки, відсутність контактів після народження).
3. Зниження шлюбності і народжуваності (сумарний коефіцієнт народжуваності 7,5 дітей у 1920р., 1,4 – 1994р.).
4. Через зниження народжуваності збільшується число одинокіх батьків.
5. Криза виховної ролі батька.

6. Збільшення числа розлучень, покинутих дітей і сиріт.¹³⁵

Головною причиною кризи інституту сім'ї у Росії є руйнування тих історичних «скрепів», на яких він завжди тримався – зв'язки між поколіннями, батьками і дітьми, сімейні та етичні узи. Сучасна криза, вважає *А. Кузьмін*, є результатом множення несприятливих багатолітніх змін інституту сім'ї.¹³⁶

У умовах кризи скорочується період повноцінної сімейної соціалізації, послаблюється роль батьківського авторитету, порушуються цінності стабільної сім'ї. Продовжується зростання кількості дітей, які проживають у неповних сім'ях, розширюється позашлюбна народжуваність, викликає тривогу емоційна депривація дітей і насильство щодо них з боку дорослих.

Разом з тим, російські соціологи звертають увагу на деяке перебільшення особливостей кризи сім'ї в Росії, яке зустрічається в наукових джерелах. У дійсності ж більшість економічних (наприклад, грабіжницькі тенденції початкового накопичення капіталу), демографічних і сімейних закономірностей, характерні зараз для Росії, у ті чи інші часи були притаманні всім індустріально розвинутим країнам, але на більш ранніх етапах розвитку. Це стосується, перш за все, основного аргументу на користь інституціональної кризи сім'ї – зростання розлучень.¹³⁷

Слід зазначити на схожість соціальних змін у світі, під впливом яких руйнується фундамент сімейних відносин: сексом стало можливим займатись багато, різнобічно і з різними персонажами; для прання-прасування-готовки давно винайдені та придбані відповідні технічні засоби, більш компактні, ніж дружина; для ремонтно-будівельних робіт існують спеціальні служби, більш кваліфіковані, ніж чоловік. Сучасна жінка нерідко заробляє гроші і цінує свою незалежність не менше, ніж чоловік, а необхідність раніш обов'язкової послідовності «школа – вищий навчальний заклад – заміжжя» поступово втрачає свою актуальність.

Схожі також виявлені соціологами тісні зв'язки між розладом сім'ї і соціальними катаклізмами, серед яких слід назвати акти вандалізму, занижену успішність у школі, злидні, підірване здоров'я, депресії, зниження продуктивності праці, насильство, молодіжні правопорушення та злочинність.

Отже, криза викриває деякі негаразди в механізмі функціонування інституту сім'ї і допомагає позбавитись від них, а в результаті – краще адаптуватись до реальності, що змінюється. Без кризи важко уявити розвиток соціального інституту сім'ї, адекватно оцінити стан і тенденції розвитку сім'ї у сучасному суспільстві.

¹³⁵ Див.: Гурко Т.А., Карпушова А.П. Тенденции брачности и брачный выбор в России // Россия в глобальном контексте – М., 2002, С. 372-376.

¹³⁶ Див.: Кузьмин А.И. Концептуальные подходы к исследованию жизнедеятельности семьи // Семья в России, 1996, №1, С. 26-27.

¹³⁷ Див.: Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т Т10. Гендер. Брак. Семья. – М.: ИНФА-М, 2006 – С. 885-891.

9.2 Проблеми сучасної української сім'ї

Проблеми сучасної сім'ї є невід'ємним атрибутом кризи інституту сім'ї і їх походження та розвиток відображають процес виникнення та наростання кризи у цій сфері, у певній мірі обумовлені витоками цієї кризи.

Аналіз джерельної бази із соціології сім'ї підтверджує наявність спільних витоків *інституціональної кризи сім'ї* в Україні та Росії, що почали проявлятися у кінці XIX ст., коли в Російській імперії на зміну феодалізму прийшов капіталізм, а ринкова стихія і демократизація охопила один за одною всі сфери суспільного життя.

Ці *витоки* мали *подвійний характер*. З одного боку їх джерелом було історичне минуле самої Росії, а з *іншого* – культурна експансія сучасного Заходу.¹³⁸

Під впливом суспільно-політичних змін у Росії на зламі XIX – XX століть, ліберальних тенденцій, стрімкого зростання міського населення, соціальної диференціації населення села і відтоку сільських кадрів у міську промисловість патріархальному укладу інституту сім'ї було нанесено суттєвого руйнування. Наслідком відходництва годувальників сільської сім'ї у місто, їх тривалого перебування у місті ставав розпад сім'ї, занепад сімейної економіки, бідність та п'янство. Неодружені чоловіки і жінки перестали бути виключенням, зростали позашлюбна народжуваність, проституція, кількість абортів.

У подальшому негативні тенденції значно посилились під час Першої та Другої світових війн, революцій 1905 та 1917 рр. та Громадянської війни. *Негативне історичне надбання*, на підґрунті якого відбувається усталення сучасної сім'ї в Росії та в Україні, містить у собі практику прямого руйнування сім'ї в епоху військового комунізму, колективізації села та розкуркулення сільських сімей, в часи репресій і дотичного руйнування сімей, пов'язаного із залученням жінок у матеріальне виробництво, всезагальною зайнятістю, надмірним перенавантаженням жінок домашньою працею, мізерними соціальними доплатами та заниженими виплатами чоловіку – годувальнику на виробництві, з державним патерналізмом та відстороненням батьків від виховання дітей через передачу цієї функції системі дитячих закладів та шкіл. Відчуження батьків від дітей, молодших поколінь від старших на фоні утиску загальнолюдської і релігійної моралі, послаблення цінностей сімейного благополуччя призвели на кінець 1980-х рр. до *накладання двох негативних чинників* суспільного розвитку: *кризи сім'ї і духовної кризи*. До них додалась також *економічна криза* і різке зниження рівня життя населення. Отже, криза сім'ї у сучасній Україні відбувається у гірших соціальних умовах, ніж на Заході. Хоча слід визнати, що певний вплив на ці умови Захід здійснює.

¹³⁸ Див.: Там само – С. 892.

Йдеться про витoki кризи сім'ї в Україні, пов'язані із проникненням із Заходу новомодних тенденцій стосовно зміни соціальних орієнтацій щодо підтримки і зміцнення сім'ї, пропаганди сімейних цінностей і народження дітей на цінності малодітних і неповних сімей, переваги гедоністично-холостяцького способу життя, не пов'язані із сім'єю стратегії досягнення життєвого успіху. Домінування цих цінностей у ЗМК, за якими стоять комерційні інтереси виробників дорогих товарів для холостяків (які витрачають на споживчі товари в 2,5 рази більше коштів, ніж їх жонаті однолітки) негативно впливають на інститут сім'ї, на сімейне виховання підростаючого покоління.

Вітчизняні соціологи відмічають поширення таких поглядів у сучасному російському і українському суспільствах, що позначаються у переорієнтації цілого ряду виробників на холостяцькій імідж, пропаганду «вільного» способу життя. У ЗМК поширюється образ сексапільної дами (діяльність якої протікає не на сімейній кухні, а в клубах, на показах мод, презентаціях і т. ін.) та самотнього успішного молодика, якого важко уявити у сімейних клопотах.

Отже, історично і внаслідок негативних впливів Заходу функціонування сучасної сім'ї в Україні здійснюється в значно гірших умовах, ніж в західних країнах.

Серед *соціальних умов* у сучасному світі, які не тільки внесли радикальні зміни у сімейні стосунки, місце та роль сім'ї у суспільстві, але й, на думку частини вчених, фактично поставила під сумнів саме існування сім'ї, називають такі:

- по-перше, зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправності з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо);
- по-друге, утворення двох центрів життя — місця праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);
- по-третє, еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової комунікації, які проголошують вільне статеве кохання мало не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з тенденцією пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);

- по-четверте, винахід надійних контрацептивних засобів і методів запобігання вагітності (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити секс від зачаття).

Аналіз впливу названих обставин показує на їхню загальність і типовість для усього сучасного цивілізованого світу. Отже, можна зробити висновок про *типовість* та *порівняну універсальність* наслідків впливу зазначених обставин на сучасну сім'ю, на визначення тенденцій її подальшого розвитку. До таких тенденцій відносять: 1) збільшення кількості розлучень (абсолютне і відносне); 2) збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; 3) зменшення середньої тривалості шлюбу; 4) відкладення часу вступу до шлюбу; 5) проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; 6) зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з подальшим старінням населення та навіть його депопуляцією; 7) збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються; 8) зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

До загальних наслідків зазначених соціальних умов українська дослідниця Г. Дворецька відносить також проблеми, що виникають насамперед у поєднанні ролі матері з професійною діяльністю, що є наслідком еволюції сімейної організації, значної трансформації соціальних ролей подружжя, зв'язаної з розвитком соціально-професійної структури суспільства.¹³⁹

Посилаючись на дослідження Г. Парсонса і В. Гуда, які вперше звернулись до цих питань та розуміючи сучасну нуклеарну сім'ю як результат еволюції суспільства від аграрного типу до індустріального, вона звертає увагу на те, що з одного боку, сім'я існує автономно, а з другого – залежить від соціально-професійної структури суспільства. Вплив суспільства на сім'ю проявився насамперед у *зміні соціального статусу жінки*. Раніше чоловік був одноосібним господарем сім'ї, власником сімейного майна й забезпечував її економічну незалежність. З еволюцією суспільства жінка отримала однакові з чоловіком права брати участь у розв'язанні сімейних проблем, а отже, у виробничому процесі, громадському житті. Професійна і громадська діяльність робить жінку економічно незалежною, сприяє розвитку її особистості, а життя її завдяки широкому спілкуванню й особистим контактам стає цікавішим. Проте така діяльність жінки справляє негативний вплив на функціонування сім'ї – зменшується народжуваність, збільшується кількість розлучень, ускладнюються взаємовідносини між батьками і дітьми. Жінка втрачає і тому, що вплив її індивідуальності, людських якостей можливий не стільки у сфері професійної діяльності, скільки в сім'ї та материнстві.

Крім того у суспільстві, де вимоги виробництва є пріоритетними, заміжня жінка з дітьми потрапляє в дуже невигідне становище на ринку праці, бо сімейні турботи забирають у неї багато сил і часу і їй важко

¹³⁹ Див.: Дворецька Г.В. Соціологія : навч. посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К., КНЕУ, 2002 – С. 286-287.

конкурувати з чоловіками. Наслідком цієї соціальної нерівності статей є те, що жінки здебільшого працюють на непрестижних і малооплачуваних посадах, а серед безробітних їх абсолютна більшість.

Отже, суть описаної Парсонсом і Гудом проблеми полягає в тому, що професійна діяльність жінки суперечить сімейним обов'язкам. У жінки як особистості виникає дилема: сім'я чи професійна діяльність? Ця проблема в соціології називається «жіночою дилемою».

Намагання розв'язати цю проблему, адаптуватися до вимог соціально-професійної структури суспільства породили новий тип сім'ї, яка досить успішно поєднує ціннісні орієнтації подружжя на утворення власної сім'ї та їхні професійні інтереси. Це так звана *бікар'єрна сім'я*, яка поширена в основному в середньому класі, у деяких прошарках інтелігенції.

У *бікар'єрних сім'ях* чоловік і жінка розподіляють між собою домашні обов'язки, поважають і допомагають само реалізуватися одне одному не тільки в сім'ї, а і в кар'єрі.

Авторка підтримує К. Девіса, що перехід від традиційних форм сім'ї до сучасних зумовлений насамперед трансформацією соціокультурних норм високої народжуваності й поширенням норм низької народжуваності, інакше кажучи, зміною системи цінностей, а не зовнішнім тиском.

Зрозуміло, що зазначені *тенденції* тією чи іншою мірою притаманні й розвиткові сім'ї в Україні. При загальній кількості сімей (близько 17 млн.) середній розмір сім'ї коливається від 3,1 до 4 осіб. У нашій країні протягом року реєструється близько 500 тис. шлюбів, або 9,3–9,5 на тисячу мешканців. Це один з найнижчих показників серед країн СНД (ще нижчий — лише у Росії і Вірменії), хоча дещо вищий, ніж у Франції, Швеції, Японії, Швейцарії і Канаді (там 4,9–7,3 шлюбів на тисячу мешканців). Водночас за 2003 рік в Україні зареєстровано понад 240 тис. *розлучень*. Основні їх *причини* такі: зловживання спиртними напоями (пияцтво переважає серед чоловіків); різниця в характерах та інтересах і пов'язані з нею сімейні чвари; передчасне, непродумане одруження; незадоволення сімейним життям, зрада; втручання третіх осіб; фінансові труднощі; нездатність або небажання когось із подружжя мати дітей тощо. Аналіз також показує, що понад 3/4 молодих одружуються до 28 років, а пік розлучень припадає на 1–4-й роки подружнього життя. Найміцніші шлюби на Закарпатті, найменш міцні — в Криму. Зростає питома вага повторних шлюбів (23–24%). Щорічно до 200 тис. дітей залишаються без одного з батьків. Збільшується кількість матерів-одиначок, дошлюбних дітей.

В Україні питома вага кількості дітей, народжених жінками, які не перебувають у шлюбі, у 2008 р. дорівнювала 20,9% від усіх народжень. Значення цього показника порівняно з 1990 р. (11,2%) зросло майже на 10%.¹⁴⁰ Поширенню позашлюбного материнства сприяють різні форми

¹⁴⁰ Доклад об зволюции семьи в Европе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agnus.info/reading_room/families/

неофіційних шлюбно-сімейних стосунків. Також в суспільстві поступово змінюється ставлення до народження дитини поза шлюбом. Як свідчать результати соціологічних опитувань останніх років, ставлення населення до рішення жінки народити дитину без міцних, постійних стосунків з чоловіком, є досить ліберальним: 43% опитаних схвалюють таку можливість, 25% вважають, що все залежить від обставин і 32% респондентів висловили своє відверто негативне ставлення.¹⁴¹

Аналогічне дослідження громадської думки щодо самотнього материнства, яке було проведено в 2007-2008 рр. в Росії, виявило, що половину респондентів позитивно ставляться до самотнього материнства, 32% виявляють нейтральне, скоріше байдуже ставлення, та 18% - засуджують його. Крім того, в залежності від статі, оцінки респондентів мають деяку специфіку: 56% жінок висловлюють позитивне ставлення до самотнього материнства проти 43% чоловіків. Чоловіча частина вибіркової сукупності (35%) більше демонструє нейтральне ставлення.¹⁴²

Враховуючи шлюбно-сімейні традиції, українське населення проживає переважно сім'ями, а більшість дорослих перебуває у шлюбі (зареєстрованому або незареєстрованому). Проте в між переписний період 1989-2001 рр. значно виросла загальна кількість домогосподарств, які складаються з однієї людини: в Україні в цілому - з 3,1 до 4,7 млн., тобто в 1,5 рази; у міських поселеннях - з 1,9 до 3,2 млн. - в 1,7 рази; у сільській місцевості з 1,2 до 1,5 млн., тобто в 1,2 рази.¹⁴³

Дослідниця соціальних практик материнства у сучасній Україні *Н. Кодацька* доходить висновку, що в Україні спостерігається стійка тенденція до *зростання кількості неповних сімей*.¹⁴⁴ За даними перепису населення 2001 р. в нашій країні нараховується 2,3 млн. неповних сімей, які складаються, переважно, з матері з дітьми та іноді одним з батьків - матері чи батька. За 1989-2001 рр. кількість неповних сімей збільшилась на 21,1 %. Найбільш поширеними серед них є сім'ї, які складаються з матері з дітьми - їх 76,3 %, таких сімей в країні нараховується 1,8 млн.

У неповних сім'ях виховується 1,5 млн. (1,2 млн. - в містах і 0,3 млн. - в сільській місцевості) дітей віком до 18 років. Частка домогосподарств з дітьми до 18 років, які не мали одного чи обох батьків, у загальній кількості домогосподарств з дітьми становила у 2007 році - 19,2 %, у 2008 році - 19,4%.¹⁴⁵ Цей факт обумовлений дією кількох чинників:

¹⁴¹ Лісовий В.М. та співавт. Сучасна українська сім'я: медико-соціальні аспекти: Монографія. - Х. : Майдан, 2009. - С. 149.

¹⁴² Данилова С.С. Самотнє материнство в суспільному мненні // Соціологічні дослідження. - 2009. - №5. - С. 139.

¹⁴³ Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991-2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року. - К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. - С.30.

¹⁴⁴ Див.: Кодацька Н.О. Проблемне поле дослідження життєдіяльності вагітних жінок та молодих матерів / Н.О. Кодацька // Соціальні технології: [актуальні проблеми теорії та практики: збірник наукових праць. -Запоріжжя : КПУ, 2010. - Вип. 48. - С. 268-278.

¹⁴⁵ Ноур А.М., Захарченко В.Г. Щорічна державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року «Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991-2003 роки)» // Український соціум. - 2005. - №2-3. - С. 147.

підвищенням кількості розлучень, збільшенням рівня смертності та посиленням орієнтації на безшлюбне материнство.

Багато фахівців сфери соціології сім'ї вважають тенденцію до збільшення кількості неповних сімей надзвичайно негативною, оскільки оптимальні умови для виховання і освіти дітей може створити тільки повноцінна сім'я, де кожний з батьків робить свій внесок до розвитку особистості дитини.

Американський соціолог *А. Карлсон*, протягом 13 років збираючи та систематизуючи матеріали з цієї проблематики, дійшов висновку, що діти «здоровіші, щасливіші, краще вчаться в школі, менше схильні до вживання алкоголю, наркотиків і до скоєння злочинів, якщо вони живуть з обома батьками, які перебувають у законному шлюбі. Будь-які відхилення від цієї повної структури сім'ї ведуть до небажаних наслідків»¹⁴⁶

Ще однією рисою сучасної сім'ї є зниження народжуваності та перехід до *масової одностатності*. Це пов'язано зі змінами репродуктивної поведінки населення, що пояснюється як і об'єктивними умовами, які характеризують соціальний статус жінок в суспільстві, рівень їх освіти, залучення до професійної сфери, прибутків, соціальної захищеності, так і ступенем задоволення особистих потреб та прагнень. Усі ці чинники безпосередньо впливають на формування структури потреб, в якій роль і місце потреби в дітях зазнали певних змін, низька народжуваність обумовлюється і відсутністю економічної зацікавленості в дітях. У більшості випадків в сім'ї виховується одна дитина: це 75,3% всіх сімей з дітьми в Україні, у тому числі в містах – 76% сімей, у селах – 59,5%.¹⁴⁷

Складні соціально-економічні умови, зниження рівня життя та різке скорочення прибутків більшості населення України зумовили істотне звуження матеріальної бази для реалізації потреби в дітях, внаслідок чого молоді люди почали *відкладати народження дітей* до кращих часів. Упродовж 1990-2008 рр. абсолютна кількість народжених в Україні зменшилася з 657,2 до 510,6 тис, а загальний коефіцієнт народжуваності - з 12,6 до 11. Питома вага дітей в загальній чисельності населення за період 1990-2008 рр. зменшилася з 25,8% до 17,8%. Станом на 1.01.2009 р. число дітей віком до 18 років в Україні становило 8 186277 осіб, у тому числі 4 201286 осіб чоловічої статі (51,3% від загальної кількості дітей), 3 984991 - жіночої статі (48,7%). В міських поселеннях проживає 64% дітей, 36% відносяться до сільського населення.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Карлсон А. Общество - семья - личность: социальный кризис Америки. Американская школа альтернативной социологии / пер. с англ.; под ред. А.И. Антонова. - М., 2003.

¹⁴⁷ Державна тематична доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/> - С. 8.

¹⁴⁸ Населення України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Проте, в останній час відмічено деякі *нові тенденції*: починаючи з 2002 р. щороку абсолютна кількість новонароджених зростає. Загальний коефіцієнт народжуваності населення також збільшився з 8,1 у 2002 р. до 11 у 2008 р. Подібні процеси свідчать про *стабілізацію народжуваності в Україні* та припинення подальшого зниження її рівня. Проте, сучасний рівень народжуваності є недостатнім навіть для простого відтворення населення, оскільки для збереження кількості населення в результаті заміщення покоління батьків поколіннями дітей необхідно, щоб на кожні десять жінок доводилося 22 народжених дітей. Сьогодні на кожні десять жінок народжується 11-12 дітей, тому Україна має статус країни з низьким рівнем народжуваності.

Значний вплив на скорочення кількості народжених в нашій країні здійснює *зниження показників репродуктивної активності жінок*. Середнє число народжень за життя однієї жінки фертильного віку у 30-ті роки минулого століття становило 4, у 80-ті роки - 2,2, у 90-ті роки - 1,9. Це певною мірою пов'язано з підвищенням освітнього рівня жінок, оскільки кваліфікація та рівень освіти жінки впливають на її соціальний статус, рівень культури, структуру потреб, особливості сімейного устрою життя, що в свою чергу обумовлює вибір кількості народжених в сім'ї дітей. Середня кількість дітей збільшується зі зниженням освітнього статусу матерів: якщо у жінок віком 50 років і старше, які мають вищу освіту, впродовж їх репродуктивного періоду життя народилося в середньому 1,8 дитини, то серед тих, хто має загальну середню освіту – 2,1 дитини, початкову освіту - 2,5 дитини. Отже, найнижча народжуваність зафіксована в групі найбільш освічених матерів, а багатодітність характерна для менш освічених жінок. Можна констатувати той факт, що високі життєві стандарти, які характеризують освічену частину населення, турбота про виховання та освіту дітей, які вимагають від батьків значних інвестицій та високий рівень залучення до професійної сфери, значне навантаження жінки в сім'ї та на роботі сприяють обмеженню кількості дітей в родині. Також підвищився середній вік матері з 24,6 років у 2002 року до 25,9 років у 2008 року. Якщо в середині 90-х років з усього загалу новонароджених на матерів груп віком до 30-ти років припадало понад 84% новонароджених дітей, то у 2008 році вони забезпечували лише 75,6% народжень. Тобто, спостерігається тенденція відкладення народження дитини на більш пізній термін, тоді як першочерговими завданнями для сучасних жінок виступають здобуття освіти та професійний розвиток.

Безумовно, будь-які кризові явища в житті суспільства мають

безпосередній вплив на сім'ю як соціальний інститут. Підтвердженням цього свідчать і демографічні показники: загальне зниження народжуваності, збільшення числа розлучень та неповних сімей. Крім того, дестабілізуючий вплив на сім'ю як соціальний інститут здійснює процес розмивання системи поведінкових норм у сфері шлюбу та сім'ї, а також уявлень про зміст сімейних та батьківських обов'язків.

Отже, основні *сучасні тенденції розвитку сім'ї*, що зумовлені станом українського суспільства, можуть бути зведені до таких:

- по-перше, шлюб, що лежить в основі сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, корисливості, втручання чи тиску третіх осіб;
- по-друге, дотримується принцип егалітарності, не обмежуються права й не принижується гідність жінок і чоловіків, що забезпечує кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання;
- по-третє, в сучасній сім'ї долається відчуження подружнього життя; системою прав та обов'язків створюються реальні передумови для усунення суперечності між любов'ю та обов'язком;
- по-четверте, суспільство об'єктивно зацікавлене у зміцненні шлюбно-сімейних стосунків не шляхом зовнішнього тиску на сім'ю, правових та інших заборон, а за рахунок зростання її внутрішньої згуртованості, посилення подружньої і батьківської відповідальності.

За результатами аналізу стану і тенденцій розвитку сім'ї в Україні відомий український соціолог *І. Мигович* дійшов висновку, що за цих умов зростає суспільне значення підготовки юнаків і дівчат до шлюбу, підтримки молодих сімей, створення мережі необхідних соціальних служб, медико-психологічних консультаційних центрів, розвитку вітчизняної демографії, цілеспрямованої демографічної політики держави тощо.

9.3. Сімейна політика в Україні і світі.

Термін «*сімейна політика*» почав вживатись у пострадянському соціально-гуманітарному просторі зовсім недавно – приблизно з другої половини 1980-х рр. і ще не набув загальноприйнятого і завершеного визначення.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Див.: Социальная энциклопедия / редкол.: А.П. Горкин, Г.Н. Карелова, Е.Д. Катульский и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000 – С. 325-327.

Сімейну політику у загальному плані розуміють як частину соціальної політики, об'єднуючу всі заходи, спрямовані на здійснення того чи іншого впливу на сім'ю, процеси сімейних змін та сімейну поведінку.

Під *соціальною політикою* тут розуміється діяльність держави та інших інститутів суспільства щодо управління соціальним розвитком, примноження та розподіл матеріальних і духовних благ для забезпечення гідного рівня та якості життя всіх верств населення, кожної людини. Цілеспрямована діяльність держави та інших політичних інститутів і суспільних об'єднань, спрямована на вдосконалення соціальної сфери, є соціальною політикою в *широкому розумінні*. Діяльність суб'єктів соціальної політики, направлена на захист груп населення, не здатних до самозабезпечення, організація соціальних служб є соціальною політикою у *вузькому розумінні*.

У загальній системі соціальної політики можна виокремити її спеціальний напрямок – *сімейну політику*, яка впливає на функціонування сім'ї як одного з суспільних інститутів та індивіда як носія сімейних ролей. Сімейна політика, доповнюючи та заглиблюючи заходи соціальної політики, покликана сприяти виявленню, осмисленню, та вирішенню специфічних проблем сім'ї. *Метою сімейної політики* є забезпечення необхідних умов для реалізації сім'єю своїх функцій як соціального інституту. Суспільна значущість сімейної політики обумовлена необхідністю взаємної адаптації держави, суспільства та сім'ї, збільшення її ролі в суспільному розвитку, оптимізації діяльності інших соціальних інститутів на користь сім'ї.

У українських соціологічних джерелах склалось розуміння *сімейної політики* як комплексної системи заходів, яка розробляється й здійснюється державними, політичними, громадськими та іншими інституціями в напрямках підтримки сім'ї та сімейного способу життя, повернення сім'ї органічно притаманних їй соціальних функцій, цілеспрямованого сприяння поліпшенню умов функціонування та розвитку сім'ї як соціального інституту. Сімейна політика спрямована на врегулювання проблем економічного, соціального, нормативно-правового, інформаційно-просвітницького та організаційного характеру.¹⁵⁰

У Радянській Україні соціальна політика переважно ототожнювалася із соціальною, а інституціональні інтереси сім'ї не враховувалися. Держава орієнтувалася на свої економічні, виробничі, оборонні потреби, демографічну ситуацію, необхідність забезпечення

¹⁵⁰ Див.: Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городяненко – К.: Академвидав, 2008 – С. 322-333.

країни дешевою робочою силою. При цьому жінки максимально залучалися в суспільне виробництво, діти — в систему суспільного виховання. Члени сім'ї проводили переважну частину свого часу поза сім'єю, займалися виробничими і громадськими справами. У перші десятиріччя існування СРСР, зазначає А. Ноур, діяла ідеологічна установка на соціальну політику «одержавлення» сім'ї, що суттєво прискорило процеси руйнування патріархальної сім'ї, її переорієнтування на позасімейні цінності, передавання державним інститутам деяких традиційно сімейних функцій. На життєдіяльність сім'ї вплинули індустріалізація і колективізація, позбавивши сім'ю додаткових доходів, а країну — сімейного підприємництва. Дезорганізація сімейного виховання зменшила вплив сім'ї на розвиток дітей, загострилися проблеми фізичних і психологічних перевантажень, бездоглядності дітей, злочинності. *Соціальна політика* надалі полягала переважно в регулюванні шлюбно-сімейних відносин, стимулюванні народжуваності, матеріальній підтримці сімей з дітьми, особливо після великих втрат населення в роки Великої Вітчизняної війни.¹⁵¹

Радикальні політичні, соціально-економічні та культурологічні зміни в Україні з набуттям незалежності вимагали оновленої сімейної політики, уточнення її стратегічних і тактичних цілей та завдань. У прийнятій Верховною Радою України «Концепції державної сімейної політики» у 1999, визначено загальну стратегію і пріоритетні напрями державної політики щодо сім'ї, передбачено здійснення цілісної системи заходів з урахуванням нових реалій: ринкової економіки, соціального партнерства, політичної демократії тощо.

Модель соціально орієнтованої ринкової економіки вимагає реалізацію соціальної політики відповідно до трансформації соціальної структури суспільства і посилення ролі сім'ї. За сучасних умов змінюються *пріоритети соціальної політики*, що спрямована на розв'язання таких основних завдань: забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї як основи суспільства, повної реалізації її економічних, соціальних і демографічних функцій, а також підвищення ролі у вихованні дітей і дорослих; надання матеріальної, медичної, організаційної та педагогічної, освітньої і духовної підтримки та допомоги тим сім'ям, які її потребують; формування високої культури сучасної української родини на основі національних традицій та засвоєння кращого світового досвіду сімейної педагогіки і функціонування сім'ї; забезпечення соціально-економічних,

¹⁵¹ Див.: Ноур А. Сімейна політика // Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Гордяненко — К. : Академвидав, 2008 — С. 332.

культурних і духовних умов стійкості шлюбу та зміцнення сім'ї; координація діяльності державних органів усіх зацікавлених організацій та соціальних інститутів і служб з питань реалізації державної соціальної політики.; розвиток сім'ї як інституту та шлюбно-сімейних устоїв суспільства у всій повноті їх складових та відповідно до вимог оновлення економічної і соціальної структури.

Планування і реалізація завдань сімейної політики вимагає дотримання певних принципових настанов, сконцентрованих у системі основних *принципів сімейної політики*. Розглянемо стисло їх суть.

Принцип суверенності сім'ї означає, що сім'я незалежна від держави і має право приймати рішення стосовно її життя, керуючись лише власними цілями та інтересами, дотримуючись при цьому діючого законодавства і загальноприйнятих у суспільстві соціокультурних норм.

Принцип свободи вибору забезпечується шляхом створення у суспільстві умов, що мають забезпечити вільний вибір будь-якого типу сім'ї та сімейної поведінки у відтворенні посилення та успішної соціалізації підростаючих поколінь.

Принцип суспільного договору означає регламентацію взаємовідносин сім'ї і держави, формування всіх взаємних прав і обов'язків сім'ї і держави по відношенню одне до одного. Сім'я бере обов'язки забезпечення суспільства виконанням соціальних ролей, а суспільство – створення сприятливих умов щодо забезпечення ефективного здійснення сімейних ролей.

Принцип єдності цілей федеральної і регіональної соціальної політики означає, що основні принципи єдині для всієї країни, а регіональні особливості враховуються через конкретизацію цілей та використання специфічних засобів їх досягнення (здійснення спеціальних регіональних програм).

Для реалізації сімейної політики відносно материнства державою створено *мережу центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді*, яких станом на 1 січня 2007 р. нараховувалося 1274, при центрах як функціональні підрозділи діють 2845 спеціалізованих формувань, а саме: 712 служб підтримки сім'ї, 556 консультаційних пунктів у пологових будинках та стаціонарах, жіночих консультаціях та будинках дитини; 540 мобільних консультаційних пунктів у сільській та гірській місцевостях: 132 студентських соціальних служби; 80 інформаційно-ресурсних центрів; 79 «Телефонів довіри» тощо. За останні два роки було також створено 8 соціальних центрів

матері та дитини, 22 центри соціально-психологічної допомоги.¹⁵²

При реалізації сімейної, політики важливим є *створення сприятливих соціальних та економічних умов для молодих матерів*, які переривають свою трудову діяльність, що дозволять здійснювати належний догляд та виховання дитини. У першу чергу це стосується збільшення розміру допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, яка на сьогоднішній день становить лише 145 грн. на місяць. Правда слід зазначити, що вже кілька урядів поспіль підвищується допомога при народженні дитини. Якщо у 2001-ому вона становила 118 гривень, то нинішнього року – вже близько 25 тисяч при народженні першої дитини, близько 50 тисяч – другої і близько ста – третьої. Загальні бюджетні видатки на допомогу сім'ям із дітьми, малозабезпеченими родинам, дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства цього року сягнули 24 мільярдів гривень. А державну матеріальну підтримку щомісячно отримують 3,5 мільйона родин та громадян.

Разом з тим, як відмічалось на парламентських слуханнях «Інститут сім'ї в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення» (2011 р.) одна з головних причин кризи сім'ї в Україні – матеріальний фактор. Соціально-економічне становище більшості, незважаючи на те, що впродовж усіх років Незалежності *сімейна політика* визначається як *невід'ємна складова програми діяльності* всіх урядів, успіхів не видно насамперед через відсутність стабілізації в економічній сфері, системності і спадковості у діях численних урядів, а отже й упевненості людей у завтрашньому дні. Державна допомога орієнтована на родини, які вже зіткнулися з складними життєвими обставинами, але її політика *не орієнтована* на підтримку середньостатистичної сім'ї, бо вона також залежна від обставин – браку робочих місць, недоступності житла, низького рівня роботи медичних та оздоровчих закладів, нерівності доступу різних категорій сімей до соціальних послуг, навіть від якості харчів, особливо для тих же дітей. Учасники слухань наголошували: «Державна сімейна політика в Україні зорієнтована на боротьбу не з причинами негараздів у суспільстві, у тому числі й у сім'ї, а на боротьбу з їх наслідками...»

Соціально-економічне становище більшості сімей, визнав у доповіді представник уряду, скрутне у тому числі й через низькі стандарти праці в Україні. Заробітної плати, як правило не вистачає не тільки на утримання дітей, а й на потреби самих працюючих. Отож

¹⁵² Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2004 році. – К.: Держсоцслужба, 2005. – С.11.

батьки часто-густо шукають додаткових підробітків будь-де, погоджуючись на роботу у шкідливих і небезпечних умовах, на ненормований робочий день.

Так матеріальний фактор погнав у далеке і близьке зарубіжжя мільйони заробітчан задля виживання родини, у пошуках коштів на навчання дітей. У багатьох областях Західної України матері, полишили виховання своїх дітей на родичів, а часом – і на вулицю, доглядають по закордоннях чужу малечу та чужу старість. Такі реалії української родини.

На слуханні було названо і один із шляхів подолання кризової ситуації: держава має вийти на такий рівень середньої зарплати, щоб зарібок одного працюючого був достатнім для утримання двох-, трьохдітної сім'ї.

Крім того, важливим фактором є державне забезпечення часткової зайнятості для молодих матерів аналогічно тому, як реалізується соціальна політика у відношенні працевлаштування інвалідів. Тобто, необхідним є створення державою таких умов, коли підприємствам та організаціям буде економічно вигідніше працевлаштовувати матерів, що здійснюють догляд за дитиною до досягнення нею трирічного віку, на неповний робочий час або іншу форму часткової зайнятості, ніж здійснювати сплату штрафів за відсутність подібних робочих місць.

Соціальна політика держави у відношенні материнства не повинна обмежуватися тільки матеріальною підтримкою. Суттєвим фактором формування свідомого та відповідального батьківства є створення державних соціальних центрів, діяльність яких має бути спрямована на формування орієнтації вагітних жінок та молодих сімей на позитивне і відповідальне материнство та батьківство. Завданням зазначених центрів повинно бути здійснення комплексу заходів, спрямованих на підготовку майбутніх батьків до народження та виховання дитини, а також надання соціальної допомоги сім'ям, які виховують дітей від народження до трьох років (на термін перебування матері або батька у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку) - педагогічної, медико-соціальної, культурно-дозвільної, соціально-побутової. Прикладом для створення подібних соціальних центрів можуть бути ефективно функціонуючі *приватні школи батьківства*, зміст роботи яких найчастіше відповідає світовим стандартам з допологової та післяпологової підготовки батьків. Та, оскільки навчання в подібних школах батьківства є недоступним для всіх громадян, то завданням державних соціальних служб має бути створення подібних соціальних

центрів для майбутніх матерів та матерів з дітьми грудного віку.

Держава, як правило, своєю *сімейною політикою* прагне понизити ризики, пов'язані з виконанням жінками репродуктивної функції, а саме: втрата трудового доходу і найближчих кар'єрних перспектив, можливі проблеми зі здоров'ям, зниженням соціального статусу та інші. Якщо держава зацікавлена в оптимізації параметрів відтворення населення, то зниження ризиків доповнюється заохоченням певного типу репродуктивної поведінки, що виражається в своєрідних преміях за «потрібне» число дітей, певної поведінки під час вагітності тощо. Формуючи сімейну і демографічну політику, держава вимушена надавати підтримку на відносно тривалий термін в різних сферах: патронаж під час вагітності, організація тих або інших видів підтримки для породіль, одноразова допомога при народженні дитини, дошкільні установи, організація нагляду за молодшими школярами після закінчення шкільного дня тощо.

Демографічна політика — це система соціальних, економічних та юридичних заходів держави та інших суспільних інституцій, спрямованих на досягнення в перспективі бажаного рівня дитячої народжуваності. Основні *елементи демографічної політики*: охорона материнства; поліпшення матеріального рівня багатодітних та малозабезпечених сімей; створення і розвиток широкої мережі медичних та дитячих закладів; надання безкоштовної і якісної медичної допомоги; надання допомоги при народженні дитини (виплати і пільги); надання оплачуваних відпусток у зв'язку з вагітністю та доглядом за дітьми, надання різноманітних пільг молодим сім'ям, передусім, у забезпеченні їх житлом.

Демографічна політика, як правило, здійснюється у двох протилежних *напрямах*. Вона може бути спрямована або на підвищення народжуваності серед населення (там, де спостерігається її низький рівень), або, навпаки, — на зниження народжуваності (там, де цей рівень дуже високий, наприклад, в Китаї).

У *Україні демографічна політика* здійснюється у першому напрямку на засадах підтримки і заохочення, адже реалізація репродуктивної функції державі потрібна, а якщо з погляду держави стимулювання необхідних моделей репродуктивної поведінки недостатнє, то компенсація стає більшою і різноманітнішою. Проте ринковий характер економіки і відповідна орієнтація держави призводять до того, що або компенсація все одно виявляється недостатньою і не перешкоджає більшій соціальній вразливості сімей з дітьми, або з'являються варіанти альтернативної зайнятості для жінок. Альтернативна зайнятість означає, що перед жінкою постає

вибір: будує вона свою професійну кар'єру або займається дітьми і домогосподарством, отримуючи за це певну винагороду.

Проте, *репродуктивна діяльність жінки* на сьогоднішній день не отримує *статус суспільно значущої*, так само як не підтримується соціальний статус материнства і не вирішується питання про фінансову незалежність жінок і матеріальну забезпеченість сімей з дітьми, незважаючи на спрямованість багатьох напрямків соціальної політики на вирішення цих питань. І річ не лише в тому, що соціальної допомоги все одно не вистачатиме на забезпечення середнього рівня соціальних потреб, і не в тому, що подібна альтернативна зайнятість неможлива як масове явище – без жінок сучасна економіка просто зупиниться, оскільки серед зайнятих в ній близько 50% жінок. Сам *альтернативний підхід* як продовження і доведення до логічного завершення *принципу компенсації* в соціальній і демографічній політиці припускає протиставлення репродуктивної функції жінки і її власної особистості. Ця суперечність приховується в ідеологічному супроводі демографічної політики твердженнями про «вічне призначення» жінки, святість материнської любові і материнського обов'язку. Але реально існуючі форми підтримки сімей з дітьми, не є достатніми, і сім'ям, як правило, потрібно дві заробітні плати для нормального існування. Якщо жінка-мати змушена працювати заради заробітку, то вона несе вантаж *подвійної зайнятості*, виконуючи свої професійні зобов'язання та обов'язки по догляду за дитиною. Чим бідніше сім'я, тим складнішим є побут, при цьому багато обов'язків, пов'язаних з веденням домогосподарства і дітьми, традиційно виконує жінка. У подібній ситуації суттєвою допомогою були б *компенсація*, тим більше – *альтернативна зайнятість*. Але, компенсація не може бути значною в сучасних економічних умовах, а альтернативна зайнятість – масовою за об'єктивних причин (недостатність коштів у державному бюджеті, висока частка зайнятості і необхідності жінок в суспільному виробництві).

Крім того, сім'я є середовищем первинної соціалізації дітей. І, пропонуючи альтернативну зайнятість, ми розуміємо, що таке рішення ухвалюватиметься переважно в небагатих сім'ях жінками зі скромними професійними перспективами. Проте, в ситуації, коли матір тривалий час залишається вдома з дитиною, певною мірою знижуються шанси сім'ї на накопичення і розвиток культурного капіталу, оскільки обмежується соціальний досвід матері.¹⁵³

¹⁵³ Очкина А. Женщина как объект социальной политики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chaskor.ru/author>.

Певною мірою компенсувати недостатність культурного рівня сім'ї може система освіти, але, *по-перше*, первинна мотивація, зокрема щодо освіти і культури, формується переважно в сім'ї, формуючи базовий елемент культурного капіталу індивіда. А, *по-друге*, цілеспрямованого розвитку виховної і соціалізуючої функції системи освіти сьогодні практично немає. Система освіти поки що функціонує таким чином, що елементи, які повинні розвивати емоційно-вольову сферу індивіда, його мотивацію до отримання знань і розвитку своїх здібностей, залучати його до суспільно-корисної праці і творчості не можуть отримати в ній масового розвитку.

Отже, в таких умовах дітям необхідно більше уваги приділяти саме у сім'ї, для цього і потрібна вільна від професійного навантаження матір. Проте, сучасні діти не включаються в доросле життя з раннього віку, допомагаючи батькам у веденні домогосподарства та іншій трудовій діяльності, як це було в традиційному суспільстві. Вони досить довго розвиваються поза процесом суспільного виробництва, готуючись до нього. В той же час основна частина їх дорослого життя відбуватиметься поза батьківською сім'єю. А ситуація складається так, що саме на сім'ю сьогодні покладається найбільша відповідальність за підготовку дітей до цього дорослого життя і їх соціалізацію. І в цих умовах особливо важливо, яким соціальним досвідом і *соціальним авторитетом* володіє мати.

Таким чином, можна стверджувати, що в сучасних умовах організація материнської діяльності як альтернативної зайнятості, за виконання якої державою сплачується певна винагорода, може призвести до ослаблення соціалізуючої функції сім'ї, а не до її зміцнення. Проте, найчастіше компенсаційні засоби, що виділяються в рамках демографічної політики, настільки невеликі, що реального вибору – сім'я або робота – перед жінкою не постає. Точніше, не виникає вибору між цими видами діяльності як видами зайнятості, тоді як питання розподілу часу між роботою і сім'єю вимушена вирішувати майже кожна жінка. І рішення це обтяжується не тільки обмеженістю більшості сімейних бюджетів, стереотипами і ідеологією «жіночого призначення», а також істотною слабкістю тих соціальних інститутів і елементів соціальної інфраструктури, які повинні забезпечувати допомогу жінкам в домашній роботі і вихованні дітей: системи побутового обслуговування, системи освіти, особливо дошкільної, системи охорони здоров'я.

Заслуговує на увагу думка *Н.О. Кодацької*, що різні компенсаційні виплати розпилюють засоби, призначені для підтримки

сім'ї з дітьми, і не потрапляють в ті сфери, розвиток яких є необхідною умовою такої підтримки. Мається на увазі не тільки недостатність розширеної мережі дитячих садів, дитячих поліклінік або жіночих консультацій, а відсутність такого підходу до соціальної політики, при якому забезпечувалися б умови для органічного поєднання батьківських і професійних обов'язків. Важливою умовою успішної реалізації сімейної політики є *принцип комплексності* або так званий системний підхід, проте свого поширення все більше набуває принцип адресності, який породжує сімейну політику, сенс якої в тому, що сім'ї отримують засоби, які використовують на свій розсуд або, як у випадку виплати матерям допомоги у зв'язку із народженням дитини - за певною схемою. При цьому об'єкти соціальної сфери, на які могла б орієнтуватися сім'я, належним чином не фінансуються, не розвиваються так, щоб викликати довіру і бути доступними. Засоби, отримані сім'ями, в більшості своїй витрачаються потім на самостійне вирішення проблем в соціальній сфері - батькам доводиться оплачувати ремонти в школах і дитячих садах, звертатися в приватні поліклініки, тому що в державних не вистачає фахівців, багато сімей вимушені витрачати чималий час на обслуговування сім'ї, компенсуючи труднодоступність сфери побутового обслуговування, прагнучи заощадити кошти на подальшу освіту і охорону здоров'я для дітей.¹⁵⁴

Крім того, практично не розвивається напрям сімейної політики, безпосередньо пов'язаний із забезпеченням умов для поєднання батьківських і професійних обов'язків. Досить корисним був би розвиток системи безкоштовної перепідготовки і перекваліфікації жінок, які не працювали у професії в період догляду за дітьми, а також організація служб, що підшують роботу для жінок з маленькими, хворими або ослабленими дітьми. Також необхідним є створення умов для нормального функціонування груп продовженого дня, оскільки навіть секції в школах функціонують, в основному, на ентузіазмі педагогів і батьків. Крім того корисно було б забезпечувати дільничних педіатрів транспортом для регулярних відвідувань дітей вдома, що допоможе заощаджувати матерям свій час і сили.

Необхідно відмітити, що ті підходи з підтримки репродуктивної функції жінок, які діють зараз в сімейній політиці, не забезпечують реальної компенсації і комплексності. Вони призводять до того, що часто сім'ї залишаються наодинці зі своїми проблемами, а жінка – перед вибором: робота або сім'я. Крім того, прагнення до адресності

¹⁵⁴ Медіна Т.В. Особливості функціонування молоді сім'ї в Україні в період трансформації суспільства: Автореф. дис. канд. соціол. наук. - К., 2000. – С. 11.

соціальної допомоги сприяє збільшенню бюрократичного апарату, що займається перерозподілом матеріальних засобів. Як додатковий ефект такий підхід узаконює *ідею абсолютності репродуктивної, материнської функції* для жінок і переносить всю тяжкість вирішення проблем з дітьми на сім'ю при одночасному ослабленні відповідних соціальних інститутів.

Слабкість існуючого підходу до сімейної політики відносно жінок виражається і в тому, що абсолютно не опрацьовуються *правовий і ідеологічний супровід* поєднання професійної і репродуктивної функцій жінок. *Правовий супровід* означає, по-перше, гарантії для жінки, що виконання нею материнських обов'язків не призведе до скорочення її трудових прав, тобто повинна існувати дієва система контролю щодо дотримання роботодавцями трудових прав і соціальних гарантій для жінок. Крім того, трудова діяльність жінки не повинна мати в суспільній свідомості образу примхи або, навпаки, тяжкої необхідності, не повинна виправдовуватися тільки відносно високим заробітком.

У правовій, соціальній, економічній і ідеологічній сферах необхідне зняття зіставлення: материнство або професія, сім'я або робота. Вся соціальна політика відносно жінок повинна бути побудована на абсолютному суспільному визнанні того, що жінка - не істота для дітонародження і догляду за дітьми, оскільки вона є повноправною людською особистістю, репродуктивні обов'язки якої повинні бути вписані в її особистісну життєдіяльність. Саме в цьому випадку репродуктивна поведінка жінок відповідатиме суспільним потребам без спеціальної зовнішньої мотивації з боку держави і суспільства.

Резюме:

1. Діяльність соціального інституту сім'ї вважається функціональною, коли вона сприяє збереженню стабільності та інтеграції суспільства. Коли ж діяльність інституту працює не на збереження, а на руйнування, вона може розцінюватись як дисфункціональна.

Нарощування дисфункцій в діяльності соціального інституту сім'ї може привести до інституціональної кризи, що протікає як процес, якому притаманна втрата авторитету інституту сім'ї, зниження довіри до нього. Причиною кризи є нездатність інституту сім'ї ефективно виконувати свою головну функцію – зміцнювати узи шлюбу. Виникає ситуація, коли інституційні норми існують, але в суспільстві не дотримуються.

2. Слід зазначити, що зарубіжні і вітчизняні соціологи по-різному ставляться до кризи сім'ї. частина з них підтримує теорії кризи сім'ї. Вони орієнтуються на традиційну модель сім'ї, яка виконує весь спектр

покладених на неї функцій.

Представникам прихильників теорії трансформації сім'ї більше імпонує сучасний шлюб – включно до таких екзотичних форм, як полімерія та гомосексуальні пари. Дотримуючись ліберальних ідей і західних цінностей, вони вважають руйнування традиційної сім'ї, яка панувала декілька тисячоліть, цілком природнім процесом.

3. У той же час, як засвідчують соціологічні дослідження, криза сім'ї і шлюбу – це глобальне явище, яке характерне для вступу західного суспільства у нову фазу демографічного циклу і соціального прогресу. Йому сприяли наступні мегатенденції.

Розуміючи глобальний характер впливу зазначених мегатенденцій, що охоплює більшість країн, слід зазначити певні особливості їх прояву у кожній з країн.

4. Криза викриває деякі негаразди в механізмі функціонування інституту сім'ї і допомагає позбавитись від них, а в результаті – краще адаптуватись до реальності, що змінюється. Без кризи важко уявити розвиток соціального інституту сім'ї, адекватно оцінити стан і тенденції розвитку сім'ї у сучасному суспільстві.

5. Проблеми сучасної сім'ї є невід'ємним атрибутом кризи інституту сім'ї і їх походження та розвиток відображають процес виникнення та наростання кризи у цій сфері, у певній мірі обумовлені витоками цієї кризи.

Аналіз джерельної бази із соціології сім'ї підтверджує наявність спільних витоків інституціональної кризи сім'ї в Україні та Росії. Ці витоки мали подвійний характер. З одного боку їх джерелом було історичне минуле самої Росії, а з іншого – культурна експансія сучасного Заходу.

6. На кінець 1980-х рр. до накладання двох негативних чинників суспільного розвитку: кризи сім'ї і духовної кризи додалась також економічна криза і різке зниження рівня життя населення. Отже, криза сім'ї у сучасній Україні відбувається у гірших соціальних умовах, ніж на Заході. Хоча слід визнати, що певний вплив на ці умови Захід здійснює.

7. Існує певна типовість та порівняна універсальність наслідків впливу зазначених обставин на сучасну сім'ю, на визначення тенденцій її подальшого розвитку. До таких тенденцій відносять: 1) збільшення кількості розлучень (абсолютне і відносне); 2) збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; 3) зменшення середньої тривалості шлюбу; 4) відкладення часу вступу до шлюбу; 5) проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; 6) зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з подальшим старінням населення та навіть його депопуляцією; 7) збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються; 8) зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

8. У українських соціологічних джерелах склалось розуміння сімейної політики як комплексної системи заходів, яка розробляється

й здійснюється державними, політичними, громадськими та іншими інституціями в напрямках підтримки сім'ї та сімейного способу життя, повернення сім'ї органічно притаманних їй соціальних функцій, цілеспрямованого сприяння поліпшенню умов функціонування та розвитку сім'ї як соціального інституту.

9. Сімейна політика ґрунтується на наступних принципах: суверенності сім'ї, свободи вибору, суспільного договору і єдності цілей федеральної і регіональної соціальної політики.

10. Демографічна політика, як правило, здійснюється у двох протилежних напрямках. Вона може бути спрямована або на підвищення народжуваності серед населення (там, де спостерігається її низький рівень), або, навпаки, — на зниження народжуваності (там, де цей рівень дуже високий, наприклад, в Китаї).

Запитання до самоконтролю:

1. Дайте визначення сімейної кризи і поясніть її витоки.
2. Які основні теоретичні підходи до пояснення кризи сім'ї?
3. У чому полягають ознаки кризи сім'ї як глобального явища?
4. У чому специфіка кризи сім'ї у сучасній Україні?
5. Які витоки проблем сім'ї у сучасній Україні?
6. Які соціальні умови радикальних змін у сучасній сім'ї?
7. Розкрийте і поясніть сучасні тенденції розвитку сім'ї в Україні.
8. Дайте визначення поняття «сімейна політика».
9. На яких принципах побудована сімейна політика в Україні?
10. Які напрями і завдання сімейної політики в сучасній Україні?

Список використаної та рекомендованої літератури:

1. Гавриленко І.М. Соціологія. Кн. 1. Соціальна статика : навч. посібник – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2000.
2. Глазунов С.В. Соціологія сім'ї : навчальний посібник. – Дніпропетровськ : РВВ ДДУ, 2000.
3. Гурко Т.А., Карпушова А.П. Тенденции брачности и брачный выбор в России // Россия в глобальном контексте – М., 2002.
4. Данилова С.С. Одинокое материнство в общественном мнении // Социологические исследования. -2009. - №5. – С. 139.
5. Дворецька Г.В. Соціологія : навчальний посібник – К., 2002.
6. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т10 : Гендер. Брак. Семья – М. : 2006.
7. Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2004 році. – К. : Держсоцслужба, 2005.

8. Карлсон А. Общество – семья – личность: социальный кризис Америки. Американская школа альтернативной социологии / пер. с англ.; под ред. А.И. Антонова. – М., 2003.
9. Кодацька Н.О. Проблемне поле дослідження життєдіяльності вагітних жінок та молодих матерів / Н.О. Кодацька // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: збірник наукових праць. – Запоріжжя : КПУ, 2010. - Вип. 48. – С. 268-278.
10. Кузьмин А.И. Концептуальные подходы к исследованию жизнедеятельности семьи // Семья в России, 1996, №1, С. 26-27.
11. Лісовий В.М. та співавт. Сучасна українська сім'я: медико-соціальні аспекти : монографія. – Х. : Майдан, 2009.
12. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс – К., 2011.
13. Мацковский М.С. Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики – М., 1989.
14. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991-2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року. – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004.
15. Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городяненко – К., 2008.
16. Черняк Е.М. Социология семьи : учебное пособие – 2-е изд. перераб. и доп. – М., 2003.

Навчальне видання

Лукашевич Микола Павлович

СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

навчальний посібник

Відповідальний за випуск *О.Ю. Вілкова*

Комп'ютерний набір і верстка *Н.В. Дущенко*

Підписано до друку _____ 2012 р. Формат 60 x 84/16. Папір офсетний.
Друк ротативний трафаретний. Ум. друк. арк. 11. Обл.-вид. арк. 12.
Тираж 300 прим. Зам. № 1105

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої
продукції. Серія ДК №1805 від 25.05.2004.

Інститут підготовки кадрів
державної служби зайнятості України (ІПК ДСЗУ)
03038, Київ-38, вул. Нововокзальна, 17.
Тел./факс (044) 536-14-85.